

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

**“O‘ZBEKISTODA DEMOKRATIK JAMIYAT QURISH NAZARIYASI,
AMALIYOTI VA HUQUQ” kafedrası**

SOTSIOLOGIYA

fanidan

MA‘RUZA MATNLARI

(2009 – 2010 o‘quv yiliga mo‘ljallangan va yangilangan)

Tuzuvchi: kaf.o‘qit. N.Tolipova.

TOSHKENT-2009

1-MAVZU. SOTSILOGIYa FANINING NAZARIY ASOSLARI

A) SOTSILOGIYa FANINING PREDMETI, OB'EKTI VA IJTIMOY FANLAR TIZIMIDAGI O'RNI (2 soat)

1. Sotsiologiya fanining predmeti va tadqiqot ob'ekti
2. Sotsiologiyaning mavqei, roli va o'rnining nazariy va amaliy asoslanishi
3. Sotsiologiyaning boshqa fanlar tizimida tutgan o'rni
4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida sotsiologiya fanini o'qitishning zarurligi

1.Sotsiologiya fanining predmeti va tadqiqot ob'ekti.

Sotsiologiya – insonning ijtimoiy turmushini o'rganish, guruh va jamiyatlarni o'rganishdir. Bu yorqin va butun vujudni qamrab oladigan mashg'ulot bo'lib, ijtimoiy mavjudot bo'lgan odamlarning xulq- atvori- uning predmetidir¹. Sotsiologiya nisbatan yangi fan bo'lib, u nafaqat yangi zamonaviy jamiyatni o'rganadi, balki o'tgan zamon jamiyati bilan taqqoslash va uni rivojlantirish masalalarini ham o'rganadi. Sotsiologiya fani inson hatti harakatlarini yaqqol tushunish yo'llarini ko'rsatib beradi. Inson hatti harakati, hulq atvori jamiyat taraqqiyotini ko'rsatib berar ekan bu borada Prezidentimiz **“Ma'naviyat — insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir”**² - deb ta'kidlagan.

Sotsiologiya sosietas, logos (lotincha sosietas – jamiyat va yunoncha logos – ta'limot) – so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, jamiyat haqidagi fan ma'nosini anglatadi. Bu termini fransuz faylasufi Ogyust Kont XIX asrning 30 yillarida ilmiy muomalaga kiritgan. Sotsiologiya fani to'g'risida bir qator olimlarning fikrlariga e'tibor qaratamiz: Ogyust Kont fan asoschisi deb bilamiz, lekin, bir kishi butun bir fanga asos sola olmaydi, sotsiologiyaning rivojlanishiga ko'pgina kishilar o'z hissasini qo'shgan. O.Kont sotsiologiya fanini yosh, lekin ahamiyatiga ko'ra eng murakkab va eng muhim fan hisoblarda. Kont fikricha, yangi fan insoniyat baxt-saodatga erishuviga to'g'ridan- to'g'ri ta'sir ko'rsatadi deb ta'kidlagan³.

Yana bir fransuz sotsiologi Emi Dyurkgeymning fikricha, sotsiologiya fanga aflanishi uchun, “sotsial faktlarni” o'rganishi, “sotsial faktlarni buyumlar kabi o'rganish lozim”⁴ deb jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlarni alohida empirik tarzda o'rganishni ilgari surgan. Kzzga ko'ringan buyuk sotsiologlardan biri Maks Veber sotsiologiya fani to'g'risida gapirar ekan, uni shunday tushuntirgan; “...tabiy olamni tadqiq etishda qo'llaniladigan tartiblardan foydalangan holda, insonlar hayotini ham o'rgana olishimiz mumkin, deb o'ylash unchalik ham to'g'ri emasdir. Inson-fikrolvchi va mulohaza yurituvchi mavjudotdir; biz qilayotgan ishlarimizga ko'proq

¹ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарк. 2002. 29-бет

² Ислон Каримов. Юксак маънавият- энгилмас куч.Т. “Маънавият”. 2008. -19 бет

³ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарк. 2002. 789-бет

⁴ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарк. 2002. 789-бет

ma'no va ahamiyat beramiz va inson hulq- atvori bilan shug'ullanadigan har qanday fan, bu omilni albatta hisobga olishi lozim.”⁵ deb tushuntirigan.

Aniqroq qilib aytganda u yaxlit tizim sifatidagi jamiyat, alohida institutlar, ijtimoiy guruhlar, jamiyat tuzilmalari va ularda yuz beradigan ijtimoiy jarayonlarni o'rganuvchi fan. Uning tushunishicha sotsiologiya jamiyatga taalluqli bo'lgan hamma narsalarni o'z ichiga olgan jamiyatshunoslik bilan bir qatorda turgan.

Sotsiologiya – insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida yaratilgan madaniyatning tarkibiy qismidir. U XVIII asrda kishilik jamiyati va uning qonuniyatlarini o'rganuvchi mustaqil fan sifatida tarix falsafasida shakllandi. Ijtimoiy hayotning murakkablashuvi va ilmiy bilimlarning tabaqalanishi sotsiologiyaning falsafadan ajralib, mustaqil fanga aylanishini muqarrar qilib qo'ydi.

Ma'lumki falsafiy bilimlar doirasi juda keng bo'lib, ularning tarkibiga qo'yidagilar kiradi:

- 1) Ontologiya – borliq haqidagi qarashlar.
- 2) Sotsiologiya – jamiyat haqidagi qarashlar.
- 3) Gnoseologiya – borliqni bilish muammolari.
- 4) Logika – inson tafakkuri qonunlari haqidagi qarashlar tizimlari.
- 5) Etika – axloqiylik haqidagi qarashlar.
- 6) Estetika – go'zallik haqidagi qarashlar.

Demak, biz falsafiy bilimlar doirasidan kelib chiqib, sotsiologiya fani va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganamiz.

Sotsiologiya XIX asr boshlaridan boshlab o'ziga xos ilmiy metodlar asosida falsafadan ajralib chiqish imkoniga ega bo'la boshladi. Shunga ko'ra sotsial sistemaning taraqqiyoti va faoliyat ko'rsatish qonuniyatlari haqidagi mustaqil fan sifatida XIX asr 30-yillarida ilmiy muomalaga «Sotsiologiya» atamasi, so'zi kiritilgandan so'ng shakllandi. Jamiyat haqidagi «pozitiv fan» (haqiqiy fan) yaratishga urinish XIX asr o'rtalarida yuzaga keldi.

Sotsiologiyaning asoschisi fransuz mutafakkiri O.Kont sotsiologiyani jamiyat haqidagi tajribaga asoslangan fan deb hisoblaydi. Uning vatandoshi E. Dyurkgeym sotsiologiyaning predmetini sotsial dalillar haqidagi fan deb ataydi.

Marksizmda sotsiologiyaning predmeti ijtimoiy tizim sifatida jamiyat va uning tuzilmaviy elementlarini tashkil etgan shaxslar, ijtimoiy birliklar, ijtimoiy institutlarni ilmiy asosda o'rganish hisoblanadi.

Hozirgi kundagi adabiyotlarda sotsiologiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: Sotsiologiya - yaxlit ijtimoiy tuzum sifatida jamiyat haqidagi va uning ayrim tarkibiy elementlari (shaxslar, ijtimoiy birliklar, institutlar) orqali bu tuzumning amal qilishi va rivojlanishini o'rganuvchi fandır. Sotsiologiya ob'ekti jamiyat hisoblansada, lekin sotsiologiya predmetining dastlabki bosqichi sifatida jamiyat tushunchasini ajratib ko'rsatish yetarli emas.

Sotsiologiyaning ilmiy maqomini asoslashning mohiyati uning ob'ekti va predmeti o'rtasidagi farqdan kelib chiqadi.

Ob'ektni bilish – tadqiqot ob'ekti nimaga yo'naltirilganligi va ob'ektiv voqelik sifatida unga nima qarama-qarshi turganligini anglatadi.

⁵ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарқ. 2002. 793-бет

Har qanday hodisa, jarayon yoki ob'ektiv voqelikning o'zaro munosabati turli fanlarning (fizika, ximiya, biologiya, psixologiya, iqtisodiyot, sotsiologiya va hokazolar) ob'ekti bo'lishi mumkin.

Predmet ob'ekt kabi ob'ektiv voqelikning bir qismi yoki uning elementlari yig'indisi bo'lib, umumiy yoki o'ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir fan o'z navbatida predmeti nuqtai nazaridan farq qiladi.

Ijtimoiy xususiyatlarga ega bo'lgan kishilararo aloqalar, o'zaro bog'liqliklar majmuasi - sotsiologiya fanining ob'ekti vazifasini o'taydi.

Ob'ekt va predmet hamma vaqt bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Chunki, ob'ekt mohiyatni to'g'ri tushunish, ilmiy tadqiqot yo'nalishini xolis belgilay olish imkonini beradi.

Demak, sotsiologiyaning ob'ekti jamiyatni boshqaruvchi tafakkur qonuniyatlari, rasional vositalaridir.

Sotsiologiya jamiyat haqidagi umumiy fan bo'libgina qolmay, balki maxsus sohalararo fan hamdir. U boshqa fanlar o'rganmaydigan o'z ob'ektiga ega. Uning o'ziga xos sohasi sotsial reallik bo'lib, u inson va jamiyat munosabatining ijtimoiy-madaniy muayyanligidir. Shu boisdan ham jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy hamkorliklar, ijtimoiy munosabatlar va ularning o'zaro tashkil etilish usullari sotsiologiyaning ob'ekti bo'ladi. Insonlar o'zaro aloqalarga, hamkorlik munosabatlariga kirishishlari orqaligina muayyan ijtimoiy xususiyatlarni namoyon etish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Sotsiologiya ijtimoiy muhitni tadqiq etganda umummilliy tushuncha va kategoriyalardan kelib chiqadi. Xususan, ob'ektiv va sub'ektiv, erkinlik va zaruriyat, borliq va ong kabi falsafiy kategoriyalardan foydalanib sotsiologik ob'ekt mohiyatni talqin etadi.

Sotsiologiya sotsial ob'ektni sotsial sub'ektlar orqali (shaxs, guruh, jamiyat, sotsial sohalar, munosabatlar, odamlarning sotsial faoliyati va tafakkur tarzi) tahlil qiladi.

Sotsiologiya turli sotsial sohalarni tadqiq etish asosida ularning o'ziga xos ijtimoiy rivojlanish tendensiyalarini aniqlaydi. Muayyan sotsial guruhlar tahlili va tasnifi orqali u jamiyat va inson to'g'risidagi umumiy qarashlar, qonunlar va tendensiyalarni yaratadi, rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi.

O.Kont fikricha, ob'ekt va predmet qarama-qarshiliklardan iborat. Sotsiologiya ijtimoiy hayot jarayonlarini 3 bosqichda o'rganadi:

1. Aniq- empirik
2. Xususiy (maxsus)
3. Umumiy.

Shunga muvofiq ravishda sotsiologiya empirik, maxsus va umum- sotsiologik tadqiqot jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Sotsial degan tushuncha sotsial aloqalar hamda munosabatlar va ularni tashkil etish usullari, sotsiologiya bilish ob'ektining o'ziga xosligini ochib bersa, sotsial qonuniyatlar esa sotsiologiya fani predmetini aniqlash uchun boshlang'ich nuqta hisoblanadi.

Sotsiologiyaning predmeti:

Agar fanning obekti uning nimani o'rganish kerak degan savolga javob bersa, predmet esa o'sha ob'ektning qaysi jihatlarini o'rganadi? degan savolga javob beradi. Quyida sotsiologiyaga doir bir qancha ta'riflarni keltirib o'tamiz.

Sotsiologiya – insonlarning sotsial jamoalar va sotsial jarayonlarda tutgan o'rni, ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fandır.

Sotsiologiya – ayni vaqtda jamiyat va shaxsning iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, ma'naviy hayotdagi faoliyati va ijtimoiy mazmunini o'rganadigan fan hamdir.

Sotsiologiya – jamiyat tuzilishi, uning elementlari va ularning yashash sharoitlarini va shu tuzumda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarni o'rganadigan fandır.

Sotsiologiya – shaxsga ijtimoiy hayot qonuniyatlari orqali ijtimoiy muhitga ko'nikma hosil qilishga (adaptatsiya) ko'maklashadigan, shular bilan bir qatorda insonlar jamiyatini rivojlantirishda sotsial tashkilotlarning insonlarga mos, eng qulay variantini topishda va uni amalga oshirishda jismoniy, emotsional-psixologik va ma'naviy imkoniyatlarni ishga solishga yordam beradigan fandır. «Chunki hayot bor ekan, inson bor ekan, har qaysi toifa o'zining manfaatlarini qandaydir yo'llar bilan amalga oshirishga harakat qiladi, bu hayotni qanday tashkil qilish lozim, inson, oila qanday sharoitda tinch va baxtli yashashi mumkin, degan masalalar atrofida fikr yuritadi, kerak bo'lsa, qonuniy yo'llar bilan o'z maqsadlariga erishishga intiladi».⁶

O'z navbatida sotsiologiyaning vazifasi jamiyat taraqqiyotini taminlaydigan eng qulay variantlarni, ijtimoiy-madaniy modellarni topishdan iboratdir. Bular jamiyat va insonning o'z-o'zini takomillashtirishga qaratilgan qonuniyatlardir.

Sotsiologiyaning vazifasi murakkab sotsial dunyoni tashkil etuvchi o'zaro birikuvchi va harakat qiluvchi tuzilma va mexanizmlar mohiyatini aniqlashdan hamda ularning rivojlanish tendensiyalarini belgilashdan ham iboratdir.

Bugungi kunda sotsiologiya predmetining mazmun doirasidan:

1. Falsafiy germenevtika – yangicha tus berilayotgan naturalizmdan foydalanib, ularni yangicha talqin qilish (tendensiya) hamda,

2. Gumanistik oqimni rivojlantirish tendensiyasi tobora zalvorliroq mavqe kasb eta boshladi.

Shunday qilib, sotsiologiya aniq ijtimoiy tizimlar amal qilishining sotsial qonun va qonuniyatlari haqidagi, ushbu qonun va qonuniyatlarning shaxslar, ijtimoiy guruhlar, birliklar, sinflar, xalqlar faoliyatida namoyon bo'lishi va ta'sir ko'rsatishi mexanizmi haqidagi fandır.

Sotsiologiya uchun sotsial degan tushuncha asosiy hisoblanadi. «Sotsial» tushunchasi birinchi marta Karl Marks tomonidan qo'llanilgan. U odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabati, hayot tarzi, sharoitlari va dalillarini hamda insonning jamiyatda tutgan roli, holatini tahlil etganida «Sotsial» munosabatlar tushunchasini qo'llagan.

Ma'lumki, sotsial u yoki bu xususiyatning va sotsial munosabatlarning o'ziga xos yig'indisidir. Har qanday sotsial munosabatlar tizimi (iqtisodiy, siyosiy va boshqa) odamlarning bir-biriga va jamiyatga bo'lgan munosabatiga taalluqli hisoblanadi.

⁶ И. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишидир. Т. «Ўзбекистон», 2005. 12-13бетлар.

Sotsial degan tushunchaning o'ziga xosligini harakterlovchi quyidagi asosiy jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchiidan, bu xususiyat turli guruh, individlar uchun taalluqli va ular tomonidan sotsial munosabatlarning u yoki bu xususiyatini integratsiyalash natijasi hisoblanadi.

Ikkinchiidan, hozirgi sotsial munosabatlar (iqtisodiy, siyosiy va boshqa) bilan bog'langan individlarning va ularning guruhlari o'rtasidagi turli munosabatlarning mazmuni va harakterini anglatadi.

Uchinchiidan, sotsial jihat turli individ va guruhlarning bir-biriga, jamiyatda tutgan o'rni, ijtimoiy hayot, voqelik va jarayonlarga munosabatida namoyon bo'ladi.

To'rtinchiidan, individlar o'rtasidagi aloqa va o'zaro ta'sirning namoyon bo'lishi birgalikdagi faoliyat natijasi demakdir.

Sotsiologiya ijtimoiy hayotni u yoki bu formada va sohada o'rganar ekan, u avvalo sotsial voqelik haqidagi bilimlarni shakllantirish, sotsial rivojlanish jarayonlarini tasvirlash, tushuntirish, sotsiologiyaning asosiy metodologiyasini va sotsiologik tadqiqot metodlarini ishlab chiqish kabi ilmiy muammolarni hal etadi.

Sotsiologik tadqiqotlarning ko'pchilik qismi amaliy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan. Sotsiologiyaning amaliy yo'naltirilganligi shunda namoyon bo'ladi-ki, u ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishi haqidagi ilmiy asoslangan ma'lumotni ishlab chiqishga qodir. Shu holatda sotsiologiyaning **oldindan aytib berish funksiyasi** namoyon bo'ladi.

Jamiyat hayotida sotsiologik tadqiqotlardan ijtimoiy hayotning turli sohalarini rivojlantirishni rejalashtirishda foydalanish katta ahamiyatga ega. Sotsial rejalashtirish ijtimoiy tizim qanday bo'lishidan qat'iy nazar hamma mamlakatlarda rivojlangan.

Sotsiologiya **mafkuraviy funksiyani** ham bajaradi.

U birinchiidan, tabiiy-tarixiy jarayonlarni anglash, jamiyat taraqqiyotining yaqin oradagi maqsadlarini va istiqbollarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Ikkinchiidan, ilmiy va mafkuraviy munozarani boshqa qarashlar tizimi orqali olib borish.

Uchinchiidan, aholi o'rtasida ilmiy va milliy mafkurani tarqatish.

To'rtinchiidan, malakali mutaxassislarni tayyorlash va ular tomonidan ilmiy mafkurani har tomonlama o'zlashtirish. Sotsiologiya odamlar o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirishga, uyg'un hissiyotlarni ijtimoiy munosabatlarga xizmat qildirib yaxshilashga ham yordam berishi mumkin.

Shu tufayli sotsiologiya **insonparvarlik funksiyasini** ham bajaradi.

Sotsiologiyaning metodlari:

Sotsiologiya fanining murakkab vazifalarini nazariy hal etishga xizmat qiladigan o'ziga xos metodlari ham mavjud bo'lib, ularni quyidagicha tasniflash mumkin.

1. Qiyoslash va taqqoslash metodi.
2. Nazariy metod (fikrlash, abstraktlikdan konkretlik sari o'tish).
3. Induktiv va deduktiv metod.
4. Izohlash metodi.
5. Prognozlash metodi (ijtimoiy to'qnashuvlarning oldini olish).
6. Integratsiya, umumlashtirish metodi.

Sotsiologiyaning konkret tadqiqotlar o'tkazishda qo'llanadigan empirik -amaliy metodlari ham bor. Ular quyidagilardan iborat:

1. Eksperiment metodi.
2. Kuzatish metodi.
3. Hujjatlar asosida o'rganish metodi.
4. So'rov metodi.
5. Empirik-sotsiologik metod (so'rov, anketa, matematik model).
6. Matematik metod.
7. Statistik umumlashtirish metodi.
8. Umummantiqiy metod (analiz, sintez, abstraktlash, umumiylik va hokazo).

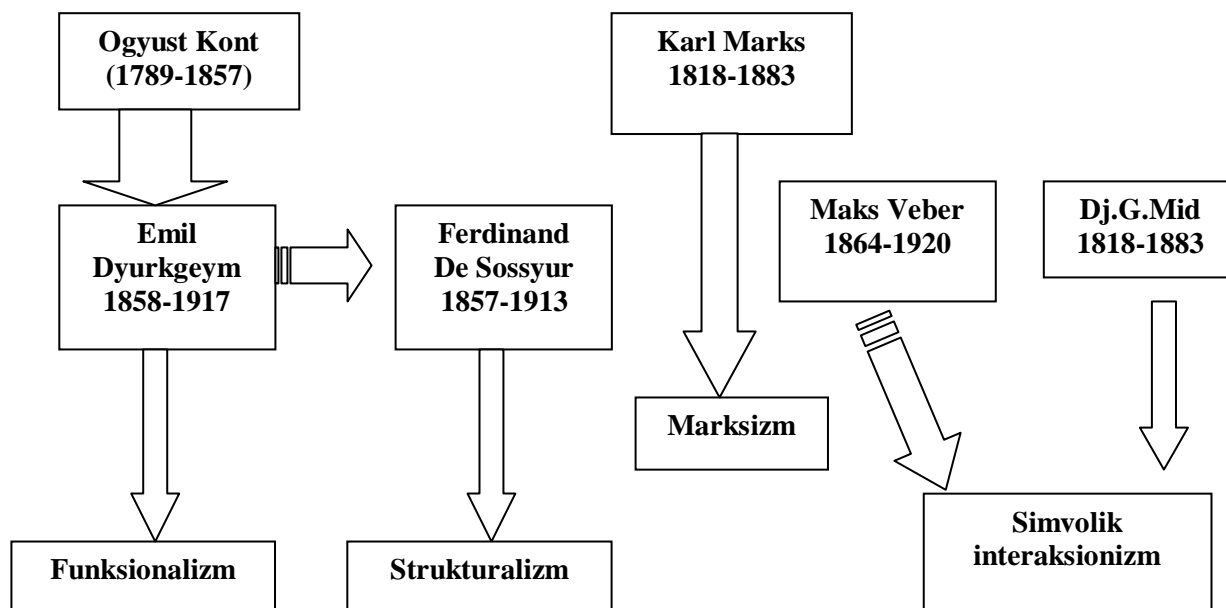
Sotsiologiya fanida quyidagi metodologik masalalarga ham jiddiy e'tibor beriladi:

1. Funktsional metodologiya (jamiyatdagi hodisalarning ahamiyatini aniqlashga intiladi).
2. Fenomenologik metodologiya (jamiyat a'zolarining mavqeini aniqlashga harakat).
3. Tasniflash metodologiyasi (bu qo'llanishiga ko'ra klassifikatsiya, guruhlash, taqqoslash, turlash, sistemalashtirishlarni o'z ichiga oladi). Shuningdek, sotsiologiya fani muayyan ijtimoiy munosabatlarni tadqiq etish asnosida umumiy, maxsus hamda empirik metodologiya tamoyillariga ham tayanib ish tutadi.

Sotsiologiya ob'ektini turlicha tushunish natijasida metodologiyaning 3 asosiy turi shakllangan:

1. Tushuntiruvchi (umumiy qonuniyatlarni, ob'ekt xususiyatini xislatini belgilaydi, aloqa, munosabat o'rnatishni nazarda tutadi) metodologiya.
2. Ta'riflovchi (ya'ni tavsiflash, klassifikatsiyalash, guruhlash, taqqoslash, turlash, sistemalashtirish) metodologiya.
3. Tushunuvchi (ya'ni, inson faoliyatini o'rganishda tabiiy hamda ijtimoiy fanlar qonuniyatlaridan uyg'unlashtirib foydalanishni taqozo etuvchi) metodologiya.

Sotsiologiyadagi asosiy yo‘nalishlar

O.Kontning fikricha sotsiologiya ijtimoiy hayot jarayonlarini quyidagi bosqichlarda o‘rganadi

Aniq- empirik

Xususiy (maxsus)

Umumiy.

Falsafiy bilimlar doirasiga quyidagilar kiradi

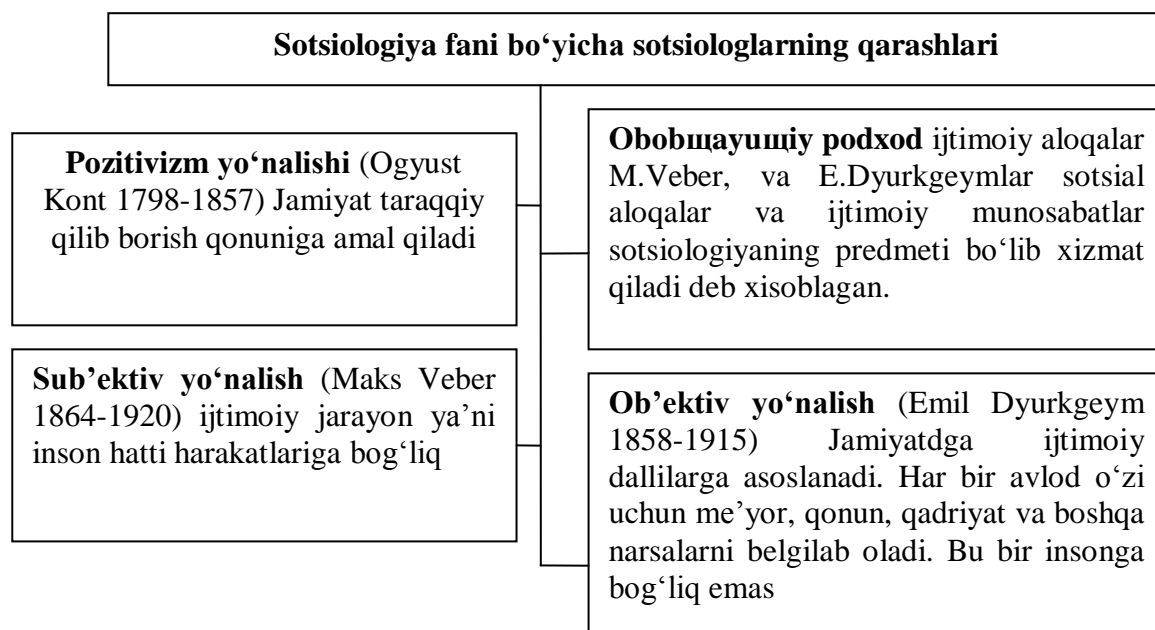
Ontologiya - borliq haqidagi qarashlar	Gnoseologiya - borliqni bilish muammolari
Logika - inson tafakkuri qonunlari haqidagi qarashlar tizimlari	Estetika - go‘zallik haqidagi qarashlar
Logika - inson tafakkuri qonunlari haqidagi qarashlar tizimlari	Sotsiologiya - jamiyat haqidagi qarashlar
	Etika - axloqiylik haqidagi qarashlar

Sotsiologiyaning ob'ekti	<p>Sotsiologiya jamiyat haqidagi umumiy fan bo'libgina qolmay, balki maxsus sohalararo fan hamdir. U boshqa fanlar o'rganmaydigan o'z ob'ektiga ega. Uning o'ziga xos sohasi sotsial reallik bo'lib, u inson va jamiyat munosabatining ijtimoiy-madaniy muayyanligidir. Shu boisdan ham jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy hamkorliklar, ijtimoiy munosabatlar va ularning o'zaro tashkil etilish usullari sotsiologiyaning ob'ekti bo'ladi. Insonlar o'zaro aloqalarga, hamkorlik munosabatlariga kirishishlari orqaligina muayyan ijtimoiy xususiyatlarni namoyon etish imkoniyatlariga ega bo'ladilar</p>
---------------------------------	---

Sotsiologiyaning predmeti	<p>Sotsiologiya – insonlarning sotsial jamoalar va sotsial jarayonlarda tutgan o'ri, ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fandır.</p> <p>Sotsiologiya – ayni vaqtda jamiyat va shaxsning iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, ma'naviy hayotdagi faoliyati va ijtimoiy mazmunini o'rganadigan fan hamdir.</p> <p>Sotsiologiya – jamiyat tuzilishi, uning elementlari va ularning yashash sharoitlarini va shu tuzumda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarni o'rganadigan fandır.</p> <p>Sotsiologiya – shaxsga ijtimoiy hayot qonuniyatlari orqali ijtimoiy muhitga ko'nikma hosil qilishga (adaptatsiya) ko'maklashadigan, shular bilan bir qatorda insonlar jamiyatini rivojlantirishda sotsial tashkilotlarning insonlarga mos, eng qulay variantini topishda va uni amalga oshirishda jismoniy, emotsional-psixologik va ma'naviy imkoniyatlarni ishga solishga yordam beradigan fandır</p>
----------------------------------	--

Sotsiologiyaning ta'riflari

→	<p>Sotsiologiya- insonlarning sotsial jamoalar va sotsial jarayonlarda tutgan o'ri, ularning o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fandır.</p>
→	<p>Sotsiologiya- ayni vaqtda jamiyat va shaxsning iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, ma'naviy hayotdagi faoliyati, ijtimoiy mazmunini o'rganadigan fandır.</p>
→	<p>Sotsiologiya- jamiyat tuzilishi, uning elementlari va ularning yashash sharoitlarini va shu tuzumda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarni o'rganadigan fandır</p>
→	<p>Sotsiologiya – shaxsga ijtimoiy hayot qonuniyatlari orqali ijtimoiy muhitga ko'nikma hosil qilishga (adaptatsiya) ko'maklashadigan, shular bilan bir qatorda insonlar jamiyatini rivojlantirishda sotsial tashkilotlarning insonlarga mos, eng qulay variantini topishda va uni amalga oshirishda jismoniy, emotsional-psixologik va ma'naviy imkoniyatlarni ishga solishga yordam beradigan fandır.</p>

2.Sotsiologiyaning mavqei, roli va o'rnining nazariy va amaliy asoslanishi

Insoniyat qadimdan o'z hatti- harakatlarining sababi va kelib chiqishini o'rganishga harakat qilgan. Buni o'rganishda diniy nazariya asosida va mumtoz usul xisoblangan falsafiy fikr yuritish orqali tushunishga xarakat qilgan. XVIII asr oxirlariga kelganda jamiyatni va insonlar hatti harakatini tizimli ravishda o'rganishga kirishildi. Bunga insonlar jamiyatidagi keskin o'zgarishlar industirlashtirish (sanoatlashish, shahar va qishloq hayoti o'rtasidagi farqning kuchayishi) va urbanizatsiya (milliy, diniy va ijtimoiy kelib chiqishi turli tuman bo'lgan kishilarning shaharga ko'chib kelishi).

Sotsiologiya ijtimoiy hayotni o'rganish borasida shu yo'nalishdagi fanlar ichida antropologiya, iqtisodiy nazariya va politologiya fanlari bilan bir qatorda turadi.

Sotsiologiyaning jamiyat hayotidagi mavqei va roli, uni o'rganish orqali ko'pchilikka ma'qul keladigan qarorlar chiqarishda ko'maklashishi, jamiyat ma'naviy hayotiga ta'sir o'tkazish usullarini yaratishda va insonlar jamiyatining taraqqiy etishi uchun xizmat qiladigan fanlardan biri desak, mubolag'a bo'lmaydi. Sotsiologiyani o'rganish va ijtimoiy o'z-o'zini anglash o'rtasida aloqadorlik mavjudligi isbot talab qilmaydi. Sotsiologiyaning boy tajribasidan bahramand bo'lgan biror inson hozirgi kunda mavjud bo'lgan tengsizlik, ko'p vaziyatlarda ijtimoiy adolatning yo'qligi kabi masalalarga befarq qarab tura olmaydi. Agar sotsiologlar amaliy faoliyatda ishtirok etmasa, taajublanarli bo'lar yoki ularga sotsiologik tajribadan foydalanishni man qilish mantiqa va amaliyotga zid bo'lgan bo'lur edi⁷.

Qonun deganda, odatda aniq vaziyatda umumiy, zaruriy va takrorlanishga xos bo'lgan jiddiy aloqa yoki munosabatlar tushuniladi.

⁷ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарк. 2002. 47-бет

Sotsial qonuniyat – sotsial voqelik va jarayonlarning jiddiy zaruriy aloqasini aks ettiradi.

Sotsial qonunlar sotsial munosabatlarni ham aks ettiradi. Bular xalqlar, millatlar, sinflar, sotsial-kasbkorlik guruhlari, shahar va qishloq, shuningdek, jamiyat va oila, jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabatlardir. Sotsial qonunlarni odamlar o'z hayotiy faoliyatlari uchun zaruriy bo'lgan sharoit ta'siri ostida qo'llaydilar.

Tabiat qonunlari kabi sotsial qonunlar voqealarning tabiiy harakati davomida paydo bo'ladi. Ular ko'pchilik individlarning ijtimoiy vaziyatda va ob'ektiv aloqalarda maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatishi natijasi hisoblanadi, kishilar o'z faoliyati davomida moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishda qatnashadilar. Mahsulotni ayirboshlaydilar, taqsimlaydilar va iste'mol qiladilar, bolalarni dunyoga keltiradilar va tarbiyalaydilar, ularning irodasi va ongi bilan bog'liq bo'lmagan holda qonuniy voqealar zanjiri yuzaga keladi.

Sotsial qonun va qonuniyatlarni tadqiq etish, demak sotsial soha turli elementlari o'rtasidagi zaruriy aloqalarni o'rnatishdir.

Sotsiologik qonunlar sotsial sistemaning turli bosqichlarida namoyon bo'luvchi turli xil sotsial birliklar, tashkilotlar va institutlarga birlashgan odamlar o'rtasidagi mavjud o'ziga xos, muhim takrorlanib turuvchi aloqalardir.

Sotsiologik qonunlar 2 turga bo'linadi: umumiy va xususiy qonunlar.

1. Umumiy sotsiologik qonunlar:

a) barcha sotsial sistemalarning rivojlanishi davomida amal qiladi.

b) sotsial tizimlarning sotsial muhitda amal qiluvchi boshqa qonunlarining mohiyatini aniqlab berib, fundamental asoslarini aks ettiradi.

Sotsial munosabatlarning ishlab chiqarish usullariga tobeligini ifodalovchisi ham umumsotsiologik qonunlardir.

Sotsial munosabatlarning ishlab chiqarish iqtisodiy munosabatlarga nisbatan faol roli ham muhim sotsial qonuniyatdir. Masalan, sotsial birliklarda odamlar munosabatlarining yaxlitlanishi, jamoada shunga mos muhitning yaratilishi ishlab chiqarish rivojiga, umumiy holda jamiyatga ham bevosita ta'sir qiladi.

Ehtiyoj va qiziqishlarning sotsial shartlanganligi ham umum- sotsiologik qonuniyatga kiradi.

Shaxs shakllanishi sotsial mohiyatini ham umumsotsiologik qonunlar orqali o'rganiladi.

Umumiy qonunlar hamma ijtimoiy tizimlarda amal qiladi. Masalan, qiymat qonuni va tovar pul munosabatlari qonun o'ziga xos qonunlarning amal qilishi bitta yoki bir nechta sotsial tizimlar bilan cheklangan (masalan, bir jamiyat turidan ikkinchisiga o'tish).

Xususiy (maxsus) qonunlar. Sotsial tizimning alohida tuzilish sohalarida amal qiladi. Masalan, sotsial birliklar o'ziga xos hayot va faoliyat tarziga ega: sinfiy, milliy, oilaviy-kundalik va boshqalar.

Sotsial rivojlanish qonunlari ob'ektiv bo'lib inson ongi, irodasiga bog'liq bo'lmagan holda amal qiladi. Lekin ijtimoiy hayotda hech narsa insonsiz amal qilmaydi. Shuning uchun sotsial qonunlar inson faoliyati qonunlaridir, ularning hatti-harakatlari esa - omma va insonlarning, sotsial sub'ektlarning determinasion mexanizmidir.

Bu jihatdan qaraganda sotsiologiyaning umumiy qonuniyatlari: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarda amal qiladi.

Qonunlarni ularning namoyon bo'lishiga qarab dinamikaga(jo'shqin) _oid va statikaga (turg'un) oid deb ajratib o'rganish mumkin.

Dinamikaga oid qonunlar ijtimoiy o'zgarishlarning omillari va formalari, yo'nalishlarini belgilaydi hamda aniq vaziyatda voqealarning davomiyligini anglatadi.

Statikaga doir qonunlar dinamik qonunlardan farq qilib, ijtimoiy voqelik bog'lanishini qat'iy belgilamasdan, faqat o'zgarishlarning yo'nalishini aks ettiradi.

Sotsiologik tadqiqot amaliyotida guruhlariga bo'lish katta ahamiyatga ega bo'lib, uning yordamida sotsiologik qonunlar aloqa formalariga qarab ajratiladi.

Sotsial qonunlar umumiylik darajasi nuqtai nazaridan farq qiladi. Sotsial sohani yaxlit holda rivojlantirishni harakterlovchi qonunlar mavjud. Bu qonunlar sotsial sohaning alohida bo'laklarining rivojlanishini belgilaydi (masalan, sinflar, guruhlar, millatlar). Sotsial qonunlarning beshta kategoriyasini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi, o'zgarimas harakter kasb etuvchi yoki unga bog'liq bo'lgan qonunlar. Bu qonunga binoan «A» voqelik mavjud bo'lsa u holda, albatta «B» voqelik ham bo'lishi shart.

Ikkinchi, rivojlanish tendensiyasini aks ettiruvchi qonunlar. Unda ijtimoiy ob'ektning tuzilish dinamikasi bir turdagi o'zaro munosabatlardan ikkinchisiga o'tishi bilan bog'liq.

Uchinchi, sotsial voqelik o'rtasidagi funksiyaga oid bog'langanlikni qaror toptiruvchi qonunlar. Bu qonunlar u yoki bu ijtimoiy tizimning barqaror holatda saqlab turilishini ta'minlaydi.

To'rtinchi, sotsial voqelik o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aks ettiruvchi qonunlar. Masalan, sotsial integratsiyaning eng muhim va zaruriy sharti bu ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarni oqilona birga qo'shib olib borish hisoblanadi.

Beshinchi, sotsial voqelik o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish mumkinligini anglatuvchi qonunlar. Sotsial qonunlar odamlar aniq faoliyati davomida ro'yobga chiqariladi.

Sotsiologiyaning jamiyat hayoti bilan xilma-xil aloqasi, uning ijtimoiy vazifasi birinchi navbatda u bajarayotgan funksiyalar bilan aniqlanadi. Har qanday fanlar kabi sotsiologiyaning eng asosiy funksiyalaridan biri **nazariya va amaliyotning birligidir.**

Ssiologiya bizning turmushimiga juda ko'p amaliy ta'sir o'tkazadi. Sotsiologik tafakkur va tadqiqotlarning amaliy siyosat va ijtimoiy islohotlarga o'tkazadigan ta'siri bir necha yo'nalishlarda bo'ladi. Eng bevosita usul – ijtimoiy vaziyatning aniqroq va to'g'riroq tushunilishini ta'minlashdir. Bu mavjud bilimlar darajasida yoxud u yoki bu hodisa nima uchun yuz berayotganligini nazariy anglash orqali amalga oshadi. Hayot andozalarini yaxshilashga qaratilgan har qanday harakatlar xato emas, to'g'ri ma'lumotlarga tayangandagina muvafaqqiyatga erishish ehtimolini yaratadi⁸. Biror bir muammo haqida qancha ko'p ma'lumot to'plasak uni bartaraf qilish ehtimoli shunchalik ortib boradi.

⁸ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарк, 2002. 45-бет

3.Sotsiologiyaning boshqa fanlar tizimida tutgan o‘rni.

Sotsiologiya o‘z ob‘ekti doirasida sotsial hayotning turli, alohida tomonlari bilan ham shug‘ullanadi va buning natijasida fanda integral sohalar vujudga keladi. Jumladan, huquq sotsiologiyasi, siyosat sotsiologiyasi, iqtisodiyot sotsiologiyasi, industrial sotsiologiya kabilar. Sotsiologiya bu sohalarda inson va uning siyosiy, iqtisodiy va boshqa sohalardagi o‘rni, rivojlanishi, hayot tarzi va fikrlash uslubi kabi masalalarni hal qiladi. Sotsiologiya o‘zining maxsus obekti asosida yakka shaxs faoliyatining konkret namoyon bo‘lishini empirik darajada o‘rganishni ham o‘z ichiga oladi.

Sotsiologiya fanining faoliyat maydoni juda keng bo‘lib, u insoniyat hayotining hamma jabhalarini tadqiq qiladi. Buni biz huquqiy demokratik davlat, fuqarolik jamiyati qurish yo‘lidan ketayotganligimiz sababli huquqiy tomoniga nazar tashlaymiz; “Britaniya va Sovet Ittifoqi qonunchiligida ancha tafovutlar mavjud. Bu haqdagi tipik qiyosiy savol quyidagicha qo‘yilishi mumkin: bu ikki mamlakatda kriminal xulq modeli va huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning hatti- harakatlarida qanday tafovutlar bor?”⁹, yana tarix fani bilan bog‘liq tomoni buyuk shaxslarni hujjatlar asosida o‘rganib taqqoslash, ilmiy xulosalar chiqarish. Masalan ingliz tarixchi olimi Alan Bullok “Buyuk diktatorlar Stalin va Gitler” deb nomlangan asarida diktatorlarning hokimiyat tepasiga kelishi hujjatlar asosida tahlil qilingan va o‘z fikrlarini bayon qilgan. Bu ham sotsiologik tadqiqot hisoblanadi.

Shuningdek madany fanlar sohasida, iqtisodiy, siyosiy fanlar sohasida ham o‘z o‘rniga ega. Ijtimoiy va gumanitar fanlar tizimida sotsiologiya alohida o‘rinni egallaydi. Bu bir nechta holatlar bilan belgilanadi:

1. U jamiyat haqidagi, uning hodisalari va jarayonlari haqidagi fan hisoblanadi.
2. U o‘z ichiga umumiy sotsiologik nazariyalarni yoki hamma ijtimoiy-gumanitar fanlarning nazariya va metodologiyasi hisoblangan jamiyat nazariyasini oladi.
3. U jamiyat va inson hayotiy faoliyatining turli tomonlarini o‘rganuvchi ijtimoiy-gumanitar va sotsial sohani o‘z ichiga oladi. Ya’ni, sotsiologiya - hayotning u yoki bu sohasini tadqiq etuvchi qonuniyatlardir.
4. Inson va uning faoliyati, texnik va uslubiy jihatdan o‘tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar, gumanitar va ijtimoiy fanlar tomonidan zaruriy jihatdan o‘rganiladi va hisobga olinadi.

Falsafa, iqtisodiyot, tarix, siyosatshunoslik, psixologiya fanlari sotsiologiyaning shakllanishiga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Sotsiologiyaning falsafa bilan uzviy aloqasi shunda ko‘rinadiki, umumsotsiologik nazariyalar va amaliy sotsiologik tadqiqotlar ma’lum metodologik asosga tayanadilar. Shunday asosni esa falsafa fani yaratadi. Sotsiologiya falsafaga nisbatan mustaqillikni shunga asoslanib e’lon qiladiki, u o‘z oldiga ijtimoiy muammolarni, voqelikni ilmiy, anglash usuli asosida hal etish vazifasini qo‘yadi.

Sotsiologiya statistika fani bilan ham mustahkam aloqada rivojlanadi. Bu ikki fanning o‘zaro aloqalari shu qadar yaqinki, sotsiologiyaning rivojlanishini statistik

⁹ Энтони Гидденс. Социология. Ўқув қўлланма. Т.: Шарқ. 2002. 37-бет

yondashuvlarsiz tasavvur qilish qiyin. Sotsiologiya shuningdek, iqtisodiy nazariya, boshqaruv nazariyasi, tarix, pedagogika, huquqshunoslik, politologiya kabi fanlar bilan ham mustahkam aloqada rivojlanadi.

4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida sotsiologiya fanini o'qitishning zarurligi

2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi jahon hamjamiyatini yana bir sinovdan o'tkazishni boshladi. Shu vaqtgacha taraqqiy qilgan davlatlarda boshlanib keyinchalik boshqa davlatlarga taraqlalib ketadigan iqtisodiy inqirozda asosan ortiqcha tovar ishlab chiqarish natijasida bo'lib o'tgan bo'lsa, bu galgi moliyaviy- iqtisodiy inqiroz moliya bank tizimida boshlandi. Inqirozning sabachisi bank tizimidagi likvidlik, (to'lov qobiliyatining tushib ketishi) yani soha mutaxassislarining ma'lumotiga ko'ra dunyoda 60-62 mlrd AQSh dollariga teng mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lsa, to'lov vositalarining miqdori 600 mlrd AQSh dollari miqdoriga yetgan. Ko'rishimiz mumkinki, bank tizimida juda katta nomutanosiblik paydo bo'lan. Bu borada Islom Karimov shunday degan, "2008 yilda boshlangan va bugungi kunda ko'lami tobora kengayib va chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy- iqtisodiy inqiroziga baho berar ekan, ko'pgina xalqaro ekspert va mutaxassislar bu inqirozning sabablari va yanada avj olishi bilan bog'liq prognozlarda javoblardan ko'ra ko'proq savollarga duch kelishmoqda."¹⁰

O'zbekiston butun xalqaro jamiyatning va jahon moliyaviy iqtisodiy bozorining ajralmas bir qismi hisoblanar ekan, jahondagi moliyaviy- iqtisodiy inqirozlar mamlakatimizga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Bu borada Yurtboshimizning fikrlarini keltirish o'rinli deb xisoblaymiz: "... tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi"¹¹

Jamiyat hayotida shunday davrlar bo'ladi, o'z umrini yashab bo'lgan eski tuzum qonun-qoidalarini yangicha asosda o'zgartirish, barcha sohalarda keng ko'lami islohotlarni amalga oshirish zarurati eng muhim ehtiyoj, kerak bo'lsa, hayot-mamot masalasi sifatida kun tartibiga chiqadi.

Biz o'z mustaqilligimizni qo'lga kiritib, yangi taraqqiyot yo'liga qadam qo'yganimizdan so'ng xalqimizning xohish-irodasi, asriy orzu-intilishlariga tayangan holda, sho'ro davridan og'ir meros bo'lib qolgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimini tubdan isloh qilish, uning o'rnida mohiyat e'tibori bilan butunlay yangi — erkin bozor munosabatlariga asoslangan huquqiy davlat, demokratik jamiyat barpo etishga azm-u qaror qildik.

Keng miqyosdagi o'rganish va har tomonlama izlanishlar natijasida biz bugungi kunda butun dunyoda o'zbek modeli sifatida tan olingan taraqqiyot modelini ishlab chiqdik. **Bu modelning asosiy tamoyillari - ya'ni, iqtisodning siyosatdan xoli ekani, davlatning bosh islohotchi bo'lishi, qonun ustuvorligi, kuchli ijtimoiy**

¹⁰ Islom Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, Ўзбекистон шaroitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: "Ўзбекистон". 2009. 3-бет

¹¹ Ватанимизнинг босқичма- босқич ва бақарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // Халқ сўзи № 237 (4647), 2008 йил 6 декабрь.

siyosat, islohotlarni tadrijiy asosda bosqichma-bosqich amalga oshirish prinsiplari barchamizga yaxshi ayon.¹²

Bugun, oradan necha yillar o'tganidan keyin o'ziga xos milliy taraqqiyot yo'lini tanlagan dastlabki davrni ko'z oldimizga keltiradigan bo'lsak, bizning islohotlar siyosatimizda ma'naviy mezonlar doimo hal qiluvchi omil bo'lib kelayotgani yanada yaqqol ayon bo'ladi. O'sha paytda sobiq ittifoq hududidagi ayrim mamlakatlarda «shok terapiyasi» degan usul bilan bir sakrab bozor iqtisodiyotiga o'tish yoki alohida bir davlatda «demokratiya orolchasi» barpo etish haqida qancha-qancha shov-shuvlar ko'tarilgan edi.¹³

Albatta, murakkab o'tish davrida boshqa ko'pgina muhim vazifalar qatori, xalqimizning bugungi va ertangi hayoti, uning ma'naviy olamiga zarar yetishiga, ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishiga, jumladan, aholining bir qismi o'ta boyib, aksariyati o'ta qashshoqlikka yuz tutishiga yo'l qo'ymaslik masalasi ham doimo diqqat-e'tiborimiz markazida turdi.

Bugungi kunda ana shu jarayonlarning mohiyatida **islohot — islohot uchun emas, avvalo inson uchun, uning farovon hayoti uchun xizmat qilishi kerak**, degan maqsad mujassam ekanini va uning amaliy ifodasini barcha sohalarda ko'rish, kuzatish qiyin emas.

Agarki biz mustaqillikka erishganimizdan so'ng bosqichma-bosqich rivojlanish yo'lini emas, balki «shok terapiyasi» deb nom olgan inqilobiy sakrash yo'lini tanlasak, eng qiyin vaziyatlarda aksariyat aholimiz qanday ahvolga tushib qolgan bo'lar edi? Hech shubhasiz, stixiyali tarzda yuz beradigan shiddatli o'zgarishlar to'fonida odamlarning moddiy turmush sharoiti keskin yomonlashib, ularning hayot tarzi, axloqiy qadriyatlari, milliy-ma'naviy qiyofasi butunlay izdan chiqib ketishi hech gap emas edi. Bir so'z bilan aytganda, bunday biryoqlama siyosat hech kutilmagan oqibatlarga, o'rnini yuz yillarda ham to'ldirib, qoplab bo'lmaydigan og'ir yo'qotishlarga olib kelishi muqarrar edi.

Shuning uchun ham biz chetdan har qancha taklif va tavsiyalar, hatto talablar bo'lmasin, hech qachon inqilobiy sakrashlar yo'lidan bormadik. Yurtimizdagi bugungi tinch va osoyishta, bunyodkor hayot, barqaror taraqqiyot bunday yondashuvning to'g'ri bo'lganini tasdiqlab turibdi.

Islohotlarni amalga oshirishda ma'naviyat va iqtisodiyot bir-birini inkor etmaydi, aksincha, bir-birini quvvatlab, o'zaro ta'sirlanib, rivojlanib boradi, degan qoidani o'zimiz uchun dasturilamal sifatida belgilab oldik.

Ma'lumki, mustabid tuzum davridagi iqtisodiyot biryoqlama rivojlangan, ma'muriy-buyruqbozlik usuliga asoslangan bo'lib, xalqning ma'naviy qarashlari va intilishlaridan yiroq edi. Ana shunday mushkul bir vaziyatda davlatning islohotchilik rolini tan olmaslik, bu masalani o'zibo'larchilik holatiga tashlab qo'yish — eski tizimdan qolgan nochor va xasta iqtisodiyot o'z-o'zidan erkin bozor iqtisodiyotiga, sovet jamiyati esa demokratik jamiyatga aylanib qoladi, deb xomxayol qilish bilan barobar edi.

Ba'zi birovlarining hadiksirab, erkin bozor sharoitida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning qimmatini tushib ketadi, madaniyat ikkinchi darajali narsaga aylanib

¹² Ислом Каримов. Юксак маънавият - энгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. 102-103 бетлар

¹³ Ислом Каримов. Юксак маънавият - энгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. 104 бетлар

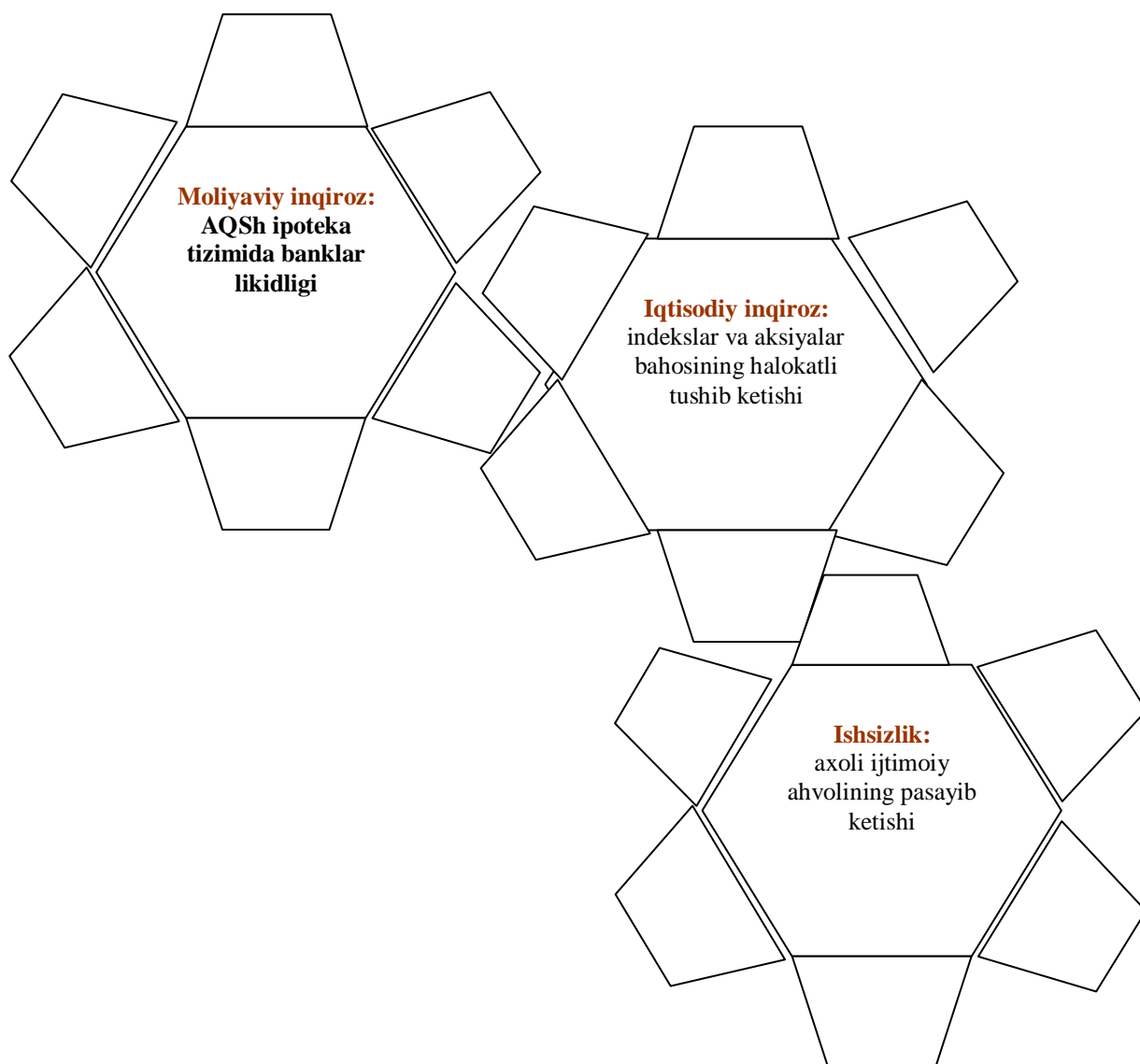
qoladi, degan xavotirlari o‘rinsiz ekani O‘zbekistondagi bugungi o‘zgarishlar misolida yana bir bor yaqqol ayon bo‘lmoqda. Hozirgi kunda mamlakatimizda davlat budjetining 50 foizdan ziyodi ijtimoiy sohaga yo‘naltirilgani ham buni tasdiqlaydi.¹⁴

Shuningdek, hozirgi jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozning 2009- 2010 yillarda ham davom etishini hisobga olib, mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo‘yicha 2009- 2012 yillarga mo‘ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O‘zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning eng ustivor yo‘nalishi etib belgilanishi muhim ahamiyatga molikdir.¹⁵

¹⁴ Ислом Каримов. Юксак маънавият - энгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. 105-109 бетлар

¹⁵ Жумаев Н.Х. Жаҳон молиявий- иқтисодий инқирози: моҳияти, сабаб оқибатлари ва Ўзбекистонга таъсири. Тошкент.: ЖИДУ. , 2009.46-бет

Jahon moliviy- iqtisodiy inqiroziga tizimli yondashuv

Oisqacha xulosalar

Sotsiologiya- muhim ahamiyatga molik fan. Sotsiologiya boshqa ijtimoiy fanlar bilan uzviy bogʻlangan. Barcha ijtimoiy fanlar inson xulq- atvorini oʻrganadi, asosiy eʼtiborini uning turli jihatlariga qaratadi. Sotsiologiya ijtimoiy birliklar, tashkilotlar, jarayonlar, munosabatlarning yuzaga kelishi, funkcionallashuvi va rivojlanishi qonuniyatlarini oʻrganuvchi fandır.

Sotsiologiya shu maʼnoda fan deb atash mumkinki, unda mavjud faktlar va mantiqiy dalillarga asoslanib tadqiqotning tizimli usullari qoʻllaniladi va nazariyalar yaratiladi. Insonlar jamiyatining rivojlanib borishi bilan sotsiologiyaning oldiga muayan savollarni qoʻyadilar va muntazam tadqiqot oʻtkazib ularga javob topishga harakat qiladilar, shu asnoda fan boyib, takomillashib boradi. Yangi mazmundagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiy qilib borishi

bilan sotsiologiyaning o'rganish ob'ekti o'zgarib, uning o'zi ham yanada rivojlanib boradi. Shunga asosan tadqiqot usullari ham mukammallashadi.

Sotsiologiya milliy mafkurani shakllantirish, yaratish jarayonida alohida o'rin tutadi. Eski qolgan dunyoqarash, eskicha moddiy va ma'naviy munosabatlar o'z o'rnini yangisiga osonlikcha bo'shatib bermaydi. Buning uchun ma'lum vaqt kerak. Sotsiologiya shu vaqt davomida ma'naviyatda ro'y berayotgan o'zgarishlarni aniqlashga va ilmiy asosga ega bo'lgan tadbirlar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Asosiy tushunchalar

Globalashuv – dunyodagi turli odamlar, mintaqalar va mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning o'sishi.

Jamiyat- muayan hududda istiqomat qiluvchi, yagona siyosiy hokimiyatga itoat qiladigan va o'zlarini boshqa qo'shni guruhlardan farqlaydigan odamlar guruhi.

Ijtimoiy guruhlar- muntazam ravishda bir- birlari bilan o'zaro ta'sirga kirishadigan individlar guruhi.

Ijtimoiy rol- muayan ijtimoiy pozitsiyani egallab turgan individdan kutiladigan xulq- atvor.

Urbanizm- Lui Virt tomonidan shahardagi ijtimoiy hayotning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalash uchun kiritilgan atama.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Sotsiologiya fani nimani o'rganadi?
2. Sotsiologiya qanday tarkibiy tuzilishga ega?
3. Sotsiologiya fanini qaysi fanlar bilan bog'lab o'rganish mumkin?
4. Sotsiologiyaning ijtimoiy vazifalari nimalardan iborat ?
5. Fan haqidagi tassavuringiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – T.: O'zbekiston, 2009. 40 b.
2. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun. - T.: O'zbekiston, 2001, 3-11b.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. T.: "O'zbekiston", 2007, 57-bet.
4. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch.T. "Ma'naviyat". 2008. -176 b.
5. Vatanimizning bosqichma- bosqich va baqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz. Prezident I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganligining 16 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi № 237 (4647), 2008 yil 6 dekabr
6. Islom Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: "O'zbekiston", 2009. – 56 b.

7. Jumaev N.X. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi: mohiyati, sabab oqibatlari va O'zbekistonga ta'siri. Toshkent.: JIDU. , 2009. 56 bet
8. E. Giddens. Sotsiologiya. (qo'llanma) T.: Sharq. 2002. 848 b.
9. Bagrad Sarkisov, Ra'no Umarova. Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. - T.: 2004, 5-9 betlar
10. B. Aliev., G'. Rafiqov., T. Sultonov., M. Mullajonova., B. Rahmonov va boshqalar
11. Sotsiologiya. (O'quv qo'llanma). -T.: TDYuI nashriyoti . 2006. -289 bet. 3-16 betlar.

SOTSILOGIYA FANINING YUZAGA KELISHI VA TARAQQIY ETISHI

A) Antik dunyo sotsiologiyasi.

B) Sharq mutafakirlarining sotsiologik qarashlari

V) G'arbiy Yevropa sotsiologiya maktabi. XX asr sotsiologiyasi.

II. BO‘LIM. SOTSILOGIYADAGI TARMOQ YO‘NALISHLAR. III MAVZU. MA‘NAVIY HAYOT SOTSILOGIYAASI.

A) Ijtimoiy munosabatlar sotsiologiyasi.

B) Fan va ta‘lim sotsiologiyasi

1. **Ijtimoiy munosabatlar sotsiologiyasi.**
2. **Fan va ta‘lim sotsiologiyasi.**
3. **O‘zbekistonda ta‘lim tizimidagi o‘zgarishlar.**

Sotsiologiya fani tizimida sotsial munosabatlar juda muhim o‘rin tutadi. Chunki u orqali jamiyat a‘zolari bir-birlari bilan ma‘lum bir muomala va ijtimoiy hamkorlikka intiladilar. Sotsiologiya dagi bu maxsus soha o‘zining o‘ta dolzarbligi va muhimligi bilan boshqa muammo va masalalardan ajralib tursada, u hali mutaxassislar tomonidan to‘liq ilmiy va sistemali ravishda o‘rganilmagan hamda ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada yoritilmagan. Bu salbiy yo‘lning asosiy sabablaridan birinchisi, avvalo, sobiq Ittifoq falsafiy – sotsiologik adabiyotlarida bu masalaning bir yoqlama talqin qilinganligi bo‘lsa, ikkinchisi esa, ilg‘or g‘arb ijtimoiy adabiyotlarining, bu sohasi bo‘yicha to‘liq tadqiqot ma‘lumotlarining bizda yo‘qligidir.

munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir xususiy ko‘rinishi deb talqin qilinadi. Mavjud adabiyotlarni chuqurroq tahlil qilinadigan bo‘lsa, shunday xulosaga kelish mumkinki, yuqorida ko‘rsatilgan fikrlarda qimmatli asoslar borligini bilsa bo‘ladi.

Sotsial munosabatlar tushunchasi ko‘pgina adabiyotlarda 2 xil darajada: keng va tor ma‘noda talqin qilingan. Keng ma‘noda tushunish – sotsial munosabatlarni butun bir ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan tenglashtirishdir va ular orasidagi farqlarga ko‘p e‘tibor bermaslik bilan bog‘liqdir.

Tor ma‘noda sotsial munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir muhim elementi va turi deb interpretasiya qilinadi. Sotsial munosabatlar keng ma‘noda quyidagicha ta‘rif bilan belgilangan¹⁶.

Sotsial munosabatlar – bu, tabiat hodisalaridan o‘laroq bo‘lib, unda ijtimoiy munosabatlarning butun bir tizimi mujassamlashgandir.

O. Kont o‘zining pozitivistik ta‘limotida sotsial munosabatlar muammolarini xuddi biologik hodisalar usuli bilan o‘rganish prinsiplarini keng targ‘ib qiladi. Pozitivistik-naturalistik yo‘nalishning ashaddiy raqibi bo‘lgan fenomenologik sotsiologiya sotsial hayot va sotsial munosabatlarni bunday usulda talqin etganligi uchun O. Kont va uning izdoshlarini keskin tanqid qiladi. Naturalizmning va jiddiy kamchilik va xatoliklarini bartaraf etish uchun fenomenologik sotsiologiya, inson ongining faolligi bu muammolar yechimining asosiy omilidir, deb isbotlashga intiladi. Bu yo‘nalish vakillarining fikricha, faqatgina inson va uning tafakkuri tufayli sotsial voqelikni hamda sotsial munosabatlarni konstruksiyalash (yaratish) mumkin.

¹⁶ «Умумий социология». Т.: ТошДУ, 1999, 79-бет.

Chunki sotsial reallik va sotsial munosabatlar insonning interpretasion faoliyati orqaligina vujudga keladi. Fenomenologik sotsiologiyaning taniqli vakillaridan biri D. Silverman yuqoridagi g'oyalarni asoslash uchun pozitivistik sotsiologiya nazariyasini tanqid qiladi.

Albatta, bu ijtimoiy fikrlar vujudga kelgandan beri ancha vaqtlar o'tdi, yangi jug'rofiy-siyosiy maqomlar paydo bo'ldi. Eng muhimi esa, totalitar tuzum barham topib, yangi davlatlar vujudga keldi, yangi jamiyatda bir partiyaviylik hukmronligi yemirildi va mustaqil suveren davlatlar barpo bo'ldilar. Endi esa jamiyatdagi jarayonlarni, jumladan, sotsial munosabatlar muammolarini keng plyuralistik prinsip orqali tadqiq qilish davri keldi. Bu tamoyil orqali, sotsial munosabatlarning muammo va vazifalarini turlicha tahlil qilish imkoniyati tug'ildi. Ushbu ijobiy imkoniyatlarning hosili sifatida respublikamizda sotsial munosabat muammolari jahon ilmiy tafakkurining harxil yo'nalish natijalari asosida tadqiq qilinayotganligini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sotsial munosabatlar muammosini yangi, yuqori ilmiy darajada tadqiq qilish imkoniyatlari vujudga keldi. Endi bu muammoni konkret sotsiologik tadqiqot bilan o'rganish joizdir. Chunki Sotsiologiya nafaqat bu muammonigina emas, balki butun ijtimoiy hayot jarayonlarni keng qamrovda kompleks xarakterda va amaliy natijalar asosida chuqur tadqiqot qiladi.

Sotsial munosabatlar turlari

Sotsial birdamlik tushunchasi sotsial munosabatlar tizimida muhim o'rin tutadi. Chunki birdamlik – bu, ko'pgina ma'naviy omillarning majmuasidan tashkil topgan sotsiologik kategoriya bo'lib, u ijtimoiy hayotda faoliyat ko'satayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilishlaridagi hamkorligi ko'rinishidir. Avvalom bor shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki, Sotsiologiya faniga bu atama sotsial jipslashuvni bildiradigan tushuncha sifatida birinchi bo'lib O.Kont tomonidan kiritilgan edi. Bu muammoga ko'gina mutafakkilar o'zlarining keng etiborlarini qaratganlar. Ayniqsa E.Dyurkgeym, G.Spenserlar bu muammoni chuqur tahlil qilganlar, lekin ular o'z tadqiqotlarini turli xil yo'nalishlarda olib borganlar. E.Dyurkgeymning fikricha, sotsial birdamlik, bu axloqiy prinsip va oliy universal qadriyat bo'lib, u jamiyatning har bir a'zosi tomonidan tan olinadi. O.Kont va G.Spenserlarning tadqiqotlarida sotsial birdamlikning asosini iqtisodiy mafaatlarni tashkil qilishi markaziy o'rinni egallaydi. G.Spenser o'zining birdamlik ta'limotida majburiy va ko'ngilli birdamlikni ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, kishilik jamiyati o'z rivojlanish yo'lida ikkita harbiy va sanoat davrlariga bo'linadi. Butun hayot bu yerda intizomga asoslangan. Sanoat turidagi jamiyat esa osoyishta ijtimoiy hamkorlikning erkin shakllarini ifoda etadi. Muammoning ikkita jihatga ajratib tahlil qilinishini D.Dyurkgeymning ham ilmiy faoliyatida ko'rish mumkin. U o'z ta'limotini mexanik va organik birdamlikka ajratadi. Rivojlanmagan va eski jamiyatlarda hukmronlik qiladigan birdamlikni Dyurkgeym, mexanik birdamlik, deb ataydi.

Mexanik birdamlik – bu, «jamoat turidagi» birdamlik bo'lib, u bu jamoadagi individlarning o'xshashliklari bilan belgilanadi va ular tomonidan ijtimoiy vazifalar

bir xil turda bajariladi. Jamiyatda ijtimoiy mehnatning taqsimlashishi tufayli individlar maxsus vazifalarini bajaradilar va bu xislatlar sababli jamiyat jonli organizmni eslatadi. Shu jamiyatda vujudga kelgan yangi turdagi birdamlikni Dyurkgeym, organik birdamlik, deb ataydi. Mehnatning taqsimlanishi individlarda o'zlariga xos qobiliyatlarning rivojlanishiga omil bo'ladi. Endi har bir individlarning o'zi esa bir-birlariga bog'liq bo'ladilar va ular sotsial munosabatlarning yagona tizimi orqali birdamlik tuyg'ulariga erishadilar.

Ko'pgina g'arb olimlari ijtimoiy mulkka asoslangan kooperasiyaning sermahsulligini inkor etib keladilar. Ularning fikricha, butun jamiyat bilan ishlab chiqarish vositalarini guruhlar mulki qilib berish kerak. Agar ishlab chiqarish vositalari ijtimoiy mulk xususiyatiga ega bo'lsa, «ma'muriyat» xalqdan ajralib qoladi va shu sabab tufayli byurokrat boshqaruvchilar tashkiloti vujudga kelishi mumkin. O'z-o'zidan, tabiiyki, bu jarayonlar natijasida ishchilar o'z mehnatlaridan mafaatdorlikni his qilmaydilar.

Mazkur taxminlarning aksariyati o'z isbotlarini topdgan. Ayniqsa, yarim mustamlakachilik davrida, bizning diyorda soxta birdamlik asosidagi kooperasiyalashtirish ko'plab salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Mehnatning ijtimoiy taqsimoti va kooperasiya niqobi ostida hududimiz xomashyo yetishtiradigan respublikaga aylandi. Jamiyatimizda tub ma'nodagi birlashma jarayoni faoliyat ko'rsatmadi.

Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlab ko'rsatganlaridek, "O'z-o'zini boshqarishning xalqimiz an'analari va qadriyatlariga juda xos bo'lgan usuli — mahallalar tizimi so'nggi yillarda juda katta nufuzga ega bo'lib bormoqda... Eng adolatli muhit, eng adolatli ijtimoiy sharoit, vaziyat faqat mahallada bo'lishi mumkin. hech bir korxonalar, hech bir davlat idorasi yoki jamoat tashkiloti bu borada mahalla bilan tenglasha olmaydi"¹⁷.

Iqtisodiy va taqsimot munosabatlari

Jamiyat ijtimoiy tarkibida har bir shaxs qaysi ijtimoiy guruhga va undagi hududiy, tarmoq (soha) va ijtimoiy mavqe yo'nalishiga mansubligi bilan xarakterlanadi. Bulardan tashqari yana, shaxs jinsi, yosh jihati, ommaviy ahvoli, ijtimoiy kelib chiqishi, milliy mansubligi, ma'lumoti, ilmiy darajasi kabi me'zonlar bilan ham o'rganiladi. Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrining iqtisodiy qiyinchiliklari ijtimoiy guruh va ayrim shaxslar qanchalik moddiy imkoniyatga egaligi, jamg'arma mablag'i miqdori kabi tomonlarni o'rganishni ham talab etadi.

Hozirda ijtimoiy munosabatlarda jamiyatimiz uchun mutlaqo yangi bo'lgan asoslar yaratilmoqda. Xususiy mulkchilikka asoslangan ko'p ukladli, dunyo sari ochiq yuz tutgan iqtisodiyot paydo bo'layotir. Shuning uchun ham yangi iqtisodiy va taqsimot munosabatlari sotsiologiyasini ishlab chiqish Sotsiologiya fanining asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Hozirda mehnatning mazmunini chuqur va har jihatdan o'zgartirmay turib, jamiyatimiz ijtimoiy tarkibida sifat o'zgarishiga erishib bo'lmaydi. Buning uchun, eng avvalo, mehnatga yangicha munosabatni tarkib toptirish, yangi texnologiyani

¹⁷ Каримов И.А. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин». Т.2. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 281-бет.

yaratish, fanni yanada taraqqiy ettirish, munosib malakali kadrlar tayyorlash, maorifni tubdan yangilash kabi kechiktirib bo'lmaydigan vazifalar amalga oshirilmog'i lozim.

Iqtisodiyot sotsiologiyasi ishlab chiqarish va mehnat jarayonini, taqsimot munosabatlari, moddiy ta'minot, aholining moddiy turmush darajasi va shu kabi jamiyatning iqtisodiy rivojlanish sohasidagi qonuniyatlarni o'rganadi.

Jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi, eng avvalo, uning iqtisodiy asoslari bilan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ijtimoiy hayotdagi boshqa sohalarining rivojlanish darajasi ham shunga mos ravishda taraqqiy qilib boradi. Masalan, AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya, Yevrupo mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanganligi va aholining turmush darajasi madaniyati, xizmat ko'rsatish sohalarining taraqqiyotini belgilab beradi.

Iqtisodiy munosabatlarni o'rganishda asosiy e'tibor: mehnatning ijtimoiy muammolari, mehnat faoliyati va taqsimot munosabatlariga qaratiladi.

Jamiyat a'zolari tomonidan yaratilgan moddiy boyliklar ular o'rtasida qanday tarzda va qay miqdorda taqsimlanishidagi farq ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi farqni keltirib chiqaradi. Xususiy mulkning qonuniy deb e'lon qilinishi bilan jamiyatimiz ijtimoiy tarkibidagi tekislik asta-sekin o'z o'rnini ijtimoiy mavqei jihatidan va yetishtirilayotgan moddiy ne'matlarning taqsimoti jihatidan farq qiluvchi ijtimoiy guruh va tabaqalarga bo'linishi ortib bormoqda.

Respublikaning asta-sekin bozor munosabatlariga o'tib borish davrida Prezident I. A. Karimov tomonidan belgilangan besh tamoyilga asoslangan tarzda siyosat yurgizilmoqda. Bularning birinchisi – iqtisodiyotning siyosatdan ustun bo'lishi, uni har qanday mafkuraviy tazyiqlardan ozod qilish lozimligi.

Ikkinchisi – iqtisodiyotni boshqarishda, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida, yangi tuzum barpo etilayotganda davlat boshqaruv tizimini qo'ldan chiqarmasligi, ya'ni davlat asosiy islohotchi bo'lmog'i lozimligidir.

Uchinchisi – qonunlarga barcha baravar rioya etishini ta'minlash, ya'ni qonun ustivorligi.

To'rtinchisi – kuchli ijtimoiy siyosat yuritish.

Beshinchisi – bozor iqtisodiyotiga shoshqaloqlikka yo'l qo'ymay, bosqichma-bosqich o'tish zarurligi.

Taqsimot munosabatlari sotsiologiya predmetiga taalluqli bo'lib, uning tarkibiga ishlab chiqarish qurollari taqsimoti, jamiyat a'zolarining ishlab chiqarishning turli tarmoqlari bo'yicha joylashuvi va jamiyat tomonidan ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlar, ishlab chiqarish qurollari va iste'mol mollari kiradi. Mohiyat e'tibori bilan taqsimot munosabatlari mavjud ishlab chiqarish munosabatlari xarakteriga mos keladi.

Alohida kishilar va ijtimoiy guruhlarining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faoliyati mohiyati taqsimot munosabatlari harakteri bilan belgilanadi. Ijtimoiy guruhlar, tabaqalar va alohida olingan kishilarning real daromadlari darajasi bu daromadlarning o'zgarishi va rivojlanishi istiqbollari ularning ijtimoiy-siyosiy pozitsiyalarini belgilaydi.

Sovet tuzumi davrida ijtimoiy guruhlarining moddiy daromadlarini tenglashtirish siyosati yurgizilgan. Natijada kishilarning mehnatga munosabati susayib, ijodiylik,

omilkorlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, moddiy manfaatdorlik kabi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muhim stimullari yo‘qala borgan.

Demak, taqsimot munosabatlari jamiyat hayotini, ayniqsa, uning iqtisodiy jihatdan rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o‘tish munosabati bilan, O‘zbekistonda mulkchilik turli shakllarining joriy qilinishi va ularning davlat himoyasiga olinishi taqsimot munosabatlarida tubdan o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyat iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston o‘z milliy puliga ega bo‘lishi munosabati bilan iqtisodiy va taqsimot munosabatlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsata boshladi. O‘zbekiston ichki bozorini to‘ldirish — davlat siyosati darajasida olib borilmoqda. Ammo hozirda hamdo‘stlik mamlakatlari o‘rtasidagi iqtisodiy integrasiyaning vaqtincha buzilganligi oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy taqchilik, ayniqsa, xalq iste‘moli mollari tanqisligi iqtisodiy va taqsimot munosabatlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Uning oqibatida kishilarning turmush darajasi ancha pasaydi.

O‘zbekiston davlatining bu sohadagi siyosati “milliy boylikning ko‘payishini, respublikaning mustaqilligini, odamlarning munosib turmush va ish sharoitlarini ta‘minlaydigan qudratli, barqaror va jo‘shqin rivojlanib boruvchi iqtisodiyotni barpo etishdan iborat buyuk maqsadni ko‘zlamoqda.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiyot va taqsimot munosabatlari Sotsiologiya fani doirasida tadqiqot ob‘ekti sifatida muhim o‘rin tutadi.

Sotsial – sinfiy munosabatlar

Jamiyatning ijtimoiy tarkibida ijtimoiy-sinfiy munosabatlar ham alohida o‘rin egallaydi. Sovet sotsiologiyasida sinfiy munosabatlar, sinfiy kurash masalalariga juda keng o‘rin berilib, bu munosabatlar ijtimoiy tarkibdagi boshqa barcha elementlar, munosabatlar ichida eng muhim va belgilovchi hisoblangan. Buning sababi, unda jamiyatning iqtisodiy tarkibi boshqa ijtimoiy guruhlardagiga nisbatan to‘laroq va aniqroq aks etadi, - deb ko‘rsatilgan. haqiqatdan ham, davlat sotsializm davrida mavjud ishchilar va dehqonlar sinfi jamiyatning eng kam ta‘minlangan, quyi darajadagi sinflarni tashkil qildi. Intelligensiya ijtimoiy qatlami esa moddiy ta‘minlanganlik jihatidan ulardan unchalik farq qilmagan. O‘tgan davrda, asosan, ikki sinf — ishchilar va dehqonlar sinfi va intelligensiya qatlami mavjud deb ko‘rsatilib, jamiyat ijtimoiy tarkibidagi boshqa guruhlar (masalan, yuqori tabaqa chinovniklari, mafiya guruhlari va shu kabilar)ning ahamiyati mutlaqo tilga olinmas edi.

Ishchilar sinfi ko‘p qirrali ijtimoiy birlik hisoblanadi. Uning ichki tarkibi demografik (jinsi va yoshi bilan), professional — tayyorgarligi bilan (mehnatning mazmuni va harakteri bilan), hududiy (ijtimoiy-hududiy birlik bilan), etnik (milliy farqi) va madaniy-ma‘lumoti bilan farq qiluvchi tarkibiy tuzilishga ega.

Hozirda O‘zbekiston davlati miqyosida milliy ishchilar sinfining tarkib topishi uchun shart-sharoit yaratilmoqda. Jahon talablariga javob bera oladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun moddiy zamin tayyorlanmoqda. Chet el firmalari bilan qo‘shma korxonalar yaratilmoqda. Endilikda, yuqori texnologiyaga asoslangan sanoat ishlab chiqarishining malakali ishchi - muhandislar guruhi shakllana boshladi.

Ishchilar sinfi rivojlanish istiqbollari erishish uchun ularni miqdoriy jihatdan ko'paytirish bilangina erishib bo'lmaydi. Avvalo mehnatning intellektual mazmunini boyitish, zamonaviy avtomat-texnologiya bilan jihozlangan iqtisodiy shart-sharoitlarni barpo qilish zarur. Amalga oshirilishi kerak bo'lgan bunday tadbirlar bevosita qishloq xo'jaligi dehqonlari hamda intelligensiya qatlami uchun ham taalluqlidir.

Iqtisodiyotni intensiv ravishda rivojlantirish ijtimoiy-tarkibiy aloqalarga kuchli ta'sir etadi. Shuningdek, ijtimoiy tarkibdagi iqtisodiy va taqsimot munosabatlarining ijobiy rivojlanishi mamlakat tabiiy resurslari, hududiy o'ziga xos xususiyatlar, siyosiy barqarorlik, millatlar o'rtasidagi munosabatlarga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi.

Mamlakat qishloq xo'jaligi sohasida band bo'lgan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirayotgan dehqonlar ham ijtimoiy tarkibda sinf sifatida o'rin tutadi. O'zbekistonda aholining 60 foizdan oshig'i qishloq joylarida yashaydi. Milliy daromadning 44 foizdai ko'prog'i qishloq xo'jaligidan olinadi. Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatimiz bo'yicha mehnatga yaroqli kishilarning 39,3 foizi chorvachilik va qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida mehnat qiladi. Ba'zi tumanlarda bu ko'rsatkich 80-90 foizni tashkil etdi¹⁸.

Bulardan ko'rinib turibdiki, jamiyatimiz ijtimoiy tarkibida dehqonlar sinfining o'ri katta. Hozirda mustaqillik sharofati bilan O'zbekiston hukumati dehqonlar mavqeini ko'tarishga alohida e'tibor bermoqda. Ularning turmush darajasini oshirishda katta ishlar olib borilayapti. Uy-joy qurish uchun bepul yer ajratildi. Moddiy yordam ko'rsatilmoqda. Ekinzor yerlar ijaraga berilmoqda. Fermerlarning soni ortmoqda. Yetishtirgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini shaharga olib kelib sotish uchun imkoniyatlar yaratildi. Ularning oladigan yillik daromadlari bir necha bor ortdi.

Dehqonlar sinfi ichida ham tabaqalanish jarayoni tez sur'atlar bilan bormoqda. Ularning tarkibida ishbilarmon, tadbirkor fermerlar paydo bo'ldi. Ijarachilar guruhi ham borgan sari qishloq xo'jaligida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Yangi iqtisodiy munosabatlarning tarkib topishi bilan qishloq ishchilar sinfi shakllanishiga moddiy zamin tayyorlanmoqda. Boshqacha aytganda, qishloqqa sanoat kirib kelmoqda. Bu esa qishloq xo'jaligida mavjud ortiqcha ishchi kuchini ish bilan ta'minlab, tayyor mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirmoqda.

Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlab yozadiki, «O'zbekiston iqtisodiyotining bir tomonlama – xomashyoviy yo'nalishiga qat'iy barham berish respublika ichki siyosatining eng muhim strategiyasi hisoblanadi. Faqat xom ashyo yetishtiruvchi va sotuvchi o'lka surunkali nochorlikka giriftor bo'ladi»¹⁹.

«Dastlabki hisob-kitob shuni ko'rsatadiki, agar biz respublikada bor xom ashyo va chala mahsulot ishlab chiqarishni tugal jarayonga yetkazib, tayyor mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'ysak, respublikamizda yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarishni

¹⁸ Каримов И.А. «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 68-бет.

¹⁹ Ўша жойда, 74-бет.

ikki barobardan ziyod, milliy daromadni esa taxminan uch barobar ko'paytirishimiz mumkin»²⁰.

Jamiyat ijtimoiy tarkibida ziyolilar qatlami ham salmoqli o'rin tutadi. Intelligensiya aqliy mehnat mutaxassislari bo'lib, ijtimoiy-professional guruhlardan tarkib topmoqda. Jamiyat ijtimoiy tarkibida intelligensiya aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralib chiqishi oqibatida shakllandi. Hozirda fan, ilmiy texnika taraqqiyotining jadal borishi bilan intelligensiyaning professional malakasi yanada murakkablashmoqda. Uning tarkibiga ilmiy, ishlab chiqarish-texnik, madaniyat, ma'rifat, tibbiyot-harbiy va boshqaruv apparati xodimlari kirib keldi.

Ziyolilar tarkibini yana shahar va qishloq, ijtimoiy bandlik sohalari bo'yicha (ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida) mehnatning ijodiy xarakteri darajasi bilan, malaka va boshqa jihatlari bilan farqlash mumkin.

Sobiq sovet davrida ziyolilar son jihatidan ortdi-yu, ammo uning sifat darajasi ancha past bo'lib qolaverdi. Chunki ziyolilar qatlami, avvalam bor, mehnat xarakteri bilan belgilanadi, O'tgan davrda oliy ma'lumot olgan qanchadan-qancha kishilar hozirda ishchi bo'lib yoki tijorat va boshqa sohalarda ishlamoqdalar. Ular ziyolilar tarkibiga kirmaydi.

Sotsiologiyada milliy munosabatlar iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy-mafkuraviy munosabatlardagi o'zaro uzviy aloqadorlik nazarda tutilgan holda konkret etnik muhit doirasida, ijtimoiy jamoalardagi, oiladagi, hududiy tartibdagi munosabatlar doirasida olib qarab o'rganiladi. Shuningdek, millatlararo munosabatlarning jamiyat ijtimoiy hayotiga ta'siri va ularning ijtimoiy oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Sobiq Ittifoq davrida muayyan iqtisodiy-siyosiy va ideologik rejim asosida ushlab turilgan, boshqarilgan milliy munosabatlar endilikda asta-sekin tiklanmoqda. Shu jihatdan, O'zbekistonning ko'p millatli davlat bo'lganligini e'tiborda tutgan holda, unda istiqomat qilayotgan millatlar va xalqlarning ijtimoiy turmushi, o'zaro aloqasi va shu kabi munosabatlarni sotsiologik tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

Yaqin o'tmishimizda sodir bo'lgan Farg'ona, Andijon, O'zgan voqealari qayta takrorlanmasligi uchun O'zbekistonda bundan keyin ham millatlararo hamdo'stlikni rivojlantirish, o'zaro ahil, bir oila bo'lib yashash talab etiladi. Prezidentimiz I.A.Karimov boshchiligidagi O'zbekiston hukumatining asosiy maqsadi ham Markaziy Osiyo hududida har qanday milliy nizolarning oldini olishdan iborat.

Sotsiologiya doirasida ham ijtimoiy-etnik munosabatlar ilmiy tahlilga muhtoj bo'ladi. Ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik jihatlarni tadqiq qilish muhimdir. Shuning uchun ham bu masalalar Sotsiologiya, Etnopsixologiya" va boshqa ijtimoiy, gumanitar fan sohaslarida keng o'rganilishi shart.

Sotsial – demografik munosabatlar

Sotsiologiyada jamiyat ijtimoiy tarkibiy tuzilishining ijtimoiy-demografik munosabatlari ham muhim o'rin tutadi. Bu munosabatlar, asosan, aholining jinsiy tuzilishi, yoshi, oilaviy va genetik jihatlarni o'z ichiga oladi.

Har qanday davlat ijtimoiy siyosatining tarkibiga demografik siyosat ham kiradi. Demografik munosabatlarga mamlakat aholisining barcha qatlamlari mansub.

²⁰ Каримов И.А. «Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 117-бет.

Ijtimoiy-demografik tarkibga statistik jihatdan o'rganiladigan aholi o'rtasida tug'ilish, o'lim, nikoh, oilaviy qo'ydi-chiqdilar, shahar va qishloq aholisining migrasiyasi, hududiy migrasiya kabilar kiradi.

O'zbekiston ijtimoiy-demografik jihatdan nihoyatda murakkab tuzilishga egadir. Tub aholining 51 foizi xotin-qizlar, 9,6 mln. nafari 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlardan iborat. Farg'ona vodiysi aholisining zichligi juda katta. Andijonda har bir kvadrat kilometr maydonga 485 nafar odam tug'ri keladi. Bunday demografik holat jamiyat hayotining boshqa barcha sohalarida ham turli muammolarni keltirib chiqarishi tabiiy.

Aholining yosh jihatdan tarkibiy tuzilishini o'rganish mamlakatning nafahat mehnat va ishlab chiqarish potensialini aniqlashga, balki uning rivojlanish dinamikasini ham aniqlashga xizmat qiladi. Bu jihatdan O'zbekiston ba'zi Ovrupo va Yaponiya mamlakatlariga nisbatan «yosh» mamlakat hisoblanadi.

Aholi tarkibini jinsiy tuzilishini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Bu, mamlakat ishlab chiqarishini tashkil etish, ayollar uchun qulay mehnat turlarini tashkil qilish va ish bilan ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xotin-qizlar ijtimoiy ahvolining o'ziga xos xususiyatlari ularning mehnat bilan bandligi, mehnat turi, oilaviy, turmush sharoiti va, shu kabilarda ko'rinadi. Ularni og'ir jismoniy mehnatdan xalos etish masalasi hozirda eng muhim masalalardandir. Sobiq sovet davrida o'zbek xotin-qizlari qishloq xo'jaligida ayovsiz ekspluatasiya qilindi. Natijada ularning salomatligi keskin yomonlashdi. Kasalmand, nimjon onalardan hech qachon sog'lom farzand dunyoga kelmaydi. O'zbek yoshlarining har uchtadan bittasi, hatto harbiy xizmatga qodir bo'lmay qolgan edi. Prezident I. A. Karimov tashabbusi bilan ilgari surilayotgan «Sog'lom avlod davlat dasturi» uchun kurashish millat kelajagini ta'minlashning eng muhim masalasidir.

Aholi oilaviy tarkibining soni, moddiy turmush darajasi, daromadi, oilaviy munosabatlarni va shu kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Oilani oziq-ovqat va iste'mol mollari bilan ta'minlash muammolari davlat ijtimoiy siyosatining asosiy maqsadini ifoda etadi. Oila tarkibini Sotsiologiya ning maxsus sohasi – «Mikrosotsiologiya» da ham chuqur tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir. Unda uning iqtisodiy, psixologik jihatlarini e'tiborda tutish zarur. Nikoh munosabatlari, yolg'iz yashovchilarni, oilaviy buzilish sabablarini o'rganish jamiyat ijtimoiy tarkibi hayotini ijobiy rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Oddiy bir misol: diniy munosabatlarda ilgari nikoh muqaddas sanalar edi. Sobiq sovet tuzumi davrida dinning ijtimoiy hayotdagi mavqeiga putur yetkazilishi va dahriylikning kuchayishi oqibatida nikoh munosabatlariga muqaddas deb qaralmay qo'yildi. Nikoh shunchaki, rasmiy ro'yxatga olishdan iborat bo'lib qoldi. Natijada oila muqaddasligi yo'qolib, qo'ydi-chiqdilar ko'paydi. Bu esa jamiyatning nafaqat iqtisodiyotiga, balki ma'naviy-axloqiy, psixologik munosabatlarning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi, noaxloqiy tendensiyalarning kuchayishiga olib keldi, yosh avlod tarbiyasiga zarar yetkazildi. Jamiyatda tirik yetimlar soni ko'paydi. Davlat yetimxonalarining soni ortdi. Moddiy va boshqa jihatdan yetarlicha ta'minlanganligiga qaramay ularda tarbiya topgan bolalar oilada, o'z ota-onalari bag'rida voyaga yetgan bolalardan farq qila boshladi.

Sotsiologiya da aholining genetik tarkibini o'rganish borgan sari moddiy ahamiyatga ega bo'lmoqda. Unga aholining tabiiy va migrasiya harakati kiradi. O'zbek millati boshqa millatlarga nisbatan o'z tug'ilib o'sgan joyiga ko'proq bog'langan bo'ladi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysi aholisida bunday xususiyat kuchli. Shuning uchun ham vodiya aholi zichligi boshqa hududlardagiga nisbatan ortiq.

O'zbekistonda genetik tarkibni o'rganishga hozircha yetarli e'tibor berilmagan. Uning ijtimoiy-demografik munosabatlardagi ahamiyati katta.

Ijtimoiy-demografik munosabatlarni aniqlashda mamlakat miqyosida o'tkaziladigan aholini ro'yxatga olish muhim o'rin tutadi. Aholining ro'yxatga olinishi ayniqsa hozirda, bozor munosabatlarga o'tish davrida yuzaga kelayotgan ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy, maishiy turmush sohalaridagi muammolarni hal etishda juda katta rol o'ynaydi. Ayniqsa, uning shahar muammolarini hal etishdagi ahamiyati katta.

Qishloq aholisining ijtimoiy tarkibi jamiyat ijtimoiy tarkibining muayyan bo'lagi hisoblanadi, qishloq aholisi ijtimoiy munosabatlarining muhim belgilari: bu, yagona mehnat, yer, mulkiy boshqaruv munosabatlarini o'z ichiga oladi. Hozirda qishloq aholisining tarkibida ham tabaqalashuv jarayoni kuchaymoqda. Ayniqsa, qishloqqasanoatning kirib kelishi, savdo-sotiqning rivojlanishi va boshqa omillar oqibatida qishloq aholisi turli guruhlardan iborat bo'lgan ijtimoiy birlik sifatida rivojlanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, jamiyat ijtimoiy tarkibini Sotsiologiya fani doirasida o'rganish, uning rivojlanish istiqbollari, o'ziga xos xususiyatlarini, mavjud ijtimoiy muammolarini tadqiq etishda va zarur ilmiy-amaliy tadbirlar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga egadir.

Begonalashuv va tanazzul hamda ijtimoiy oqibatlar

Hozirgi jamiyat hayotida quyidagi begonalashuv turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Iqtisodiy. 2. Siyosiy. 3. Madaniy. 4. Ijtimoiy. 5. Ruhiiy.

Bu begonalashuv turlari o'zlarining ma'lum bir shakllariga egadirlar. Masalan, iqtisodiy begonalashuv uchta shaklga ega: 1. Faoliyatdan begonalashuv. 2. Faoliyat boshqaruvidan begonalashish. 3. Faoliyat natijalaridan begonalashish. Siyosiy begonalashish siyosiy hokimiyatdan begonalashishdan; madaniy begonalashish muloqatdan, insonlarning bir-biridan; psixologik begonalashuv o'z-o'zidan begonalashishdan iborat bo'ladi.

Begonalashuv jarayoni va tanazzul bir-birlariga bog'liq hodisalardir. Agar jamiyatda ishlab chiqarish sur'atlari keskin pasaysa, xo'jalik aloqalari uzilsa, pulning qadri tushib ketib, narxlar tez sur'atlarda oshib ketsa, boshqaruv tuzilmalari izdan chiqsa va siyosiy tangliklar vujudga kelsa, biz jamiyatning hamma sohalarini tanazzulga uchragan, deb fikr yuritishimiz mumkin.

Bu chuqur tanazzul insonlarning kuchli begonalashuv olamiga salbiy ta'sir qilishi, ba'zi tartiblar kirgizishi aniq. O'z navbatida begonalashuv jarayoni qanchalik kengaysa, tanazzul ham shunchalik, chuqurlashib boraveradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonida mehnatning taqsimlanishi ro'y beradi. Bu esa taraqqiyot uchun

qo'yilgan ulkan qadamdir. Lekin shu bilan birga ijtimoiy mulkchilikka asoslangan ijtimoiy munosabatlarning shunday bir turi - ishlab chiqarish munosabatlari shakllanadiki, uning asosida bevosita ishlab chiqaruvchi ishlab chiqarish vositalaridan uzoqlashib, asta-sekinlik bilan o'z mehnati natijasida begonalashib boradi. Endi bu ishlab chiqaruvchi shaxs uchun mehnat unumining ham qizig'i yo'q. Marksizm ta'limoti bo'yicha xususiy mulk ijtimoiylashtirilgach, ishlab chiqarish vositalariga endi bevosita ishlab chiqaruvchilar umumiy egalik qilishlari kerak edi. Lekin ijtimoiy amaliyotda esa buning aksi bo'lib chiqdi. Siyosiy hokimiyatni bosib olgan proletariat ishlab chiqarish vositalarini davlat mulkiga aylantirdi. Sotsialistik revolyusiya mantig'iga ko'ra, bu tadbirlar begonalashuv jarayoni ildiziga bolta urushi kerak edi. Lekin 70 yillik tarix davomida bizga uqtirib kelingan ijtimoiy mulk davlat mulki edi. Bu mulk esa xususiy mulkning eng jirkanch, adolatsiz turi bo'lib chiqdi. Chunki davlat mulki o'zining real egasiga ega emas. U bir mavhum tushuncha edi. Mehnat kishisi esa yana mulkdan begonalashdi. Davlat mulki esa davlat apparatining xususiy mulkiga aylanib, bu nomenklaturani «yangi» sinfga aylantirdi. Bu salbiy jarayonlar natijasida ishlab chiqarish o'zining haqiqiy egasini topa olmadi.

Siyosiy jabhada ham siyosiy hokimiyatdan jamiyatning ko'pgina a'zolari begonalashtirildilar. Ya'ni, siyosiy hokimiyat xalq hokimiyati, umumxalq hokimiyati, deb e'lon qilingan bo'lsada, aslida u ma'lum bir guruhning - elitaning xususiy mulkiga aylandi. Buning asosida esa butun bir xalq davlat siyosiy hokimiyatidan begonalashdi va bu begonalashgan omma bilan nomenklatura orasida ulkan jarlik paydo bo'ldi. O'z navbatida bu jarayonlar siyosiy tanazzulga olib keldi va bu tanazzul tufayli tashqi dushman yenga olmagan totalitar davlat o'z-o'zidan parchalanib ketdi.

Madaniy sohadagi begonalashuv ham anchagina chuqur salbiy oqibatlariga olib keladigan ma'naviy tanazzulni keltirib chiqardi. Jamiyatda sog'lom muhitni yaratishda ma'naviyat va madaniyatning o'rni o'zgacha. Chunki, ular indvidlarning barkamol bo'lib shakllanishlariga katta ta'sir ko'rsatadilar. Agar jamiyat a'zolari o'z ma'naviyatlari, boy madaniy meroslaridan uzoqlashib ketib, undan begonalashsalar, ular endi o'zlarining kelib chiqishlaridan tortib, to o'z millatlarining ham milliy urf-odatlarini, an'analarini ham inkor qila boshlaydilar. Agarda yaqin o'tmishimizga, uning tirixiga murojaat etsak, ushbu satrlarimizning yaqqol isbotini ko'ramiz. Masalan, boy madaniy merosimizdan begonalashuvimiz bizlarni atoqli adib Chingiz Aytmatovning ta'biricha, manqurtlarga aylantiray dedi, ya'ni biz o'z xalqimiz tarixi, milliy ozodlik harakatlari va ularning sarkardalari, dinimiz va o'zligimizdan uzoqlashib qoldik. Davlatimiz mustaqilligiga erishib, madaniy begonalashuvni bartaraf etishni boshladik. Sotsiologiyadagi muhim begonalashuv hisoblangan sotsial begonalashish insonlarni muloqotdan, bir-birlaridan uzoqlashishlari natijasida yuzaga keladi. Inson o'z mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy xususiyatga egadir. O'zaro faoliyat tufayli paydo bo'lgan ehtiyojlar asosida doim insonlar bir-birlari bilan munosabatlarda muloqotlarda bo'ladilar. Muloqotning ijtimoiy ma'nosi shundaki, u madaniyat shakllari va ijtimoiy tajribalarni uzatish vositasi bo'lib ximat qiladi. Lekin iqtisodiy tanazzul ko'pgina insonlarni qiyin iqtisodiy ahvolga solib qo'yadi. Natijada jamiyat a'zolarining aksariyati bozor iqtisodi munosabalariga ko'nikishlari qiyin kechadi. Oqibatda inflyasiyadagi ehtiyojlar tizimining cheklanishi va

normallashtirish insonlarda agressivlik kayfiyati, johillashish fuqarolarda an'ana va urf-odatlar, ma'naviy qadryatlarni yo'qotishga olib keladi. Shu kabi salbiy omillar insonlarning bir-birlaridan begonalashuvlarini kuchaytiradi va hamma o'z holicha degan norasmiy qonun paydo bo'ladi.

Ruhiy begonalashuv – bu, insonning o'z mohiyatidan uzoqlashishdir. Ushbu muammoni nemis mutaffakiri Erix Fromm juda yaxshi ishlab chiqqan. Uning fikricha, inson mohiyati doim o'ziga dushmanlik kayfiyatida bo'lgan sotsial tuzilma ta'siri ostidagi inson o'z-o'zidan begonalashuvining har bir darajasiga ma'lum bir sotsial xarakter - dunyoparaslik, ekspluatatorlik, reseptiv (andozalik, qolip), bozorga oidlik xosdir.

Zamonaviy jamiyatni E. Fromm inson mohiyatini «mashinalashtirish», «kompyuterlashtirish» va «robotlashtirish» jarayonlari yordamida begonalashuv uning darajasining bir mahsuli deb ta'riflaydi. Bozorga yo'naltirilgan sotsial harakat paydo bo'lib, unda iste'molga intilish, ikkilanishlar hissiyoti, yakkalanib qolishlik va boshqa salbiy holat, hissiyotlar markaziy ahamiyat kasb etadi.

Xuddi shu yerda psixologik va sotsial begonalashish bir-biri bilan juda uyg'unlashib ketishini ko'rish mumkin. Insonlar bir-birlaridan munosabatda, muloqotda begonalashsalar, o'z-o'zlaridan begonalashish ham yuz beradi, chunki insonlarning bir-birlaridan begonalashuvlari oqibatida ular yakkalanish, zerikish va hayotga qiziqishlari so'nishi vujudga kelishi mumkin. Buning natijasida inson o'z kelajagiga, orzu-niyatlariga ishonchi yo'qolib, u o'zini begona deb hisoblaydi va bu jarayon ko'pincha salbiy oqibatlarga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamiyat hayotidagi turli xil begonalashuv jarayonlari tezroq ilmiylik va uyg'unlik asosida bartaraf qilinsagina jamiyat sog'lom sharoitda taraqqiy etadi va salbiy ijtimoiy hodisalarning o'z vaqtida oldi olinadi. Masalan, mehnatdan begonalashishlikni bartaraf etish uchun birinchi galda insonlarning o'z mehnatlari natijalaridan manfaatdor bo'lishlari va uning oqibatida esa ularning mehnatga bo'lgan munosabatlarini tubdan o'zgartirib, qiziqish va kuch-g'ayratlari bilan ishlashlarini tashkil etish darkor.

Ishlab chiqarishni boshqarishdan begonalashish muammosini bartaraf etish ham juda muhim ma'no kasb etadi. Buning uchun ishlab chiqarish munosabatlarini chuqur demokratiylashtirish, korxonalar, tashkilot va muassasalardagi mavjud boshqaruv tizimlarini demokratik yo'llar bilan takomillashtirish va ishchi, xizmatchilarga xo'jalik egasining aniq vazifasi, huquqi va mas'uliyatliliklarini bilishlari kerak.

Madaniyatdan begonalashuvni bartaraf etish uchun madaniy merosga munosabatni takomillashtirib borish, jamiyatning har bir a'zosi ma'naviy qadriyatlardan yaxshi xabardor bo'lish va madaniy qurilishga yetarli mablag' ajratilishini ta'minlash zarur.

Ijtimoiy begonalashuvni bartaraf qilish uchun insonlarning bir-birlari bilan munosabatlari, muammolarini haqiqiy birdamlik va hamkorlik asosida qurish kerakki, shunda har bir inson o'zini boshqalar uchun ham kerak ekanligini chin yurakdan sezsin.

Ruhiy begonalashuvni bartaraf etish choralari sotsial begonalashuvni bartaraf etishning uzviy davomidir. Inson o'zining kimgadir kerakligini ruhan his qila

olsagina u hach qachon tushkunlikka tushmaydi. Yakkalanish, iztirobga tushish xavfidan xolos bo'ladi, oqibatda uning o'z-o'zidan, o'z mohiyatidan begonalashuviga hach qanday sabab qolmaydi.

Biz qurayotgan bugungi yangi jamiyat o'z oldiga bu begonalashuv jarayonlarini tezroq bartaraf etib, haqiqiy rivojlanishga, erkinlikka, ozodlikka erishish uchun hozirgi qiyinchiliklarni sobitqadamlik bilan yengib bormoqda. Yaqin yillar ichida bu harakatlarning natijalari, albatta, yuzaga chiqadi, deb umid qilishga hamma asoslar mavjuddir. Shu boisdan ham Prezidentimiz Islom Karimov IIchaqiriq Oliy Majlis Isessiyasida ta'kidlanganidek, «Ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarini demokratlashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish, yangi ma'no-mazmun bilan boyitish, uning izchilligi va samarasini ta'minlash – mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy islohotlarning mazkur bosqichida oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir» (T.8, 332-bet).

– **Fan va ta'lim sotsiologiyasi.**

Jamiyat fanlarning rivojlanishi va ularning ijtimoiy ahamiyati ortib borishida uchta muhim bosqich farq qiladi:

1. Fanlar jamiyat ishlab chiqarishga oid amaliy-ijtimoiy talabalar va ehtiyojlarga javob berish asosida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Bu bosqichda astronomiya, geometriya, matematika va mehanika kabi fanlar sust rivojlanadi. VII-XII asrlarda arab Sharqi va O'rta Osiyoda fanlar eng taraqqiy etgan o'lkalardan biriga aylandi.

2. XIV asr oxiri va XV asrlarda O'rta Osiyotemuriylar imperiyasi davrida hamda XVII asr oxirlaridan boshlab Yevropada kapilizmning tez rivojlanishi bilan boshlanadi.

3. XX asr boshlaridan boshlandi. Fan ishlab chiqarish kuchiga aylana bordi. Fan- texnika inqilobi sodar bo'lishiga olib keldi. XX asr oxiriga kelib esa fanlarda an'anviy (klassik) tafakkur uslubi o'rniga noan'anaviy boshlandi. Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, "Fan- jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch, vositadir".

Fanlar predmetiga ko'ra:

1. tabiatshunoslik (tabiatni bilish o'zlashtirish, o'zgartishish qonunlarini o'rganadi).

2. jamiyatshunoslik (ijtimoiy munosabatlarni, inson mavqei, iqtisodiy va ma'naviy hayotini o'rganadi).

3. texnika fanlar (inson tomonidan ixtiro qilingan mashina, mexanizlar, ular tuzilishi, qurilishi, faoliyati qonunlarini o'rganadi)ga bo'linadi.

Fanlar Yana 2 turga bo'linadi.

1. Fundamental fanlar (tabiat, jamiyat, inson va inson tafakkuri taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini nazariy jihatdan o'rganuvchi fandir).

2. Amaliy fanlar (ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan, erishilgan har bir natijasi ishlab chiqarishga bevosita tadbiiq etilib boradigan fanlardir).

Fundamental fanlar Amaliy fanlardan oldinroq harakatda bo'lib. Ularga nazariy imkon yaratadi. Amaliy va fundamental fanlar borliqning turli sohaları qonuniyatlarini ishlab chiqarishga joriy etib, ixtimoiy- amaliy masalarni g'al qilishga tadbiiq etadi.

O‘zbekiston Respublikasi FA olimlari ko‘proq fundamental fanlar sohasida ilmiy izlanishlar olib borsalar, Amaliy tadqiqot fanlari bilan esa ko‘proq respublika oliy o‘quv yurti ilmiy potensialiga ega bo‘lgan professor-o‘qituvchi olimlar shug‘ullanadilar. Respublikadagi iqtidorli olimlarning kata qismi oliy o‘quv yurtlarida ishlaydilar. Oliy maktab ilmiy bo‘limlarida respublika ilmiy potensialining 60 foizidan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Ular xalq xo‘jaligiga mutafassislar tayyorlash bilan birga ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borishadi.

“Bizning fundamental fanlar bilan shug‘ulanadigan 40 ga yaqin ilmiy-tadqiqot muassasalarimiz bor”²¹, degan edi Islom Karimov. 1995 yil 3 aprelda Vazirlar Maxkamasi “O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Nizomi to‘g‘risida”gi qarori tasdiqlaydi. Bu Nizomga muvofiq O‘zFA haqiqiy a‘zolariga yoshi 65 dan oshmagan muxbir a‘zolaridan va fan doktorlaridansaylandi. O‘zFA muxbir a‘zolariga esa 60 oshmagan fan doktorlari saylandi. O‘aqiqiy a‘zolar va muxbir a‘zolari 70 yoshga to‘lganda O‘zFA haqiqiy a‘zosini saylash uchun ko‘shimcha o‘rinlar ochiladi.

1997 yilda O‘zbekistonda 62 ta oliy o‘quv yurti, shu jumladan 17 universitet faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, xozirda 65 ta oliy o‘quv yurtidan 20 tasi universitetlar, FA, QXA, 120 dan ziyod ilmiy-tadqiqot institutlari faoliyat ko‘rsatmoqda. Ular orasida 160 dan ziyod akademik va muxbir a‘zo (akademiklar 80 nafar, FA muxbir a‘zolari 87), 2200 dan ortiq fan doktorlari, 14 ming 600 dan ko‘proq fan nomzodlari bor. Ilgari davlatimizda 600 ga yaqin 103 taga, mutaxassislar esa 285 taga keltirildi.

Aslida har qanday fanning xarakter belgilari, bu:

fan xalqqa xizmat qiladi, keng xalq ommasi ishtrokida rivojlanadi;

fanga davlat rahbarlik qiladi;

fan ilmiy metodologiya: falsafa bilan qurollangan;

fan olimlari o‘zaro yordam, jamoa rejasi asosida ishlashadi.

Fanlar klassifikatsiyasiga ko‘ra sotsiologiya strukturasi ikki yo‘nalish bor:

fundamental yo‘nalish;

Amaliy yo‘nalish.

Tadqiqot sohasida esa: 1) nazariy tadqiqot.

2) empirik tadqiqotlarga bo‘linadi.

Tuzildish sohasi bo‘yicha: 1) Maxsus fanlar sohasi.

2) Tarmoq sohalari mavjud.

Bo‘lar bir-birlari bilan juda murakkab o‘zaro dialektik aloqadadirlar. Ayrim hollarda bir-biriga qo‘shilib ketadi, ba’zida bir-birlarni inkor qiladi.

Fundamental sotsiologiya boshqa elementlaridan o‘zi hal qilayotgan muammolar darajasi, ko‘lami, ahamiyati bilan farq qiladi. Fundamental sotsiologiya abstraksiyaning (mavhumlik) oliy darajasi muammolari bilan shug‘ullanib, sotsial olimning taraqqiyoti va borlig‘i uchun zarur bo‘lgan umumiy qonun va qonuniyatlari izlash bilan faoliyat ko‘rsatadi.

Fundamental sotsiologiya ko‘plab maktab va yo‘nalishga ega.

Fanning asosini ijodiy ishlashning 3 ta asosiy aspekti mavjud:

Ontologik (yunon. Borliq haqidagi ta’limot, qarashlar, narsalarning yashirin mohiyatlari haqidagi metafizik tasavvurlarga asoslanadi) – sotsiologiya ob’ektini,

uning faoliyat ko'rsatish shakillarini o'rganadi. Realizm – bu sog'lom fikrli ontologiyadir. Realistik yo'nalish asosi: real, aktual va empiriklikdir. Fundamental sotsiologiya faqat nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan keng ma'noda ishlab chiqadi.

Fundamental sotsiologiyaning maqsadi – bu sotsial olamning to'liq tasvirini yaratishdir va bu sotsial olamning taraqqiyot manbai g'amda shakillarini aniqlashdir. Yoki fundamental sotsiologiyaning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

Fan-texnika taraqqiyotining muhim qismi bulgan fundamental fan ilmiy rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

Fan bilan ishlab chiqarish o'rtasida uzviy aloqa bog'lash, fanning ishlab chiqarish kuchiga aylanishini ta'minlash, fundamental g'oyalar tajribaga, ishlab chiqarishga qaratilishi lozim.

Fan inson muammosi, uning yer biosferasi bilan uzviy aloqasi va o'zaro harakat qilish tomoniga rivojlantirish. Inson omilini chuqur tadqiq qilib, fan-texnika taraqqiyotini gumanizatsiyalash va ekologiyazatsiyalash muammolarini o'rganish.

Fan tarmoqlari: akademiya, tarmoq va oliy o'quv yurtlari bo'limlaridan qulay foydalanish.

Ilmiy kadrlar tayyorlash, fandagi yoshlar g'ayrat-shijoat iste'dodlaridan samarali foydalanish.

Jamiyat sotsial-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanishni prognoz qilib oldindan astib berish, ilmiy kuchlar va moddiy resurslardan o'rinli foydalanish.

Fundamental sotsiologik tadqiqotlarning halq ho'jalik axamiyatiga ega bo'lgan ilmiy-texnik muammolarini hal etish, kompleks yechimlar beradigan, ishlab chiqarish korxonalarini hamda iqtisodiyotning butun tarmoqlarini har tomonlama takomillashtirishni ta'minlash asosida yirik texnologiyalar natijalariga ega bo'lish va kuchaytirishdan iborat.

Mamlakatimiz prezidenti Islom Karimov "agar fanni bir daraxt deb tasavvur qilsaq fundamental tadqiqotlar uning ildizini tashkil etadi. Zero, ildiz kanchalik baquvvat va chuqur bo'lsa, daraxt shunchalik barq urib yashnaydi, ko'rkam hosil beradi", degan edi.

Sub'ektga murojat qilish – fundamental sotsiologiya rivojining ikkinchi muhim tushuchasidir. Fundamental sotsiologiya bu metonazariyadir, u fanning tuzilishi, mazmuni, katerogiyasi va metodlarini o'rganadigan umumsotsiologik muammoni tadqiq qiladi. Shu boisdan ham fundamental tadqiqot roli beqiyosdir. Uning quyidagi funksiyalari bor:

- a) dunyoqarash funksiyasi.
- b) metodologik funksiyasi.
- v) integrasiyalashtiruvchi funksiyasi.
- g) evristik funksiyasi va boshqa funksiyalari mavjud.

3. Amaliy sotsiologik: tadqiqotlar fundamental sotsiologiyadan o'zining strukturasi, mazmuni va maqsadi bilan farq qiladi. Uning xususiyati shundaki, amali sotsiologiya orqalijamiyatning har bir sohasi uchun kerakli bo'lgan nazariy va empirik tadqiqotlarni qo'llash uslublari va vositalari joriy etiladi. Amaliy sotsiologiya XX asr boshlarida tashkil topgan empirik tadqiqotlar negizida shakillandi va rivojlandi.

Empirik tadqiqotlar sotsial amaliyotga olib chiqadigan vosita hisoblanadi. Empirik tadqiqotlar o'zgartiruvchanlik xususiyatga ega emas, uning vazifasi: kuzatish, eksperiment, hujjatlarni o'rganish, so'rov metodlari orqali sotsial jarayonlar haqida faktlar va empirik ma'lumotlar yig'ishdir. Empirik tadqiqotlar natijalaridan ham amaliy maqsadlarda, ham nazariy bilimlar rivoji uchun foydalanish mumkin.

Amaliy tadqiqotlar tizimida ham nazariy, ham empirik bilimlar mavjud bo'lib, ular amaliy tadqiqotlarni ijtimoiy hayotning turli sohalari faoliyatini takomillashtirish uchun tavsiyanomalarga aylantiradi.

Shunday qilib, amaliy sotsiologiya nafaqat tayyor bilimlarni ishlatadi, balki yangi nazariy metodologik bilimlarni ham shakillantiradi. Amaliy sotsiologiya ilmiy bilimning amaliy effektivligi masalasini hal qilgan muammolarni o'rta qo'yadi.

Amaliy tadqiqotlar tarmoq yo'nalishini shakillantiradi (xulq-atvor sotsiologiyasi, industrial sotsiologiya va h.q.)

Sotsiologiya tadqiqot ham 1) nazariy ham 2) empirik bo'lishi mumkin. Chunki har qanday fundamental sotsiologiya nazariyadir empirik tadqiqotlar esa nazariya bilan jipslashgan o'zaro aloqali bilan o'tkaziladi. Lekin har qanday fundamental sotsiologiya nazariy hisoblansa, har qanday nazariya fundamental sotsiologiya hisoblanadi.

Nazariya – bu kategoriya, tushunchalar, holatlar va prinsiplarning konseptual birligi bo'lib, u hodisalarni xossalari, munosabatlari va qonuniyatli aloqalarini ochib beradi. Nazariyada markaziy o'rinni tushunchalar egallaydi. Ularda fanning tajriba va yutuqlari to'planadi va ular nazariyaning mazmunini belgilaydi.

Sotsiologiya maxsus yo'nalishlar sotsial reallikni sotsiologiya ob'ekti sifatida qabul qilishda nazariy mushohada qilishlik va bir ob'ektning asosiy elementlarini aniqlash asosida vujudga keladi, maxsus yo'nalishlar fanning markaziy qismini tashkil qiladi, chunki u o'zida tadqiqotning boshqa barcha yo'nalishlari: tarmoq, empirik yo'nalishlarini mujassamlashtirilgan bo'ladi.

Tarmoq yo'nalishlari: shahar sotsiologiyasi, sanoat sotsiologiyasi, oila sotsiologiyasi va h.q. Tarmoq sotsiologiyasi amaliy tadqiqotlar uchun bazis bo'lib xizmat qiladi, chunki olingan ma'lumotlar asosida tashkilot, korxonalar, muassasa faoliyati takomillashadi. Tarmoq yo'nalishi rivoji fundamental sotsiologiya oldida jamiyat yaxlit tuzilishda turli xil ijtimoiy tizimlar roli, o'rni, o'zaro harakat turlari, taraqqiyot asoslari masalalarini qo'yadi.

O'rta asrlar davrida fundamental va amaliy fanlar bilan buyuk allomalarimiz bevosita shug'ullanishgan va quyidagi akademiya maktablarini barpo etishgan:

1) "Ma'mun akademiyasi" Abul Abbas ibn Maxmun tomonidan X asr oxiri XI asr, Ibn Miskoviy, Abu Nasr Ibn Iroq kabi buyuk allomalar ta'lim olgan.

2) Samarqanda Ulug'bek astronomiyasi maktabi XV asrda tashkil topgan.

3) Xarazm Ma'mun akademiyasini qayta tashkil qilish to'g'risida 1997 yil 11 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilinib qayta tiklandi.

1995 yilning aprel oyida respublikada birinchi marta O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida davlat va jamiyat qurilish Akademiyasi tuzildi. Bu akademiya hamda 1996 yilning may oyida tuzilgan Bank-moliya Akademiyasi hokimiyat va boshqaruv organlari xodimlarini, iqtisodiy tuzilmalar mutaxassislarini sifat jihatdan

yangi darajada tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirish bo'yicha bosh muassasalardir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilish Akademiyasidagi jarayon kadrlarni siyosiy, madaniy, ma'naviy hamda kasb jihatdan tayyorlash majmuini o'z ichiga oladi. Akademik ta'lim tinglovchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar, keng aql-zakovat, chukur bilim va mulohaza, tashabbus, muammolarni hal etishga ijodiy yondashuv asosida hozirgi zamon tafakkurini shakllantirishga qaratilgandir.

1995 yil 3 oktyabrda Islom Karimov Davlat va jamiyat qurilish akademiyasining ochilishi marosimida so'zlagan nutg'ida ta'kidlaganidek, «Akademiya-bu oddiy hkuv yurti, kadrlar, hatto, rahbar kadrlar tayyorlaydigan bilim dargohigina emas, u yangi tafakkur shakllanadigan, o'zimiz to'plagan va boshqa mamlakatlarda to'plagan ilg'or tajribalar o'rganiladigan, tahlil qilinadigan va tahsis beriladigan markaz bo'lib qolishi kerak».²³

Islom Karimov 1995yil 2 noyabr kuni Raspublika bir guruh olimlari – mamlakat fanlar akademiyasi vakillari bilan uchrashuvda “Fan ravnaqisiz buyuk davlat qurib bo'lmaydi” xususidagi nutqida “Ayniksa fundamental fanlarga alohida e'tibor berish kerak. Chunki fundamental fanlar taraqqiyot asosidir”, degan edi. Mustaqillikning 13 yili davomida davlatimiz asosan respublika uchun ustuvor ilmiy-texnik yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Buning uchun Fan va texnologiyalar markazida o'tkazilayotgan tanlovlar natijalariga ko'ra grantlarni amalga oshirish uchun yetarli mablag' ajratilmoqda. Iqtidorli yoshlarga nafaqat respublikada, balki rivojlangan xorijiy mamlakatlarda barcha sohalar bo'yicha o'z bilimi va tajribalarini oshirib borishlari uchun yetarli shart-sharoit yaratib berilgan.

Vazirlar Maxkamasining 1992 yil 21 iyuldagi «Fan va innovasiya faoliyatini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora tadbirlari to'g'risidagi 337-son» va 2002 yil 4 martdagi «Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risidagi» 77-son Qarorlariga muvofiq Fan va texnologiyalar markaziga har yili ilmiy tadqiqot institutlari hamda oliy o'quv yurtlarining yosh olimlarini malaka oshirish hamda ilmiy stajirovka o'tish uchun rivojlangan xorijiy davlatlarning ilmiy markazlariga va oliy o'quv yurtlariga yuborish yuklatilgan.

«O'tgan davrda O'z. FA. dan 23 kishi, OO'MV dan 17 kishi, Sog'liqni saqlash Vazirligidan 2 kishi, Qishloq va suv xo'jaligi Vazirligidan 1 kishi bunday ilmiy safarlarda bo'lib, o'z ilmiy ishlari uchun zarur materiallarni to'plab keldilar va malaka oshirdilar»²¹

«Ilm - ma'rifatga qiziqishi sust
millatning kelajagi ham bo'lmaydi».

I.A.Karimov.

Ta'lim sotsial bilimning tarmog'i va instituti sifatida

²¹ Тошпўлатов М. Илм фанимиз келажаги ёшлар кўлида. «Мулоқот». 2004. 4-сон. 6-8бетлар.

Ta'lim sotsiologiyasi - jamiyatning ta'lim tizimi to'g'risidagi maxsus sotsiologik nazariya bo'lib, uni nisbatan mustaqil ijtimoiy institut sifatida jamiyat hayotidagi o'ziga xos funksional va rivojlanish qonuniyatlari, darajasini, uning boshqa ijtimoiy tashkilotlar va munosabatlar bilan o'zaro aloqadorligini va shu sohada davlat siyosatini o'rganadi. Ta'lim tizimining jamiyat rivojiga ta'siri beqiyosdir. U har qanday davlatning jamiyat ma'naviy hayotini, ijtimoiy va kasbiy tarkibini boshqarishdagi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim sotsiologiyasi - maktab, o'quv yurtlari va muassasalari faoliyati, ulardagi pedagogik mutaxassislarining sifati, yoshlarni o'qitish va tarbiyalash vazifalari kabi masalalarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Hozirda ta'lim tizimi ijtimoiy siyosat tarzida rivojlanmoqda. Ta'lim sotsiologiyasi esa bu siyosatning o'ziga xos jihatlari, uning amaliy natijalarini o'rganishga xizmat qiladi.

Ta'lim sotsiologiyasining asosiy vazifasi ta'lim tizimining barcha funksiyalarini jamiyat hayotida keng imkoniyatlar darajasida amal qilishini ta'minlash va ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi samarali ta'sirini o'rganishdan iborat. Ta'lim tizimi o'zining iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy funksiyalariga ega bo'lib, jamiyat taraqqiyotining shu sohalarida taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatning ilmiy-texnikaviy qadriyatlari yuksalishida va shaxs shakllanishida muhim omildir.

G'arbda ta'lim sotsiologiyasiga E.Dyurkgeym va M.Veberlar asos solgan. Ular ta'lim tizimining ijtimoiy funksiyalarini, iqtisodiy, siyosiy jarayonlar bilan aloqasi, oliy ta'lim sohasining o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalarni tadqiq qilganlar. E.Fromm, T.Parsons, S.N.Parkinson, T.V.Adorno, R.Kyulevind, V.Frankl, J.Ellyuln, E.Glissan kabilar ta'lim sotsiologiyasi rivojiga o'z hissalarini qo'shganlar.

T.Parsons o'zining «Sotsiologiyaning umumnazariy muammolari» asarida shunday yozadi: «AQSh Oliy ta'lim tizimining asosiy xususiyatlaridan biri - ilmiy tadqiqotlarni o'z ichiga oluvchi ilmiy ish olib boruvchi mutaxassisligini berishidir». Bizda esa oliy ta'lim bitiruvchilarining ilmiy ish olib borish darajasi, layoqati juda past.

Hozirda ta'lim tizimining sotsiologik tadqiqot yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. bozor munosabatlariga o'tish sharoitida ta'lim tizimining ijtimoiy hayotdagi o'rni va ahamiyati;
2. ijtimoiy rivojlanishdagi ta'siri, samaradorligi darajasi va sifati;
3. o'qituvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli;
4. ta'lim muassasalarida ta'lim berishning sifat darajasi va mavjud ijtimoiy-iqtisodiy shart - sharoitlarning ular faoliyatiga ta'siri.

Ta'limning sotsial funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. Madaniyatni tarqatish va avloddan-avlodga ko'rsatish funksiyasi.
2. Jamiyat madaniyatini saqlovchi va generator funksiyasi.
3. Shaxsni sotsiallashtirish funksiyasi.
4. Ijtimoiy tanlov, jamiyat a'zolarini differensiasiyalash funksiyasi.
5. Ijtimoiy madaniyat o'zgarishlari funksiyasi.
6. Ijtimoiy nazorat funksiyasi va hokazo.

Ta'lim tizimining samaradorligi

Ta'limning ijtimoiy samaradorligi ta'lim muassasalarining soni, ularda ta'lim olayotgan o'quvchilarning miqdori, jamiyat a'zolarining bilim darajasi va sifati bilangina belgilanmaydi, balki uning ijtimoiy faoliyatida, amaliyotda hamda mehnat faoliyatida qanday darajada tatbiq qilinishi bilan ham izohlanadi. Shu jihatdan, yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakllanib borishi va bozor iqtisodiyoti siyosatining amalga oshirilib borishi sharoitida, respublikada ko'plab mutaxassis kadrlarning o'z mutaxassisligi bo'yicha ishlashdan manfaatdor bo'lmay yoki ishlash imkoniyatlariga ega emasliklari sababli, yaxshiroq tirikchilik o'tkazish maqsadida o'z mutaxassisliklaridan boshqa sohalarga o'tib ketish tendensiyasi kuchaymoqda. Sotsiologiya «tili» bilan aytganda jamiyat a'zolarining sotsial mobilligi ham vertikal, ham gorizontal tartibda o'zgarishi keskin ortib bormoqda. Achinarlisi shuki, bu jarayon, ayniqsa, ta'lim tizimining o'zida boshqa sohalarga nisbatan ko'proq sodir bo'lmoqda. Agarda buning oldi olinib, jiddiy choralar ko'rilmasa, kelgusida yanada kuchayishi va 5-10 yildan so'ng esa uning salbiy oqibatlari jamiyat ijtimoiy hayotida o'nlab yillar davomida bartaraf qilish qiyin bo'lgan ijtimoiy-ma'naviy inqirozga olib kelishi mumkin. Ta'lim sotsiologiyasining hozirgi sharoitidagi asosiy vazifalaridan biri ham, yuqorida ko'rsatilgan muammolarni empirik jihatdan tadqiq qilib, ilmiy-amaliy va nazariy xulosalar chiqarishdan iborat. Ko'rinib turibdiki, o'zining mohiyat-e'tibori bilan ushbu masala favqulotda davlat ahamiyatiga ega bo'lgan masaladir.

XXI-asr boshida qayta ishlab chiqarishning asosiy omili modiy ne'mat va xizmatlarni to'plash emas, balki aholi hayoti sifati, bilimlari, sog'lig'i, jismoniy taraqqiyoti darajasi va boshqa ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Aholi hayoti sifatini qo'llab-quvvatlash uchun dunyoda har yili 15-20 trln. Dollar sarflanmoqda. 1994-yilda inson kapitaliga jon boshiga Janubiy Osiyo mamlakatlarida o'rtacha 14.000 dollar bo'lsa, AQSh va Kanadada 250.000 dollarga teng bo'ldi.²²

BMT ning shiori: «Ta'lim – demokratiya asosi». YuNESKO tashkil etgan – «XXI –asr uchun oliy ta'lim» Butunjaxon Deklarasiyasi (1998-yil 9-okt.) ta'lim masalasiga katta e'tibor qaratib, dunyo mamlakatlarini hakorlikka da'vat etadi. Ma'lumki XX-asrning ikkinchi yarmi oliy ta'limning rivojlanish davri bo'ldi. 1960 – yildan 1995 yilga qadar butun dunyodagi talabalar soni 13 mln.dan 80 mln.ga ko'paygan.²³

2002 – yilda taraqqiy etgan mamlakatlardan Yaponiya xukumatining ta'limga sarfi Ya.M.M.ning 5,5-6 % ni tashkil etgan bo'lsa, AQShda bu ko'rsatkich 7,1% ni, Buyuk Britaniyada esa 7,7 % ni tashkil etgan.²⁴

²² Валентей С., Нестеров Л. Человеческий потенциал : Новке измерители и новке ориентиры (Вопр.философии. 2008.№ 2. с.93.)

²³ Высшее образование в XXI-веке. ЮНЕСКО, Париж. 5-9 окт., 1998. 17 стр.

²⁴ Саидов М. Олий таълим муассасаларини молиялаш. Т.: Молия, 2002, 36-бет.

Butunjaxon Banki mutaxassislarning xisob-kitoblariga ko'ra O'zbekistonning ta'limga ajratgan chiqimi 1995-yili umumiy davlat chiqimining 7,8% ini tashkil etgan bo'lsa, 2002 yilda 8,8%, 2003 yilda 8,4% ni tashkil etgan.²⁵

Yevropa davlatlaridan 40 tasi ta'limni rivojlantirish masalalari bo'yicha Bolonya jarayoniga a'zo bo'lganlar. Ular qatoriga 1999 – yilda Rossiya ham qabul qilingan. Bolonya Deklaratsiyasi tavsiyasiga ko'ra mamlakatlar kredit tizimini joriy qilishi mumkin.

Oliy ta'limdagi kredit siyosati bu har qanday o'quv faoliyatining o'quv rejasida qayd etilishi (ma'lum hajmda) o'lchov birligidir. Bu yerda kredit mablag' ma'nosida emas, balki talabalar tomonidan ma'ruzalarda va o'quv faoliyatining boshqa turlaridan tarqatma materiallar, tavsiya etiladigan adabiyotlar va internet orqali mustaqil ravishda "qarzga olingan" o'quv axborotlari, bilim va ko'nikmalarni nazarda tutadi. Bu "qarzni" talaba yakuniy nazorat vaqtida o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarni namoyish qilish yo'li bilan to'liq "uzishi" shart.²⁶

AQShda jami 3500 ta oliy ta'lim muassasasi mavjud bo'lib, ularning barchasida o'qish pullikdir. U yerda ta'lim vazirligi degan tushunchaning o'zi yo'q.

Butun dunyo mamlakatlari ta'lim tizimidagi sotsial muammolardan biri bu "Segregatsiya" – ya'ni ajralish holatlari bo'lib, u ta'lim muassasalarida boshlanib, bo'lg'usi kadrlarni mehnat faoliyatida unga amal qilishiga olib kelsa, bu har qanday davlatning milliy siyosati uchun xavf solishi tayin.

"Segregatsiya" – o'quvchilar orasida irqiy, diniy, etnik mansublik asosida, u yoki bu jins atrofida, yoxud, manfaatlar mushtarakligi va qo'shnichilik asosida alohida bo'linishni anglatadi.²⁷

3. O'zbekistonda ta'lim tizimidagi o'zgarishlar.

«O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi» 41-moddasida ta'kidlanganidek, «har kim bilim olish xuquqiga ega»²⁸.

O'zbekiston Respublikasi inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishini, jamiyatning ma'naviy yangilanishini, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining shakllanishini, jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat va ochiq (demokratik) fuqarolik jamiyati qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. 1997 yil 29 avgustda Prezident Islom Karimov Oliy Majlis X sessiyasida «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» mavzuida nutq so'zlagan. Shu sessiyada «Ta'lim to'g'risida» gi Qonun qabul qilindi. U 5 bo'lim 34 moddadan iborat. Shuningdek, sessiyada «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ham qabul qilindi.

²⁵ Res-ka Uzб-н.Обзор гос.расходов. 1-марта 2005.Департамент сокращение уровнение бедности и упр-е экономикой Регионы Европы и Центральной Азии. Документ Всемирного Банка. Стр.39.

²⁶ Болонский процесс: Перспективк развития в России. НТТР – Courier 0467 / 1900 / htm / Маърифат, 2003-30 сент. 4-бет.

²⁷ Бетти Радон. Багрикенглик: тинчлик сари олға кадам. (Ўрта таълим учун қўлланма). ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзб.Респ. Миллий комиссияси. 2002. 17-бет..

²⁸ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2001, 13-бет.

Inson, uning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» «Ta'lim to'g'risi»dagi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalariga muvofiq holda tayyorlangan bo'lib, milliy tajribaning tahlili va ta'lim tizimida jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan holda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotga mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri ola bilish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgandir.

Dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro'yobga chiqarishda har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar ixtisosligini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzdagi sharoitlarni yaratishni, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanlash kadrlar tayyorlash tuzilmasi va mazmunini qayta tashkil etishni zarur qilib qo'ydi va qator chora-tadbirlar ko'rishni: «Ta'lim to'g'risi»dagi Qonunni joriy etishni; yangi o'quv rejalari, dasturlari, darsliklarni hayotga joriy etishni, zamonaviy didaktik ta'limotni ishlab chiqishni; o'quv yurtlarini attestasiyadan o'tkazishni va akkreditasiyalashni; yangi tipdagi ta'lim muassasalarini tashkil etishni taqozo etdi.

Respublikadagi 6742 ta maktabgacha ta'lim muassasasida 610 mingga yaqin kichikintoylar ta'lim-tarbiya olmoqdalar.

Maktabgacha ta'lim sohasida uylarda tashkil etiladigan bolalar bog'chalari hamda «Bolalar bog'cha-maktab» majmui tarmog'i rivojlanib bormoqda. Bolalarga chet tillari, xoreografiya, tasviriy va musiqa san'ati, kompyuter savodxonligi asoslarini o'rgatuvchi 800 dan ortiq guruh tashkil etilgan.

Bugungi kunda respublikadagi 9672 ta umumta'lim maktablarida 6 mln.ga yaqin o'quvchi ta'lim olmoqda. Ana shu ta'lim maktablarida 450 ming nafar oliy (70-75 foiz) va o'rta maxsus (70-25 foiz) ma'lumotli o'qituvchilar ishlamoqda.

Yangi tipdagi maktablar va umumta'lim o'quv yurtlari tarmog'i rivojlanib bormoqda. 1999 yilga kelib mamlakatimizda umumta'lim maktablarining soni 9860 tani, shu jumladan, alohida maxsus fanlarga ixtisoslashgan o'quv dasturlarini chuqur o'rgatadigan maktablar 3147 tani, gimnaziyalar 195 tani, litseylar 326 tani, umumiy o'quvchilar soni esa 5679,7 ming nafarni tashkil qildi. 2001 yil sentyabrigacha o'quv tizimi 11 yillikka asoslanib, tuzilmaviy jihatdan 3 qismga bo'lingan edi: boshlang'ich ta'lim – 4 yil; to'liqsiz o'rta ma'lumot olish – 9 yil; to'liq o'rta ma'lumot olish – 11 yil. Endilikda esa 9Q3q12 yillik tizim yo'lga tushmoqda.

Hozirgi kunda 238 litsey va 136 gimnaziya ishlab turibdi. «Sogʻlom avlod uchun», «Maʼnaviyat va maʼrifat», «Iqtisodiy taʼlim», «Qishloq maktabi», «Rivojlanishda nuqsoni boʻlgan bolalarni tiklash» va boshqa tarmoq dasturlari roʻyobga chiqarilmoqda. Respublika umumtaʼlim maktablarida 435 mingdan ortiq oʻqituvchi ishlamoqda, ularning 73 foizi oliy maʼlumotlidir.

Mehnat bozorini, eng avvalo qishloq joylarda mehnat bozorini shakllantirishning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda hunar-texnika taʼlimini qayta tashkil etishga kirishildi. Hozirgi kunda bu tizimda jami 221 ming kishini taʼlim bilan qamrab olgan 442 oʻquv yurti, shu jumladan, 209 kasb-hunar maktabi, 180 kasb-hunar litseyi va 53 biznes maktabi ishlab turibdi. Bugungi kunda boshlangʻich kasb-hunar taʼlimi oʻquv yurtlarida qariyb 20 ming oʻqituvchi va malakali mutaxassislar ishlamoqda.

2009 yilga kelib, Oʻzbekiston oliy maktabi tizimi 65 oliy oʻquv yurtini, shu jumladan, 20 universitetni oʻz ichiga oladi. Milliy dasturga muvofiq 4 yillik bakalavriyat va 2 yillik magistratura orqali maʼlumotli mutaxassislar tayyorlashning zamonaviy tizimi yaratildi. 2000-2001 oʻquv yilida oliy oʻquv yurtlarida 166 mingdan ortiq talaba, faqat kunduzgi boʻlimlarda esa jami 141 ming 841 nafar talaba tahsil oldi.

2005-2006 yillarda 18574 ta oliy maʼlumotli kadrlar tayyorlangan boʻlib, ularning eng koʻpini taʼlim sohasi uchun tayyorlangan yuqori malakali kadrlar tashkil qilgan. (2005 – 32.154, 2006 - 33418 ta). Oʻzb.Resp.DSQ maʼlumoti . 207 – 22 fevr. (*№ 02-07-265-03).

Bugungi kunda mamlakatimizdagi 65 ta oliy oʻquv yurtlarida 850 yoʻnalish va msutaxassislik boʻyicha 300 mingga yaqin talaba bilim olmoqda.²⁹

Mutaxassislar tayyorlash : 2000 – 98 ta, 201 – 1829 ta, 2002 – 289 ta, 2003 - 4105 ta, 204 - 4248 ta, 2005 – 4824 ta, 2006 – 5332 ta.³⁰

Umid jamgʻarmasi yoʻllanmasi bilan mamlakatimiz yoshlaridan jami 828 nafar sovrindorlar 1997-2002 yillar mobaynida xorijiy davlatlarning nufuzli oliy oʻquv yurtlarida malaka oshirib, taʼlim olib keldilar. Yaʼni: AQShda – 343, Buyuk Britaniyada 329, Germaniyada – 84, Fransiyada – 33, Yaponiyada 80, Kanadada – 1, Italiyada – 8. (Isteʼdod fondi axboroti). Xozirda ularning 600 nafari vazirliklar, idoralar va tashkilotlarga ishga taqsimlanganlar. Vazirlik va muassasalar apparatlarida 151 nafar, bank-moliya sohasida – 124 nafar, fan va taʼlim sohasida 84 nafari xizmat qilmoqda.³¹

Kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilishning muhim omillari quyidagilardan iborat:

4. respublikaning demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yoʻlidan izchil ilgari lab borayotganligi;

5. mamlakat iqtisodiyotida tub oʻzgarishlarning amalga oshirilishi, respublika iqtisodiyoti asosan xom ashyo yoʻnalishdan raqobatbardosh pirovard mahsulot ishlab chiqarish yoʻliga izchil oʻtayotganligi, mamlakat eksport salohiyatining kengayayotganligi;

²⁹ Каримов И.А. Узбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи, 2007-йил, 31-авг.

³⁰ Ўзб.Респ.Дав.Ст.Қўм. маълумоти. 2007 – 12 март. № 02-07-266,039.

³¹ Пардаев А.Х. Келажак яратиш ҳисси. Ахборот хавфсизлиги : муаммо вап ечимлар. – Т.: Ўзб. 2004. 10 бет.

6. davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror topganligi;

7. milliy o'zlikni anglashning o'sib borishi, vatanparvarlik, o'z vatani uchun iftixor tuyg'usining shakllanayotganligi, boy milliy madaniy-tarixiy an'analarga va xalqimizning intellektual merosiga hurmat;

8. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integrasiyasi, respublikaning jahondagi mavqei va obro'-e'tiborining mustahkamlanib borayotganligi

Mazkur dasturning maqsadi - ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdir.

Ushbu maqsadni ro'yobga chiqarish quyidagi vazifalar hal etilishini nazarda tutadi;

9. «Ta'lim to'g'risida»gi (1997) O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq ta'lim tizimini isloh qilish, davlat va nodavlat ta'lim muassasalari hamda ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida ta'lim tizimini yagona o'quv-milliy ishlab chiqarish majmui sifatida izchil rivojlantirishni ta'minlash;

10. ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik huquqiy davlat qurish jarayonlariga moslash;

11. kadrlar tayyorlash tizimi muassasalarini yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko'tarish;

12. ta'lim oluvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning va ma'rifiy ishlarning samarali shakllari hamda uslublarini ishlab chiqish va joriy etish;

13. ta'lim va kadrlar tayyorlash, ta'lim muassasalarini attestatsiyadan o'tkazish, akkreditasiya qilish sifatida baho berishning xolis tizimini joriy qilish;

14. yangi ijtimoiy- iqtisodiy sharoitlarda ta'limning talab qilinadigan darajasi va sifatini, kadrlar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko'rsatishi va barqaror rivojlanishning kafolatlari, ustuvorligini ta'minlovchi normativ, moddiy-texnika va axborot bazasini yaratish;

15. uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimiga byudjetdan tashqari mablag'lar, shu jumladan, chet el investisiyalari jalb etish;

16. kadrlar tayyorlash sohasida o'zaro manfaatli xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Milliy dasturning maqsad va vazifalari bosqichma-bosqich ro'yobga chiqarilmoqda.

Uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirish prinsiplari quyidagilardan iborat:

1. Ta'limning ustuvorligi, uning rivojlanishi birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi, bilim, ta'lim va yuksak intellektning nufuzi.

2. Ta'limning demokratlashuvi, ta'lim va tarbiya uslublarini tanlashda o'quv yurtlari mustaqilligini kengaytish, ta'limni boshqarishning davlat-jamiyat tizimiga o'tilishi.

3. Ta'limning insonparvarlashuvi, inson qobiliyatlarining ochilishi va uning ta'limga nisbatan turli-tuman ehtiyojlari qondirilishi, milliy va umumbashariy

qadriyatlar ustuvorligining ta'minlanishi, inson, jamiyat va atrof-muhit o'zaro munosabatlarining uyg'unlashuvi.

4. Ta'limning ijtimoiylashuvi, ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish.

5. Ta'limning milliy yo'naltirilganligi, milliy tarix, xalq an'analari va urf-odatlar bilan uzviy uyg'unligi, O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmatlash.

6. Ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi, bu jarayonning har tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo'naltirilganligi.

7. Iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga ta'limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratish.

Uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari, turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi ta'lim turlarini o'z ichiga oladi:

6. maktabgacha ta'lim;
7. umumiy o'rta ta'lim;
8. o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
9. oliy ta'lim;
10. oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
11. kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
12. maktabdan tashqari ta'lim.

Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

13. shaxs;
14. davlat va jamiyat;
15. uzluksiz ta'lim;
16. fan;
17. ishlab chiqarish.

Ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga mavofiq quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Birinchi bosqich – o'tish davri bo'lib, u 1997–2001 yillarni, 4 yilni o'z ichiga oladi.

2. Ikkinchi bosqich – 2001–2005 yillarni o'z ichiga oladi.

3. Uchinchi bosqich – 2005 va keyingi yillarni o'z ichiga olishi belgilangan.

Birgina birinchi bosqichni amalga oshirish jarayonida davlatimiz xalq ta'limi tizimiga qushimcha 65 mlr.so'mdan ortiq mablag' sarfladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993 yil 5 fevraldagi «O'zbekiston o'quvchi yoshlarini rag'batlantirish choralari to'g'risida»gi Farmoniga asosan aspirantlar va talaba – magistrantlar uchun O'zbekiston Prezidentining Davlat stipendiyalari ta'sis etildi va shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1993 yil 25 martdagi «O'zbekiston o'quvchi yoshlarini taqdirlash va moddiy rag'batlantirish to'g'risida»gi Qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Fan va texnika Davlat Komitetiga, 2002 yildan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalar Markaziga Prezident stipendiyalari

uchun tanlovlarni o'tkazish va ularni tayinlashvazifasi yuklatilgan. Bu tanlov asosan quyidagi beshta ustuvor yo'nalish bo'yicha aspirantlar tanlovini amalga oshirdi:

- Respublika mustaqilligi va bozor iqtisodiyotiga mos ijtimoiy – iqtisodiy siyosatni shakllantirish;
- Agrosanoat majmui;
- Energetika, resurslar, sanoat;
- Sog'liqni saqlash va ekologiya;
- Axborot texnologiyalari va boshqaruv.

Talaba – magistrantlar o'rtasida esa quyidagi 11ta ta'lim yo'nalishi bo'yicha aniqlaydi:

- Qishloq xo'jaligi va irrigasiya;
- Texnika va informatika;
- Tibbiyot, dorishunoslik va jismoniy tarbiya;
- Ijtimoiy – gumanitar;
- Fizika – matematika va kimyo – biologiya;
- Iqtisodiyot;
- Pedagogika – psixologiya;
- Madaniyat va san'at;
- Chet tillar;
- Huquq va halqaro munosabatlar;
- Jurnalistika..

«O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Davlat stipendiyalari uchun 1993-2003 yillarda o'tkazilgan tanlov natijalarida 55 aspirant va 20 talaba-magistrantlar Prezident Davlat stipendiyalariga sazovor bo'ldilar. 2004 yil 16 mart kuni O'zbekiston Respublikasining Davlat stipendiantlari seminar – ko'rgazmasi tashkil etildi va o'tkazildi»³²

2005 yil 7 mayda Toshkentda Konfusiy instituti ochildi.

O'zb.Resp. Prezidentining 2007 yil 5-sentyabr qaroriga muvofiq Singapur menejmentni rivojlantirish instituti tashkil etildi.

2003 – yil 1-iyuldan “Iste'dod” jamg'armasi o'z faoliyatini boshladi.

Ta'lim soxasiga sarflanayotgan xarajatlar ulushi Ya.I.M. – tarkibida 12% ni tashkil etmoqda. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida bu ko'rsatkich 3-5% dan oshmaydi.

Bugungi kunda birgina o'rta-maxsus va kasb-xunar ta'limida turli soxa va yo'nalishlar bo'yicha 840 mingga yaqin zamonaviy bilim va kasbni egallagan yuqori malakali kadrlar tayyorlanganligi bu soxada ijobiy ma'nodagi “portlash effekti” ro'y bera boshlaganidan dalolatdir.³³

Bugungi kunda Oliy va o'rta-maxsus o'quv yurtlari hamda umumta'lim maktablari huzurida 1187 ta axborot –resurs markazlari mavjud bo'lib, ularda o'zbek, qoraqalpoq, rus va boshqa tillardagi 15 mln. Nusxadan ortiq darslik, o'quv.-usl., badiiy, texnikaviy va ma'lumotnoma yo'sinidagi kitobi bo'lgan 15276 ta

³² Тошпўлатов М. Илм фанимиз келажаги ёшлар кўлида. «Мулокот». 2004. 4-сон. 6-8бетлар.

³³ Каримов И.А. Узбекистон ўқитувчи ва мураббийларига табрик сўзи. Халқ сўзи. 2007. 29-сент. № 194.

kutubxonani birlashtirgan. Ularning 13 mln.ga yaqin kitobxonlari bor. Bu borada 2006 yil 20 iyundagi O‘zbekiston Prezidentining “Respublika aholisini axborot-kutubxona bilan ta’minlashni tashkil etish to‘g‘risidagi” qarori diqqatga sazovordir.

2002 – yilda mamlakatimizda Internet tizimidan 136 ming kishi foydalangan bo‘lsa, 2007 yilga kelib bu ko‘rsatkich 2 mln.ga yetdi. “UZ” domen zonasidagi veb-saxifalar soni o‘n karra ko‘payib, 4,5 mingdan ortiqni tashkil qildi.³⁴

2004-2009 yillarga mo‘ljallangan “Maktab ta’limini rivojlantirish Davlat umummilliy Dasturining” xayotga tadbiiq etilishi ta’lim sifati va mazmun – mohiyatini tubdan yaxshilash imkonini berdi. “Ushbu dasturga muvofiq, yurtimizda mavjud bo‘lgan o‘n mingga yaqin umumta’lim maktabining modiy-texnik bazasini mustaxkamlash, ta’lim jarayonining mazmsunini tubdan takomillashtirish, o‘qituvchilarning mexnatini modiy va ma’naviy rag‘batlantirish bo‘yicha katta ishlar qilinmoqda”.³⁵

Uzluksiz iqtisodiy ta’lim - davr talabi !

Tub islohotlarni amalga oshirish, bozor munosabatlarini shakllantirish eng avvalo xodimlarning iqtisodiy bilimiga bog‘liq.

Bozor munosabatlariga o‘rgatadigan iqtisodiy ta’lim tizimlarining xalqaro andozalari va modellari mavjud. Ular 1996 yili YuNESKO tomonidan e‘lon qilingan «Jahondagi oliy ta’lim tizimlari ma’lumotnomasi»da o‘z ifodasini topgan.

Uzluksiz iqtisodiy ta’limni jahon andozalari darajasiga ko‘tarish ham konsepsiyaning muhim jihatlaridan hisoblanadi. Bu quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

1. uzluksiz iqtisodiy ta’lim tizimini jahon tizimi bilan bir holga keltirish;
2. mutaxassislar bilim darajasini xalqaro miqyosda sinab ko‘rish;
3. jahon mutaxassislari va universitetlari ta’lim texnologiyalarining bilim va tajribalarini qo‘llash;
4. iqtisodchi mutaxassislar diplomlari va darajalarini erkin ayirboshlashishni ta’minlash;

Bu jarayonda bo‘lajak mutaxassislarni xorijiy tillarga, birinchi navbatda ingliz tiliga o‘rgatish alohida ahamiyatga ega.

Bugungi kunda nafaqat ta’lim tizimini, balki ta’lim xizmatini tubdan isloh qilish zarurati tug‘ilgan.

Uzluksiz iqtisodiy ta’lim deganda, ta’limning davomiyligini tushunish kerak. Bu tizimning mohiyati bugun kollejni tugallagan talaba universitetga kirishi shart, degan ma’noni keltirib chiqarmasligi lozim.

Bu yerda gap boshqa maqsad to‘g‘risida ketmoqda: bir ta’lim bosqichini tugallab, ma’lum ixtisoslikni egallagan talaba ko‘z o‘ngida yuqoriroq, o‘zi egallagan malaka va darajadan yuqoriroq ta’lim muassasasi turishi kerak.

O‘zbekistonning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi masalalarni hal etmoq zarur:

1. oliy maktab ixtisosliklari uchungina taalluqli hisoblangan bilimlar, ko‘nikma va malaka mezonlarini aniqlash;

³⁴ Халқ сўзи. 2007-йилд.29-сент. № 194.

³⁵ Каримов И.А. Юсак маънавият – энгилмас куч. Т.: “Маънавият”. 2008. 64-бет.

2. amaliy yondashuv va mehnat taqsimoti nuqtai nazaridan bu bilimlar ko'nikma va malakali klassifikasiya tamoyillarini belgilash;

3. mavjud ixtisosliklar ro'yxati to'laligini tekshirish;

4. mutaxassisliklar tayyorlashning aniq darajasini belgilab qo'yish: bakalavr, diplomli mutaxassis, magistr, qayta tayyorlash va malaka oshirish, aspirantura, doktorantura.

5. O'zbekiston iqtisodiy ta'limining xorijiy mamlakatlar iqtisodiy ta'limi bilan integrasiyalash imkoniyatlaridan kelib chiqib, sohalar va ixtisosliklar ro'yxatiga aniqliklar kiritish va boshqalar.

**Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan
ajratib bo'lmaydi – bu sharqona qarash,
sharqona hayot falsafasi.**

I.A.Karimov

Tarbiya sotsiologiyasi

“Tarbiya sotsiologiyasi” so'zini eshitganda ba'zida :

- Agar tarbiya bilan pedagogika fani va shuningdek, tarbiyaning ba'zi bir muammolari bilan psixologiya, etika va estetika shug'ullansa, bu haqda biron-bir yangilikni sotsiologiya fani ayta oladi-mi? – degan savol tug'ilishi mumkin. Pedagogika va sotsiologiya fanlarini o'rganar ekanmiz, quyidagi javlbn topamiz.

“Tarbiya”, “tarbiyalash” tushunchalarini tahlil etib ko'radigan bo'lsak. Pedagogik adabiyotlarda bu so'z odatda – ongli ravishda shaxsga (individual) uni biron-bir ijtimoiy rol ni bajarishga tayyorlash uchun ijtimoiy ta'sir etish, buning uchun o'sha shaxsda zarur bo'ladigan sifatlarni paydo qilish “yaratish” tarzida ifodalanadi. Bunda tarbiya ishi bilan maxsus tuzilgan ijtimoiy muassasalar shug'ullanishi nazarda tutiladi. Shunga ko'ra “tarbiya” va “ta'lim berish” tushunchalari yozilganda turlicha yozilsalarda, ammo ma'nosiga ko'ra bir-biriga juda yaqin turadilar.

- Tarbiya, ta'lim berish ishlari aniq bir maqsadga qaratilgan faoliyat bo'lgani uchun u kishidagi qanday qobiliyatlarni, sifatlarni konkret ravishda rivojlantirishga qaratilganligiga qarab (intellektual, emotsional, siyosiy, ahloqiy, estetik va x.k.) u differensiyalanadi, ya'ni tabaqalanadi. Tarbiyaviy faoliyatning mana shu aspektlari, ularning mazmuni, o'ziga xos maqsadlari, uslublari tegishli fanlar tomonidan tadqiq qilinadi. Natijada tarbiya jarayonini o'rganish yanada ko'proq kompleks xarakter kasb etib, integrasiyalash, ularni umumlashtirish uchun katta zaruriyat paydo bo'ladi. O'z navbatida, yig'ilgan bilimlarni umumlashtirish dastlab sotsiologik jihatdan tahlil qilinadi va faqat shundan keyingina falsafiy darajada amalga oshiriladi.

Sotsiologik jihatdan olib qaralganda tarbiya – shaxs muomalada bo'lgan barcha ob'ektiv va sub'ektiv faktorlar yig'indisining ta'siri ostida shakllanishi va rivojlanishini bildiradi. Mana shunday ma'noda u o'ziga bir maqsadga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni birlashtiradi, ammo uning eng asosiy mezonlaridan biri – tarbiyalanuvchilarning onggi va xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi ana shu sharoitlarni

ma'lum bir maqsadga muvofiq tizimga keltirishni tashkil etish hamda jamiyat uchun zarur bo'lgan tarbiyalash samaradorligini ta'min etishdan iborat bo'lib qolaveradi.

Hozirgi zamon ilm-fani, shu jumladan sotsiologik tadqiqotlar natijasida ham bunday murakkab va muhim tarbiyaviy ishni hal etish uchun ko'p ishlar qilingan bo'lsa ham Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyingi sharoit, yangi vaziyat bu borada ko'p ishlarni tubdan o'zgartirishni talab etmoqda. Mamlakatimizda yuz berayotgan tub o'zgarishlar, fikr erkinligi, demokratiya sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish imkoniyatlarini yaratmoqda.

Pedagog-olimlar, sotsiologlar yangi jamiyat kishisini tarbiyalab yetkazish uchun pedagogikaning fundamental masalalarini qayta ko'rib chiqishlari, katta miqyosda tadqiqot ishlari olib borishlari, mamlakatda sodir bo'layotgshan iqtisodiy va sotsial-madaniy jarayonlarning mohiyatini va o'ziga xos tomonlarini ochib beruvchi qirralarni aniqlashlari kerak. Chunki bu jarayonlarning barchasi yangi jamiyat kishisining shakllanishi, ijtimoiy ongini va demak, har bir shaxsning ham ongini, dunyoqarashini, xulq-atvorini ham o'zgartirish bilan bog'liqdir.

Mana shu kabi muhim vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishi pedagog olimlarimizdan, sotsiologlardan, tarbiya ishi bilan band bo'lgan har bir kishidan ijodiy izlanishlarni. Oldin faqat bir tomonlama o'rganilib kelingan shaxsni shakllantirish, kamolotga yetkazish, milliy g'oyali qilish masalalariga katta diqqat hamda mas'uliyat bilan yondashishni talab etadi.

Shunday qilib, pedagogika hamda sotsiologiya (tarbiya sotsiologiyasi) fanlari oldida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan muhim masalalar turibdi.

Sotsiologiyaning ilmiy jarayonga olib chiqilishi O.Kont nomi bilan bog'liq.

Sotsial fanlarning tadqiqot ob'ektlarini aniqlash ancha murakkab bo'lib, ular jamiyatdagi turli munosabatlarni tahlil etadilar. Tarbiya sotsiologiyasi ham sotsiologiyaning tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Uning predmeti esa jamiyatda shaxsning shakllanib borishidir. Shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy muammolarni hal etishdagi rolining toborpa oshib borayotgani va shu sababli uning g'oyaviy-siyosiy, ma'naviy tomonlarini rivojlantirishga ko'proq e'tibor berilayotgani, boshqa tarmoqlarga qaraganda (shahar, qishloq, mehnat sotsiologiyalari va x.k.) tarbiya sotsiologiyasini oldingi o'rinlarga olib chiqmoqda.

Shaxs rivojlanishi va shakllanishining sotsial faktorlari haqida gapirar ekanmiz bunda mehnatning juda katta rol o'ynashini ham esdan chiqarmaslik kerak. Shaxs ruhiyati va xulq-atvorida ijtimoiy munosabatlar, birinchi navbatda uning ijtimoiy rolida aks etadi. Ijtimoiy munosabatlar shaxsga turli darajalarda ta'sir etadi: Shaxsda bir vaqtning o'zida ham umuminsoniy, ham sinfiy, ham milliy va shuningdek, guruxiy (jinsi va yoshiga qarab), ham mikroguruxiy (ayrim oilalar, jamoalar, norasmiy guruxlar) munosabatlari yuzaga keladi. Shaxs onggiga umuman va shuningdek. Uning ayrim tomonlariga, qirralariga, ayrim aspektlariga u yoki bu darajada ta'sir etishlari natijasida, ular shaxs ruhiyati olamida o'z izini qoldiradilar. Bu ta'sirlar shaxs ruhiyatida ko'payib borishi bilan birga, ular bir-birini to'ldiradi yoki inkor etadi, yo'qotadi va oldin paydo bo'lgan ehtiyojlar bilan, qiziqishlar, munosabatlar va ko'nikmalar bilan o'zaro aloqada bo'lib ma'lum bir tizim komponentlarini tashkil etadi. Demak, inson o'zining dinamik jihatdan rivojlanib borishida, rivojlanayotgan jamiyat modeli sifatida olib qaralishi mumkin ekan. Lekin

bu model turli darajalarda bo‘ladi, chunki ijtimoiy munosabatlarning qarama-qarshiligi turli shaxslar ongida turlicha iz qoldiradi.

Inson pedagogika, psixologiya, etika, estetika fanlarining predmeti sifatida tadqiq etilishidan oldin, uningsh rivojlanib, shakllanib borishi, uning muhiti, sharoiti sotsiologik tahlil etishning ob‘ekti bo‘lmog‘i kerak.

Uning asosiy maqsadi – inson mohiyatining ijtimoiy muammosini hal etishdir... Butun tarbiya jarayoni u keng yoki tor ma’noda tushunilishidan qat’iy nazar jamiyat va shaxs o‘rtasidagi o‘zaro munosabatning eng muhim shakli sifatida olib qaralishi lozim. Bu o‘zaro munosabatning dastlabki shakliga (*darajasiga) insonning ob‘ektib o‘zaro xarakati, uning hayot tarzi, uning sotsial va madiy muhiti kiradi.

Jamiyat miqyosida ro‘y berayotgan ommaviy hodisalar ham pedagogika va sotsiologiya, psixologiya fanlari uchun tadbqiqiy ahamiyatga ega. Chunki alohida shaxs tarbiyasida ommaviy hodisalarning, katta guruhlarning ta’sirini inkor etib bo‘lmaydi. Zamonaviy sotsiologiyaning diqqat markazida jamoa (assotsiasiya) va uning asosiy ijtimoiy namoyon bo‘lish shakli – ommaviy (guruxiy, jamoaviy) xulq-atvori ham turadi.

Kishilar o‘z hayot-faoliyati davomida birlashadigan guruxlar masalasi nafaqat pedagogika, psixologiya fanlarining, balki sotsiologiya fanining ham muhim tadqiqot ob‘ekti hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlar asosan ijtimoiy guruxlar o‘rtasidagi munosabatlarda namoyon bo‘ladi. “Sotsial guruh” termini juda keng va ko‘p ishlatiladi. Pedagogika va psixologiya fanlarida guruhlarni sotsial-iqtisodiy, sotsial-demografik, sotsial-psixologik va boshqa guruxlarga ajratadilar.

Qisqacha xulosalar

Respublikamizda sotsial munosabatlar muammolari jahon ilmiy tafakkurining har xil yo‘nalishlari natijalari asosida tadqiq qilinayotganligini alohida ta’kidlash joizdir. Bu muammolarni yangi, yuqori ilmiy darajada tadqiq qilish imkoniyatlari vujudga keldi. Endi bu muammoni konkret sotsiologik tadqiqot bilan o‘rganish joiz. Chunki Sotsiologiya nafaqat bu muammoni, balki butun ijtimoiy hayot jarayonlarini keng qamrovda, kompleks xarakterda va amaliy natijalar asosida chuqur tadqiq qiladi.

Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida bozor infratuzilmasi uchun kadrlar tayyorlash ko‘lami ko‘paydi (abituriyentlarni qabul qilish 1990 yilgi 2,8 mingdan, 2002 yilga kelib 50 minggacha bozor iqtisodiyoti asoslariga qishloq joylardagi yoshlarni o‘rgatish niyatida qator biznes maktablar, litseylar va kollejlar tashkil etildi.

Mehnat bozori tez sur‘atlarda iqtisodiy yo‘nalishdagi mutaxassislar bilan boyib bormoqda.

Hisoblarga ko‘ra, respublika xalq ho‘jaligida oliy ma’lumotli iqtisodchilar soni hozirgi kunda 80 mingdan ortiqni, ya’ni oliy ma’lumotlilar umumiy soniga nisbatan 9,8% ni tashkil etadi. Bu bu ko‘rsatkich 1990 yilda 9% ga teng edi.

Mamlakat yoshlar harakatini nosiyosiy va nopartiyaviy asosda muvofiqlashtirish uchun ta’sis etilgan nohukumat tashkilot bo‘lib, uning ustuvorliklari quyidagilardan iborat:

1. yoshlarga madad berish;

2. bozor iqtisodiga o'tishda ijtimoiylashuv;
3. kichik va o'rta biznesga jalb etish;
4. huquqiy madaniyatni shakllantirish;
5. ta'lim va o'z bilimini hamda madaniy hordig'ini oshirishni tashkil etish;
6. har tomonlama xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish.

«Kamolot» yoshlar fondi faoliyati:

7. Mamlakatda «Kamolot» ijtimoiy yoshlar harakatining 238 ta bo'limlarida 11000 yoshlar uyushmalari faoliyat yuritadi.

8. Madaniy va ma'naviy tarqqiyot masalalari «Yoshlar va O'zbekistonning ma'naviy yuksalishi» mavzuidagi YuNESKO bilan hamkorlikdagi 1-seminarda muhokama etilgan.

9. «Kamolot» ijtimoiy yoshlar harakati va Konrad Adenauer fondi yoshlar va o'spirinlarga turarjoyida bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish uchun sharoitlar yaratib berish sohasida qo'shma bitimni ijro etmoqda.

10. «Kamolot» ijtimoiy yoshlar harakati huzuridagi yoshlarni band etish agentligi zamonaviy texnika va texnologiyalarga o'qitish xizmatini ko'rsatmoqda;

11. «Kamolot» ijtimoiy yoshlar harakati huzuridagi sport - sog'lomlashtirish lageri 300 yoshni birlashtiradi.

12. «Mamlakatning yosh bunyodkorlari» klubida madariy va ma'naviy tiklanish, jahon xamjamiyatiga ochiqlik borasida munozaralar o'tkazilmoqda;

13. «Amir Temur: shaxs, davlat, renesans» multimedia qomusini yaratish uchun fond tomonidan kredit berigan.

Chet ellarda ta'lim olish. Xorijiy davlatlarning obro'-nufuzli oliy o'quv yurtlarida hukumatlararo bitimlarga binoan O'zbekistonning 1500 dan oriq fuqorolari (MDH respublikalarida ta'lim olayotganlarni hisoblamaganda) bilim olmoqda. Birgina 1997 yilning o'zida, hukumatning «Umid» fondini tuzish to'g'risidagi qarori natijasida eng nufuzli xorijiy oliy o'quv yurtlariga respublikaning 160 ta talabasi tahsil olgani yuborildi.

Ayni paytda O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlarida uzoq va yaqin xorijiy mamlakalardan kelgan 5,3 ming kishi bilim olmoqda.

«Ta'lim va tarbiya» sotsiologiyasi ma'ruza matniga ilova

O'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari va qabul soni	1991	1992	1993	1994	1995	1996
O'rta maxsus ta'lim muassalarida o'qiyotganlar soni (ming)	254,4	251,0	240,1	210,0	194,8	197,2
Xotin qizlar ulushi (%)	50,3	47,5	44,6	46,8	51,8	54,2
Oliy o'quv yurtlarida talabala soni (ming)	337,4	316,2	272,3	230,1	192,1	165,7
Xotin-qizlar ulushi (%).	40,2	39,3	39,3	39,6	38,9	39,4
O'quv yurtlariga kirish	57,2	58,9	50,8	49,6	47,2	

ko'rsatkichi (6-23 yoshdagi aholiga nisbatan % da)						
Tugallangan o'rta ma'lumot %.	110,4	104,9	102,8	111,9	111,3	
Tugallangan o'rta texnik ma'lumot (maktab, hunar texnika bilim yurtlari va texnikumlarda o'quvchilar soniga nisbatan) % da		41,1	41,3	38,2	44,0	43,6
O'quv yurtlarida ta'lim olishni davom ettirayotgan 19 yoshlilar soni (%)	30,8	26	26,2	24,9	20,8	
Kunduzgi ta'limga oliy o'quv yurtlariga kirish(%)		65,9	79,2	79,2	85,8	86,4
Ta'limga davlat xarajat-lari (XIMdan% da)		10,2	9,5	8,3	7,4	
Oliy ta'limga xarajatlar (barcha darajadagi xarajatlarga nisbatan) %		15,8	15,3	15,9	15,9	15,5
Oliy o'quv yurtlariga kirishning umumiy ko'rsatkichi (1000 kishiga)	43,5	28,7	25,0	24,4	22,3	

Nazorat va mulohaza uchun savollar:

1. Tor va keng ma'nolarda sotsial munosabatlar tushunchasini yoritib bering.
2. Sotsial munosabatlarning qanday turlari mavjud?
3. Sotsial birdamlik va uning ahamiyatini yoritib.
4. Iqtisodiy va taqsimot munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Ijtimoiy-sinfy munosabatlarga izoh bering.
6. Ijtimoiy-demografik munosabatlar o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?
7. Begonalashuv turlarini yoritib.
8. Ta'lim va tarbiyaning uzviyligini izohlang.
9. Ta'limning - sotsial institut sifatida amal qilishi.
10. O'zbekiston mustaqilligi sharoitida ta'lim tizimidagi o'zgarishlarga baho bering.
11. Iqtisodiy ta'lim nima uchun zarurligini izohlang?

Adabiyotlar

1. «O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi» - T.: «O'zbekiston», 2008.

2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida» gi qonun. T.: «Sharq», 1997.
3. Kadrlar tayyorlash bo‘yicha milliy dastur. T.: «Sharq», 1997.
4. Karimov I.A. «O‘zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura». T.1. T.: «O‘zbekiston», 1996.
5. Karimov I.A. «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin». T.2. T.: «O‘zbekiston», 1996.
6. Karimov I.A. «Ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot – pirovard maqsadimiz». T.8. T.: «O‘zbekiston», 2000.
7. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o‘z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog‘liq. T.: “O‘zbekiston”. 2004.
8. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir. T. «O‘zbekiston», 2005.
9. Karimov I.A. “O‘zbek xalqi xech qachon, xech kimga qaram bo‘lmaydi”. T. “O‘zbekiston”, 2005.
10. Karimov I.A. Jahon moldiyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning choralari vap yo‘llari. T.: “O‘zbekiston”, 2009.
11. Karimov I.A. Asosiy mezon hayot haqiqatini aks ettirishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2009.
12. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengimas kuch. T.: “O‘zbekiston”, 2008.
13. Mullajanova M.M. va boshq. Sotsiologiya fanidan ma’ruzalar matnlari. T.: ToshDIU, 2008.
14. Qurbonov Sh. , Majidov I. , Qo‘chqorov R. Oliy ta’lim tizimida boshqaruv kadrlarini tayyorlash. T. “Akademiya”. 2002.
15. Otamurodov S. , Otamurodov Sarvar. O‘zbekistonda ma’naviy- ruhiy tiklanish. T. “Yangi asr avlodi”. 2003.
16. Aliev B.A., Rafiqov G‘.A., Sultonov T., Rahmonov B. O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanidan o‘quv qo‘llanma. 2005 Toshkent.
17. Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. Sotsialnaya antropologiya: Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2008. – 688 s.
18. Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. Metodi sotsiologicheskogo issledovaniya: Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2008. – 668 s. 2 ekz.
19. Isaev B.A. Sotsiologiya v sxemax i kommentariyax: Ucheb. Posob.. – SPB.: Piter, 2008. – 224 s.
20. Kogda chelovek – problema: Chto delat?: [per. s angl. D.V.Kotelkina]. – M.: Izd. “Omega-L”: SmartBook, 2008. – 131 s.
21. Kravchenko A.I. Sotsiologiya: Uchebnik dlya vuzov. – 11-e izd., - M.: Akademicheskij Proekt, 2008. – 512 s.
22. Kravchenko A.I. Sotsiologiya v voprosax i otvetax: Ucheb. Posob. – M.: TK Velbi, 2008. – 240 s.
23. Kravchenko A.I. Sotsiologiya: uchebnik. – M.: TK Velbi, 2008. – 536 s.
24. Obshaya sotsiologiya: Ucheb. Posobie /Pod obsh. Red. Prof. A.G. Efendiyev. – M.: INFRA – M, 2008. – 654 s.
25. Sotsiologiya. Osnovq obo‘ey teorii: uchebnik /otv. Red. G.V.Osipov, L.N.Moskvichev. 2-e izd., ispr. I dop. – M.: Norma, 2008. – 912 s. 3 ekz.
26. Sotsiologiya. Ekzamenasionnqe otvetq. – M.: “Otv. 2008. – 40 s.

Internet materiallari

1. Batigin G.S. “virtualnie soobshchestva i kommunikatsiya v sotsialniix naukax”. www.NIR.ru/socia/scipub.
2. Zdravomislava S.A., Temkina A.A.. sotsiologiya gendernix otnosheni i genderniy podxod v sotsiologii. Prometeus nsc.ru.
3. Leksii po sotsiologii. Sotsiologiya. Otrastlevie sotsiologicheskie teorii. Ekonomiki, sem’i, goroda sociologu narod.ru.
4. Rossiyskaya Set Informatsionnogo Obshchestva – Sotsiologiya. Sotsiologiya. Obshchaya sotsiologiya. www.Isn.ru/s-ci-l-gu,shtml.
5. Sotsiologiya v ensiklopediyax. Sotsiologiya. Socionet narod.ru.
6. Ekonomicheskaya sotsiologiya. www.isras.ru. Jurnal. Ekonomicheskaya sotsiologiya.
7. Elektronnaya biblioteka – sotsiologiya, psixologiya i upravlenie. Soc.lib.ru
8. Sentr sotsiologicheskogo obrazovaniya. – sociologu RU-Novosti. www.sociologu.ru.
9. WWW.edu.uz.
10. WWW.ziyo.edu.uz.
11. WWW.ec.edu.uz.
12. WWW.performance.edu.uz.
13. WWW.gov.uz.

V) MADANIYAT, DIN VA AHLOQ SOTSILOGIYASI.

1. Madaniyat sotsiologiyasi
2. Din va diniy munosabatlar sotsiologiyasi.
3. Ahloq sotsiologiyasining mohiyati.

«Madaniyat» (arabcha «madaniyat» — madinalik, shaharlik, ta’lim-tarbiya ko’rganlik) — kishilarning tabiatni, borliqni o’zlashtirish va o’zgartirish jarayonida yaratgan moddiy, ma’naviy boyliklar hamda bu boyliklarni qayta tiklash va bunyod etish yo’llari va usullari majmui. «Madina» so’zi musulmonlarning aziz tutadigan joyi — Madina shahri nomidan kelib chiqqan, chunki ilk musulmonlar ta’lim-tarbiyani asosan Madinada olganlar. Madaniyat moddiy va ma’naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy va o’zaro munosabatlar, siyosat, oila, axloq, xulq, huquq, ta’lim, tarbiya, ijod, ilm-fan, xizmat ko’rsatish, turmush tarzi kabilar bilan birga rivojlanadi, jamiyatning taraqqiyot darajasini aks ettiradi.

Madaniyat tushunchasi keng va tor ma’nodlarda ishlatiladi. Keng ma’noda — madaniyat tushunchasi insoniyatning butun tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratgan barcha moddiy va ma’naviy boyliklarining yig’indisini aks ettiradi. Tor ma’noda — madaniyat tushunchasi jamiyatning ma’naviy-estetik turmushi darajasini ifodalash uchun qo’llaniladi.

Madaniyat atamasi keng ma’noda qo’llanilib, jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma’naviy hayotida qo’lga kiritgan yutuqlar majmui, biror ijtimoiy guruh yoki

xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari darajasini, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik va ma'rifatlilik hamda turmushning ma'rifatli kishi ehtiyojlariga mos keladigan shartlari yig'indisini bildiradi. BMT Bosh Assambleyasining qaroriga ko'ra 2000 yil «Xalqaro tinchlik madaniyati yili» deb e'lon qilinganligiga bejiz emas.

Sotsiologiyada «madaniyat» tushunchasi matematikadagi «sonlar», fizikadagi «gravitasiya», ximiyadaga «modda» tushunchalari kabi muhim ahamiyatga ega. Madaniyat — insonlar faoliyat natijalarining majmui o'laroq o'zida ikki holatni, ya'ni madaniy statikani (madaniyatning nisbatan turg'un ko'rinishlari) va madaniy dinamikani, ya'ni madaniyatning o'zgaruvchan jihatini mujassamlashtiradi.

Madaniyat hodisasi XX asr boshlaridan e'tiboran sotsiologiyaning alohida yo'nalishi sifatida tadqiq etila boshlandi. Bugungi kunga kelib, madaniyat keng tasnif doirasiga ega bo'lgan hodisa sifatida moddiy va ma'naviy, ommaviy, me'yoriy (normativ), siyosiy, axloqiy, huquqiy, an'anaviy, mehnat-kasbiy, ishlab chiqarish va h.k. madaniyat xillariga ajratilgan holda tadqiq etilmoqda.

Madaniyat kishilarning yaratuvchilik faoliyati, maqsadli sa'y-harakatlari natijasida moddiy va ma'naviy qadriyatlar bo'lib, shaxsni shakllantirish va kamolotida muhim omil bo'lgan ijtimoiy hodisadir.

Ilmiy adabiyotlarda madaniyatni asosan moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'lish rasm bo'lgan. Madaniyatni moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'lish inson faoliyatining ikki asosiy sohasi — moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq. Moddiy madaniyat moddiy ishlab chiqarish bilan bog'liq ijtimoiy faoliyatning barcha sohalari va natijalarini o'z ichiga oladi. Moddiy madaniyatning muhim elementlari ishlab chiqarish, transport, aloqa vositalaridir. Moddiy madaniyat tushunchasi doirasiga texnika vositalari, uy-joylar, binolar, arxitektura obidalari, kiyim-bosh, uy-ro'zgor buyumlari, iste'mol vositalari deb ataladigan narsalar ham kiradi.

Ma'naviy madaniyat ma'naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy ong shakllariga ta'sir o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatning barcha sohalari qamrab oladi. Ma'naviy madaniyat namoyon bo'lishining turli shakllari, ya'ni tabiiy va ijtimoiy borlik to'g'risidagi har xil tasavvurlar va g'oyalar, nazariyalar, ta'limotlar, ilmiy bilimlar, san'at asarlari, axloqiy va huquqiy normalar, falsafiy, siyosiy qarashlar, mifologiya, din va h.k. ana shunday faoliyat natijasidir.

Moddiy va ma'naviy madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'liq. Birinchidan, har ikkalasi ham madaniyatning uzviy, o'ziga xos udumlari ekanligini unutmazlik kerak, ikkinchidan, inson faoliyatining mahsuli bo'lgan ko'pgina narsalar ham aqliy, ma'naviy, ham jismoniy mehnat natijasi sifatida paydo bo'ladi.

Madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi vorislik an'alariga bog'liq bo'lib o'zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarni o'zlashtirishdan boshlanadi va yangi qadriyatlar yaratish yo'lida tayanch vazifasini o'taydi. Ana shu ikki jarayon — eskilik bilan yangilik o'rtasidagi ob'ektiv zaruriy bog'lanish vorislik deb ataladi. Lekin bunda tarakkiyotga, xizmat qiladigan progressiv vorislikni unga to'siq bo'ladigan reaksiyon vorislikdan farqlash lozim bo'ladi. Madaniyatga ijobiy (pozitiv) va salbiy (negativ) ta'sir etuvchi vorislik ham mavjud.

Madaniyatda an'analar omilining roli beqiyos. Xalq ma'naviy merosi, an'ana va urf-odatlar tufayli kishilarning tarixiy, madaniy tajribasi to'planib avloddan-avlodga o'tib boradi. Madaniy an'analar deganda, faqat marosim va urf-odatlarnigana tushunmaslik kerak. Madaniy an'analar ayni vaqtda avloddan-avlodga o'tib boradigan; tarixan qaror topgan va ijtimoiy ongning tarkibiy qismiga aylangan g'oyalar va bilimlar, qadriyatlar, qarashlar va tasavvurlar, xulq va did normalari va h.k. kabi omillarni ham o'z ichiga oladi.

Madaniyat bevosita qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, uning turlari quyidagilar:

1. Inson yashab turgan moddiy muhit bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.
2. An'analar, urf-odatlar va marosimlarda namoyon bo'ladigan axlokiy qadriyatlar.
3. Insonning aql-idroki va amaliy faoliyati zaminida shakllangan mehnat malakalari va ko'nikmalari, bilim va tajribalari, qobiliyat va iste'dodlarida namoyon bo'ladigan qadriyatlar.
4. Odamlar o'rtasidagi jamoaviylik, hamkorlik, xayrixohlik, hamjihatlikka asoslangan munosabatlarda namoyon bo'ladigan qadriyatlar.
5. Kishilarning yoshi, kasbi, jinsi va irqiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.

Yuqorida bayon etilgan qadriyatlar, o'z navbatida umuminsoniy qadriyatlar, mintaqaviy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, diniy qadriyatlar turlariga bo'linadi.

Madaniyat sotsiologiyasida ijtimoiy institutlar muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy institutlar deganda kishilarning ijtimoiy faoliyatlari tashkillanadigan va amalga oshiriladigan muassasalar va ularda ijtimoiy fe'l-atvor, harakatlarning muvofiqlashtiriluvchi tushuniladi. Ijtimoiy institutlarning ko'rinishlari:

muvofiqlashtiruvchi (relyasion) institutlar (jins, yosh, kasb turi, qobiliyatlarga oid mezonlarni aniqlab beruvchi ijtimoiy institutlar).

Boshqaruv(idora etish) institutlari.

3) Birlashtiruvchi; (integrativ, uyg'unlashtiruvchi) institutlar,

4) An'analar bilan bog'liq ijtimoiy xulqni muvofiqlashtiruvchi institutlar (odatlar, marosimlar, qarindosh-urug'chilik munosabatlaridan iborat faoliyatlarni tashkillovchi)

5) Madaniy ijtimoiy institutlar (din, san'at, adabiyotga doir faoliyatlarni muvofiqlashtiruvchi).

Madaniyat sotsiologiyasida odamlarning intellektual, axloqiy, estetik fazilatlarini, amaliy sa'y-harakatlariga intilish, qiziqish hamda ehgiyojlari muhim ahamiyatga ega.

Madaniyat hodisasi taraqqiyot, sivilizasiya tushunchalari bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu boradagi aloqadorlik xususida ham alohida to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

«Sivilizasiya (lot. fuqarolik, fuqarolikka oid, davlatga oid degan ma'nolarni bildiradi). Bu tushunchani shotland tarixchisi va faylasufi A. Ferposson (1723-1816) jahon tarixiy jarayonining ma'lum bir bosqichini ifodalash uchun ishlatgan bo'lsa, fransuz ma'rifatparvarlari aql-idrok va adolatga asoslangan jamiyatga xos bo'lgan atama ma'nosida ishlatgan edilar.

Har qanday sivilizasiya:

- 1) muayyan ijtimoiy ishlab chiqarishning ilg'or texnologiyasiga,

2) rivojlanib boruvchi madaniy aloqalar, qadriyatlar, falsafiy qarashlar, odob-axloq normalariga,

3) ijtimoiy hamkorlikning pozitiv shakl va uslublariga ega.

Demak, sivilizasiya — jamiyat rivojida mantiqiy, progressiv bosqich bo‘lib, ijtimoiy va madaniy rivojlanish darajasi sifatida madaniyat tushunchasi bilan bevosita bog‘liqdir.

Madaniyat sotsiologiyasi o‘z predmetini oydinlashtirishda, madaniy statika (muvozanat) hamda madaniy dinamika (rivojlanish) iboralarini qo‘llaydi.

Madaniy statika (muvozanat) elementlariga moddiy madaniyat va nomoddiy (ma’naviy) madaniyatga xos bo‘lgan omillar, erishilgan natijalar kiradi.

Madaniyat hodisasi madaniyat majmui omilini ham o‘z ichiga olgan.

Madaniyat kompleksi (majmui) madaniy ob’ektlar va xislatlarning yig‘indisi bo‘lib, unga:

madaniy reallik;

madaniy meros;

madaniy mas’alasining ahamiyati;

uning ob’ektiv bahosi;

madaniy universitetlar;

turmush tarzi tushunchalari kiradi.

Bundan tashqari, madaniyat sotsiologiyasida madaniy yoki ijtimoiy normalar kategoriyasi ham bo‘lib, unga odamlardagi ko‘nikmalar, did, qiliq, qadriyatlar, diniy e’tiqodlar, odatlar, an’analar, bilim va ilm, rasm-rusumlar, jamiyat a’zolarining axloq kodeksi va boshqalar kiradi.

Madaniyat shakllari.

Asosan uch turli madaniyat shakli farqlanadi:

1. Elitar madaniyat

2. Xalq madaniyati

3. Ommaviy madaniyat

1. Elitar madaniyat (fransuzcha — «eng sara» so‘zidan olingan) — har qanday ijtimoiy tuzilmaning boshqaruv jihatlarini muvofiklashtirish hamda rivojlantirish funksiyalarini amalga oshiruvchi oliy, imtiyozli qatlamdir. Elita haqidagi nazariyalar dastavval Platon, Aristotel, Nishe va boshqalarning qarashlarida bayon qilingan bo‘lib tizimli ko‘rinishga XX asr boshlarida V. Pareto, G. Moska, Mixelklar tomonidan keltirilgan. hozirgi G‘arb sotsiologiyasida elita turli xil talqin etiladi. Bunda elita hokimiyatga yo‘nalgan, siyosiy jihatdan eng faol odamlar (Moska), jamiyatda eng ko‘p obro‘, maqom, boylikka ega bo‘lgan, ommaga nisbatan aqliy va axloqiy ustunlikka ega odamlar (X.Ortega-i-Gasset), jamiyatning noijodiy ko‘pchiligidan farq qiluvchi qismi (Toynbi), eng malakali mutaxassislar, menejerlar va boshqaruv tizimidagi oliy xizmatchilar (texnologik determinizm)dir, deb izohlanadi. hozirgi zamon sotsiologiyasining yirik olimlari Mills, Rismen, Bell asarlarida elita nazariyasi yanada rivojlantirilmoqda.

Kiborlar (yuqori toifa axoli) madaniyati esa jamiyatning imtiyozli tabaqalariga mo‘ljallangandir. «Sanat san’at uchun» qoidasi madaniyatda nafis san’at, mumtoz musiqa, faqat kiborlarga mutoala qiladigan badiiy adabiyot namunalarini nazarda

tutadi. Bunday madaniyat namunalari murakkab bo'lib, ular maxsus intellektual-estetik maqomga ega bo'lgan, yuksak did vakillari uchun yaratiladi.

2.Xalk madaniyati aholi orasidan yetishib chiqqan, favqulodda iste'dodga ega shaxslar tomonidan bunyod bo'lgan madaniyat. Xalq ijodining mualliflari odatda noma'lumdir. Jumladan, afsonalar, ertaklar, dostonlar («Go'ro'g'li», «Alpomish» va h.k.) shular jumlasidan bo'lib, ular yakka (masalan, baxshilar), guruhiy (qo'shiq yoki o'yin ijrosi) yoki ommaviy (masalan, sayillar, xalq bayramlari) ko'rinishiga ega bo'lishi mumkin.

Z.Ommaviy madaniyat — XX asr o'rtalarida ommaviy muloqot va axborot vositalarining jamiyat hayotiga chuqur kirib borishi va barcha ijtimoiy guruhlar uchun yetarli bo'lishi natijasida shakllangan va mohiyatan barcha yoshdagi aholi uchun tushunarli bo'lgan madaniyat namunalari (ommaviy estrada musiqasi, sirk va h.k.). Ommaviy madaniyat odatda kiborlar yoki xalq madaniyatiga nisbatan kamroq badiiy qadrga ega va u omma tomonidan o'zlashtirilishiga mo'ljallab yaratiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, milliy istiqloq g'oyasi «Madaniyat va san'at sohalari faoliyatining butunlay tijorat asosida tashkil etilishiga, g'oyaviy badiiy jihatdan sayoz, milliy qadriyatlarimizga yosh asarlarning yetakchi o'rnini egallab olishga yo'l qo'ymaslik muhim ahamiyat kasb etadi.

2.Din va diniy munosabatlar sotsiologiyasi.

Ijtimoiy hayotning muhim jabhasi bo'lgan din va diniy e'tiqod masalasi sotsiologiya fanining muhim ob'ektlaridan biri hisoblanadi. Sotsiologiya jamiyat hayotini o'rganar ekan, shu hayotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan va ayni paytda unga kuchli ta'sir o'tkazuvchi omil – din doimo uning diqqat markaziybo'lgan. Sotsiologiya fanining asoschisi hisoblanuvchi O. Kont jamiyat taraqqiyotini davrlarga bo'lar ekan, asosiy mezonlaridan biri sifrtida dinga murajat qiladi. Uning tasnifida insoniyat o'z rivojida uch bosqichni bosib o'tadi. Bular quyidagilar; teologik, metafizik, va ilmiy bosqichlar. Kont firicha, har uchala bosqichda ham din muayyan rol o'ynaydi.

Dinning ijtimoiy hayotdagi o'rin va rolini tahlil qilish uchun, avvalo, din o'zi nima? degan savolga javob topish kerak. Bu savol jo'ngina tuyulsa ham unga javob berish ancha murakkab. Bu savolga dinshunoslik, sotsiologiya va falsafadagi turli oqimlar turlicha javob beradi. Bu javoblarning aksariyati esa bir-biriga zid va bir-birini inkor qiladi

Sho'rolar davrida chiqarilgan falsafa va ateizmga oid adabiyotlarda din voqelikning kishilar ongidagi fantastik in'ikosi, deb ta'riflangan va u xalq uchun af'yun, deb e'lon qilingandi.

Bu adabiyotlarda dinning asosiy belgilaridan biri ilohiy kuchga, ya'ni xudoga ishonish, deb belgilanardi.holbuki, dunyoda shunday dinlar borki, ularda xudo tushunchasi umuman yo'q. Sotsiologiya va dinshunoslikka oid mavjud adabiyotlarni tahlil qilish ularda ko'plab ta'riflar berilganini kqrsatadi. Biz bu ta'riflar qatoriga yana bittasini qo'shish o'rniga dinning o'ziga xos belgilarini sanab o'tmoqchimiz. Ular quyidagilar;

I. Muayyan e'tiqod va ta'limotning mavjudligi.har bir din dunyoni o'z nuqtai nazaricha izohlaydi va ishonuvchilarda muayyan e'tiqod shakllantiradi.

II. Marosim va rasm-rusumlar.har bir din o'ziga xos marosim va rasm-rusumlarga ega.

III. Diniy marosim, rasm-rusumlar muayyan qismining faqat belgilangan joylarda jamoa bo'lib bajarilishi. Masalan, yahudiy va xristian dinida ibodatning asosiy qismi faqat sinagoga va cherkovda bajariladi. Islom dinida erkaklar tomonidan o'qiladigan namoz asosan jome masjidlarida o'qiladi. Dinlar sehrgarlikdan avvalo mana shu belgi bilan, ya'ni marosimlarni muayyan joylarda bajarish bilan farqlanadilar. Sehrgar va shamanlar g'ayritabiiy harakatlarni individual holatda bajarsalar, dindorlar diniy marosim va ibodatlarning asosiy qismini jamoa bo'lib bajaradilar.

Sanab o'tilgan belgilarni uchulasi ham dunyoviy dinlarning barchasida mavjud. Bu dinlar quydagilar: iudaizm, xristianlik va islom.

Iudaizm (yahudiy dini) ular ichida eng qadimiysi bo'lib, miloddan taxminan ming yillar oldin shakllangan. Bu din o'sha davrda mavjud bo'lgan boshqa dinlardan farqli o'laroq, yakka xudoni tan olgan.

Milodiy eraning dastlabki asrlarda yahudiylar dunyoning ko'p mamlakatlariga tarqab katdilar, lekin biror mamlakatda iudaizm rasmiy din sifatida tan olinmadi. Ko'p joylarda bu din vakillari ta'qib ostiga olindi. Ikkinchi jahon urushi yillarida millionlab yahudiylar nasistlarning konslagerlarida o'ldirib yuborildi. Urush tugagach, Isroil davlati tashkil topdi va unda iudaizm rasmiy din sifatida e'tirof etildi.

Xristianlik dastlavval sekta sifatida iudaizm tarkibida vujudga keldi va Kichik Osiyo, Yunoniston va Rimda tarqala boshladi. Imperator Konstantin davrida bu din Rim imperiyasining rasmiy dini deb e'lon qilindi. Milodiy era davomida xriteanlik g'arb mamlakatlarida asosiy din bo'lib kelmoqda. Xistianlikning pravoslavie, katolisizm, protestantlik kabi bir necha tarmoq va oqimlari mavjud.

Islom dini VII asrda shakllandi. Bu dinning asosini besh rukn tashkil qiladi. 1. Yimon; 2. Namoz; 3. Ro'za; 4. Zakot; 5.haj.

Islomda sunniylik va shia yo'nalishlari bo'lib, ular ham o'z navbatida bir qator mazhablarga bo'linadi. Musumon dini dunyoning besh qit'asida va deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. Saudiya Arabiston, Liviya, Birlashgan Arab Amirliklari, Iordaniya, Jazoir, Pokiston, Eron kabi e'lon qilingan. Islom dinida ham mo''tadil va aqidaparast oqimlar mavjud.

Xalqaro miqyosdagi voqelik dinning jamiyat hayotidagi mavqei masalasiga qayta-qayta, izchillik va xolislik bilan murojaat etish ehtiyojini tug'dirmoqda. Jumladan, Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning tabri bilan aytganda keng madaniy hudud ma'nosida musulmon olamining ajralmas qismi bo'lgan halqimiz mentalitetining o'qildizlari ko'p jihatdan aynan islomdan oziqlanib kelayotgan O'zbekistonda ham bunday ehtiyoj yetilib keldi. Dinning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini o'rganish, uning atrofidagi muammolar yechimini topish dolzarb vazifalardan sanaladi.

Din, jumladan, islom dini huquqiy-demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo etish jarayonida qanday o'rin tutadi? Mohiyatiga ko'ra taraqqiyparvar bo'lgan islom dini halqning ma'naviy hayotini boyitishda qanday vazifalarni bajaradi? Albatta, bu

kabi savollarga javob topish islomshunoslik nuqtai nazaridan aniq tadqiqotlarni talab qiladi.

Jamiyat taraqqiy etgan sari dinga e'tiqod qiluvchilar ko'paymoqda, xususan islom diniga ham. "O'tgan asrning boshida yer yuzida musulmonlar 200 mln. nafar bo'lgan bo'lsa, 80 yillarga kelib bu raqam 837 mln.ga yetdi. Ayni paytga kelib esa islom diniga e'tiqod qiluvchilar 1mlrd. 300mln. kishidan ortiqdir (2000 yilgi ma'lumot.)"³⁶

Ma'lumki, 1400 yillik tarixga ega islom madaniyati ilm-fan va taraqqiyotga hissa qo'shib kelmoqda. Mamlakatimizda milliy mustaqillik e'lon qilingan kunlardan oq islom diniga umuminsoniy qadriyat sifatida e'tibor kuchaydi. Islomiy qadriyatlarni o'rganish va uyg'otish borasida ulkan ishlar qilindi. "Qur'oni qarim"⁸marta, million donalik umumiy tirajda chop etildi. Birinchi bor bu kitob Alouddin Mansur tarjimasida 300 ming tirajda chiqarilgan edi. Ayni paytda Toshkentda Islom universiteti, Butunjahon islom tadqiqot markazi, Imom Buxoriy nomidagi jamg'arma, Eshon Boboxon nomidagi ayollar madrasasi, Abulqosim va Ko'kaldosh madrasasi hamda boshqa ko'plab muassasalar faoliyat yuritmoqda. Birgina Xorazm viloyatida 80 ta masjid va bitta madrasa ishlab turibdi"³⁷.

Uch olamiy dindan tashqari, buddaviylik, induizm, kunfuchilik, kabi dinlar ham ko'p millionlik tarafdorlariga ega.

Induizm miloddani avvalgi mingyillikda shakllangan. Bu din tarafdorlari asosan hindistonda istiqomat qiladi.

Bu din ta'limotiga ko'ra, Yerda tug'ilish, o'lim va qayta tug'ilish jarayoni abadiy kechadi. Yangi tug'ilganlar tanasiga avval o'lganlarning ruhi joylashadi. Bu ruhning avvalgi hayotdagi mavqeiga mos ravishda insonlar ijtimoiy hayotda o'z mavqelariga ega bo'ladilar. Shuning qilib, bu din odamlarning kastalarga bo'linishini ilohiy sabablar bilan izoxlaydi.

Buddaviylik, kunfuchilik va daosizm dinlari uchun umumiy xususiyat shundaki, ularning tarafdorlari xudoni e'tirof etmaydilar.

Buddaviylik milloddan avvalgi VI asrda Nepolda yashagan Sudxart Gautama ta'limotidan boshlanadi. Unga ko'ra, insonlar tug'ilish va qayta tug'ilish doirasidan o'z xohish va ehtirosalaridan voz kechish orqali chiqishlari mumkin. Buddaviylikning asosini nirvana to'g'risidagi ta'limot tashkil qiladi. Bu din Tailand, Birma, Nepal, Shri-Lanka, Xitoy, Yaponiya, Korea singari mamlakatlar tarqalgan.

Kunfuchilik miloddan avvalgi VI asrda yashagan Kun-Fu-Chi ta'limotiga asoslanadi. U Budda bilan bir vaqtda yashagan bo'lib insonning tabiat bilan uyg'unlashish yo'llarini axtargan.

G'arbda sotsiologiyaning fanga aylanishi O. Kant nomi bilan bog'lansa-da, undan ko'p asrlar avval ham G'arb va Sharq olimlari din va jamiyat muammosi ustida ko'p bosh qotirganlar. Bu masalada Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan ulkan allomalar Yusuf Xoshojib, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari o'nlab va yuzlab olimu fuzalolar chuqur fikrlar bildirganlar. Kichik bir bobda dinning ijtimoiy hayotda tutgan o'rnini to'g'risida Markaziy Osiyolik olimlar bildirgan fikrlarning barchasini qamrab olish imkoni yo'q.

³⁶ Ганиев Ж. Умумбашарий кадрият. "Қонун ҳимоясида". 2004. 9-сон. 36 бет.

³⁷ Ганиев Ж. Умумбашарий кадрият. "Қонун ҳимоясида". 2004. 9-сон. 36 бет.

Shuning uchun Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan olimlar ijodida dinning jamiyatda tutgan o'rniga katta e'tibor berilganini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Bu olimlar dinning ijtimoiy hayotidagi o'rnini tahlil qilar ekanlar, bir dinni madh etib boshqasini tanqid qilish yo'ldan bormadilar. Ular turli dinlarning jamiyat taraqqiyotiga o'tqazayotgan ta'sirini tahlil qilishda kuzatish, qiyoslash va tarixiylik ususlaridan keng foydalandilar. Xususan, Abu Rayhon Beruniy o'zining qator asarlarida, ayniqsa "Hindiston" kitobida turli qabilalar, elatlar vaxalqlar hayotida dinlar qanday rol o'ynaganini chuqur tahlil qilib berdi.

G'arb va Sharq olimlari din va diniy oqimlarning odamlar va jamiyat hayotiga o'tkazadigan ta'siri qanchalik chuqurfikr bildirmasalar, din sotsiologiyasi maxsus ilmiy yo'nalish sifatida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllandi.

Din sotsiologiyasining shakllanishi M. Veber nomi va ilmiy faoliyati bilan bog'liq. Sotsiologiya fanining asoschilaridan biri hisoblanadi nemis olimi M. Veber ijodidan dinni sotsiologik tahlil qilish markaziy o'rinni egallaydi. Barcha dinlarni inkor qilib, ularni xalq uchun af'yun, deb e'lon qilgan Marks ta'limotidan farqli o'laroq, Maks Veber din va jamiyat munosabatini tahlil qilar ekan umuman din to'g'risida emas, muayyan davrdagi muayyan din yoki diniy oqim to'g'risida fikr yuritadi.

Maks Veberning fandagi eng katta xizmatlaridan biri, uning xristian dinidagi protestantlik mazhabining iqtisodiy taraqqiyotga o'tkazgan ta'sirini kashf etishida bo'ldi. Uning nazariyasida ko'ra, boylikni, boylik ortirishga intilishni uncha xushlamaydagan xristian dini mazhablari iqtisodiy taraqqiyotga muayyan darajada to'siqlik qilganlar. Boylikni xudoning ne'mati, unga intilishni esa bandalarning burchi deb talqin qiladigan protestantlik esa iqtisodiy taraqqiyot va kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga kuchli turtki beradi. Veber talqinida, protestantlik kapitalizm vujudga kelishidagi asosiy sabablardan biri edi.

Veber izdoshilari uning fandagi xizmatlarini ko'klarga ko'tarib maqtashdi. Uning xizmatlarini e'tirof etish bilan birga, shuni ham ta'kidlash lozimki, u iqtisodiy taraqqiyotga faqat bir diniy mazhab – protestantlikning o'tkazgan ta'sirini keng tadqiq qildi.

Dinlarni tahlil qilar ekan, M. Veber ular sanoat kapitalizmi rivojlanishiga g'ov bo'lmoqda, degan xulosaga keldi. Moliyaviy munosabatlarga cheklovlar qo'yish, ijtimoiy hayotga passiv munosabatini targ'ib qilish orqali bu dinlar, Veber fikricha, ijtimoiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi. Uning talqinida xristian dini, ayniqsa protestantlik mazhabi hayotdagi adolatsizlikni passiv kuzatib o'tirmay, uni bartaraf qilish uchun faol kurashga chaqirish orqali ijtimoiy taraqqiyotga katta turtki beradi.

Islom dinidagi oqimlar, mazhblar, yo'nalishlar turlicha bo'lib, ularning barchasi faqatgina o'zlari mansub bo'lgan mazhab yoki yo'nalish haqiqiy islom dini ekani, boshqalar esa yo'ldan adashganlar, deb da'vo qilishadi. Boshqa dinlarda bo'lgani kabi islomda ham aqidaparast (fundamentalistik) va mo''tadil oqimlar o'rtasida kurash borgan. Aqidaparast oqimlarning vakillari dinni ilk paydo bo'lish davridagi holatga qaytarmoqchi bo'ladilar. Aslida esa bu g'oyalar mavjud tuzumdan norozilik alomati bo'lib, ijtimoiy taraqqiyot yo'nalishini orqaga burish uchun urinish ifodasidir. Markaziy Osiyoda aqidaparastlarning keskin xurujlaridan biri XX asr boshlarida yuz berdi. hijozdan kirib kelgan aqidaparast oqimlar Markaziy Osiyoda

ijtimoiy tanglikni keltirib chiqardilar. Bil'atga qarshi niqobida ular ijtimoiy hayotda yuz bergan barcha yangiliklarni yo'q qilish uchun kurash boshladilar.

Aqidaparastlarning ijtimoiy taraqqiyotni ortga qaytarish uchun qilgan harakatlariga qarshi taraqqiyparvar ma'rifatchilar harakati vujudga keldi. Tarixda jadidchilik nomini olgan bu harakat namoyondalari xalqni ilm-ma'rifatli qilish, diniy e'tiqodda mutaassiblikdan mo'tadillik tomon yuz tutish g'oyalari bilan chiqdilar.

Ma'rifatchilik harakatini vujudga keltirgan asosiy sabablardan biri diniy fiqh ilmini talqin qilishda usuli qadimiya va usuli jadidiya o'rtasidagi munozara va kurashlar orasida edi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida diniy aqidaparast atamasi muomalada deyarli bo'lmagan. Uning o'rnida "qadimchilar" atamasi keng qo'llanilgan. Qadimchilar dinni "asil" holiga qaytarish, yangiliklarida himoya qilish uchun qarakat qilganlar. Usuli jadidiya tarafdorlari, ya'ni ma'rifatchilik me'yorlarni belilashda jamiyatda yuz bergan va berayotgan o'zgarishlarni hisobga olish, yangiliklarini qo'llash tarafdori edilar. Bu ikki yo'nalish o'rtasida tortishuvlar shaklida yuz berda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ma'rifatchilar tortishuvlarni faqat munozara va baxs yo'li bilan yechishga intilganlar. Aqidaparast qadimchilar esa ochiq munozarada ma'rifatchilarni yengishga ko'zlari yetmagach, kuch ishlatish va qon to'kish yo'liga o'tganlar. Bu usul, ya'ni nazariy va ma'naviy masalalar bo'yicha munozaralarni kuch ishlatish yo'li bilan hal qilishga urinish diniy aqidaparastlikka xos bo'lgan ekstremistik usuldir. Ma'naviy va mafkuraviy masalalarni munozara yo'li bilan emas, kuch ishlatish orqali xal qilishga urinish aqidaparastlarning kuchliligidan emas, o'zligidan guvohlik beradi. Chunki ular muammoni madaniy munozara yo'li bilan yechishga rozi bo'lishsa, yutqazib qo'yishga aqlari yetardi. Ko'hna tarixda doimo shunday bo'lib kelgan. Aqidaparastlar nazariy va mafkuraviy bahslarni har doim xunrezlikka aylantirishga uringanlar.

Ma'rifatchilik xarakati qadamchilik, ya'ni diniy aqidaparastlikning jaholat yo'li, millat uchun xatarli yo'l ekanini xalqqa tushuntirish maqsadida maydonga chiqdi. Shu maqsad yo'lida ular ma'rifat va mafkura sohasida ham nazariy, ham amaliy faoliyat olib bordilar. Qadimchilar, ya'ni diniy aqidaparastlar ham jim turmadilar. Avvaliga ular ma'rifatchilarni nazariy jihatdan yengmoqchi bo'ldilar. Lekin ma'rifatli ziyolilardan iborat harakatni bu sohada yenga olmasliklariga ularning ko'zlari yetdi. Dunyoda ko'p marta takrorlangan hodisa, aqidaparastlikning diniy, nazariy tortishuvlarida yengilishi va zo'rovonlik o'tishi Turkistonda ham qaytarildi. Aqidaparastlar endi qarshi terror yo'liga o'tdilar.

Oktyabr to'ntarishi arafasi va undan keyingi dastlabki yillar aqidaparastlarning ma'rifatchilarga qarshi xunrezliklari eng avjga mingan davr edi. 1918 yil fevralida aqidaparast Buxoro qozisi ma'rifatchilarni kofir deb e'lon qildi va ularni ko'rgan joyda o'ldirish tug'risida fatvo chiqardi. Bu o'rinda ma'rifatchilar hech qachon islom diniga, ayniqsa hanafiylik mazhabiga qarshi faoliyat olib bormaganlarinieslash lozim. Ular dindor odamlar edilar. Ularning Turkistondagi yetakchisi Mahmudxo'ja Behbudiy Samarqand muftiysi edi. Ular o'zlari yashagan davrga xalifalik davri nuqtai nazaridan emas, XX asr ibtidosi nuqtai nazaridan real qarardilar. Xudi sha narsa ularning Buxoro qozisi va boshqa aqidaparast ulamolar tomonidan kofir, deb e'lon qilinishiga sabab bo'ldi.

Qozining fatvosiga ko'ra, "Kimda-kim yoqali ko'ylagida tugma qadalgan bo'lsa, kostyum kiygan kishilar ham, kimda-kim soqoli qisqa bo'lib, mo'ylovi uzun bo'lsa ham, kim agar o'z bolasini yangi usul maktabiga bergan bo'lsa, kimda-kim gazeta o'qisa, yoki gazeta o'qiydiganlar bilan bordi-keldi qilsa, rus tilini oz-moz biladiganlar ham kofirlardir". Manna shu sanab o'tilgan belgilar asosida odamlarni tutib olib kaltaklash, o'ldirish boshlandi. Shu olata'sirda foydalanib, ko'pchilik qadimchi aqidaparastlar o'z moxoliflarini, ya'ni yangilikka intilgan, ammo hanafiy mashab doirasida chetga chiqmagan juda ko'p musulmonlarni yo'q qilib yubordilar. To'polonlardan g'arazli maqsadlari yo'lida foydalanib qolmoqchi bo'lganlar o'z dushmanlari yoki o'ziga yoqmagan odamlarni ham o'ldirib yuborayotganini bilgan amir, 1918 yil 5 martda farmon chiqardi. Unga ko'ra, jadidlikka gumon qilinganlar Arkka olib kelinishi kerak edi.

Bir necha kun ichida Ark mahbuslarga to'lib ketdi. Qadimchi aqidaparast tomonidan o'limga mahkum etilganlar shu darajada ko'p ediki, jallodning qo'li qo'lga tegmasdi. har qancha tez va chaqqon ishlamasin, u o'z vazifasini to'la bojarishga, ya'ni mahkumlarning boshini tanasidan judo qilishga ulgurmasdi. Shuning uchun u mana shu kunlarda o'ziga shogirdlar olgandi. havaskor jallodlar ham bir necha ming kishini dorga osishda ustozlariga ko'mak berishgan.

Buxorodagi xunrezlikka o'xshash hodisalar bu ko'mamda bo'lmasa-da, boshqa xonliklarda ham o'sha yerdagi qadimchi aqidaparastlar ta'sirida sodir etilgan edi.

Ma'rifatchilarning yetakchilari jon saqlash uchun amirlikdan tashqariga chiqib ketishga majbur bo'ldi. Qolganlari esa aqidaparastlar tomonidan so'yib tashlandilar yoki dorga osildilar. So'yilganlar orasida Turkiston jadidlarining yetakchisi Mahmudxo'ja Behbudiy ham bor edi. Dinni bayroq qilib xunrezliklar qilgan qadimchi aqidaparastlar Behbudiyga o'lim oldidan ikki rakaat namoz o'qishga ham ruxsat bermadilar. Shu hodisaning o'zi ham ularning haqiqiy basharasini ko'rsatadi.

Amirlikdan ancha uzoqda – Toshkentda yashagan Abdulla Avloniy ham qadamchilar tomonidan o'limga hukm qilinadi. Bunday hukmga sabab esa u nashr qilayotgan "Turon" gazetasida bosilgan millatni, xalqni uyg'onishga, taraqqiyotga undovchi maqolalar edi. Faqatgina orqali tavba-tazarru qilish Avloniyni o'limdan saqlab qolda. Bu tavba Avloniy e'tiqodidan voz kechgani sababli emas, taktik maqsdlarida qilingan edi. Bunday misollarni ma'rifatchilar hayotidan ko'plab keltirish mumkin. Oxir-oqibat diniy aqidaparastlar jadidlar harakatiga katta zara yetkazdilar.

Diniy aqidaparastlar qirg'indan omon qolgan bo'ldilar. 20-30-yillarda komunistik tuzum jadidlarning qadimchilar qirg'inidan tirik qolganlarini qirib bitirdi. Shunday qilib, jadidlar ikki aqidaparast terroristik kuchlar: diniy aqidaparastlar va komunistik aqidaparastlar tomonidan ta'qib va qirg'in qilindilar. Chunki ular targ'ib qilgan ma'rifat va istiqloq mafkurasi xalifalikni tiklamoqchi bo'lgan diniy aqidaparastlarning ham, kaltani cho'zib, uzunni uzib barchani teng qilmoqchi bo'lgan kommunistik aqidaparastlarning ham mafkurasiga to'g'ri kelmas edi.

XX asr boshlari Markaziy Osiyoda juda ko'p xunrezliklarga sabab bo'lgan diniy aqidaparastlik asr so'ngida ham ijtimoiy tanglikni keltirib chiqarishga urindi. Sho'rolar tuzumining oxirgi yillarida hokimiyatning bo'shashgani va kishilar ongida maffkuraviy bo'shliq vujudga kelganidan foydalanib, aqidaparastlar o'zlarining

mavqelarini mustaqkamlab olishga harakat qildilar. Ularning bu harakati O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritgan dastlabki yillarda ham davom etdi. O‘zlarini yetarli kuchga ega, deb hisoblagan aqidaparastlar O‘zbekistondagi konstitusiyaviy tuzumni zo‘rlik yo‘li bilan ag‘darishga urindilar. 1999 yil 16 fevralda Toshkentda bo‘lib o‘tgan potilatishlar, bundan oldinroq Farg‘ona vodiysida va boshqa ba‘zi viloyatlarda bo‘lib o‘tgan salbiy hodisalar shundan guvohlik beradi. Lekin asr boshida ma‘rifatparvar kuchlarga qattiq zarba bergan aqidaparastlar asr so‘ngida o‘z qilmishlari tufayli xalqning qahr- g‘azabiga uchradi. Mana shu hodisa ham diniy oqimlar radikallasib aqidaparastlikka aylana borgan sari ijtimoiy taraqqiyotga to‘siq bo‘lishi va aksincha, mo‘tadil oqimlar ijtimoiy barqarorlikka barakali ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligini tasdiqlaydi.

XX asro‘rtalarida sotsiologiya fanida “fuqarolik dinlari” tushunchasi paydo bo‘ldi. Bu tushuncha ilohiy kuchlar va hodisalarga emas, ijtimoiy tumushidagi narsa-hodisalarga sig‘inishni anglatadi. Masalan, Buyuk Britaniya, AQSh kabi mamlakatlarda bayroq, madhiyaga cheksiz hurmatni, taxtga o‘tirish va innaugurasiya marosimlarini bu tushuncha tarafdorlari diniy marosimlar bilan tenglashtiradilar. Sobiq Sovet Ittifoqida Marks, Engels, Lenin shaxslari amalda ilohiylashtirilgan edi. Ular sha‘niga, ayniqsa, Lenin sha‘niga biror taniqdiy gap aytish man qilingan, ularning ishlari va gaplarini faqat madh etishga ijozat berilgan edi. Bu hodisalar XX asr ikkinchi yarimida diniy sotsiologiya yo‘nalishlarida fuqarolik dinlari, deb ataladi.

Shunday qilib din sotsiologiyasi ijtimoiy fikrda din atamasi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha ijtimoiy jarayonlar va ijtimoiy xulqni o‘rganadi. Mustaqil O‘zbekistonda dinga milliy qadriyat sifatida qaralishi xalq ongida ushbu hodisaga nisbatan to‘g‘ri xolis munosabatning shakllanishiga zamin bo‘ldi. Bu boradagi yoshlar va fikr tarbiyasining asosiy yo‘nalishi ham silom diniga xos bo‘lgan insoniparvarlik tamoyillarini ongga singdirib borishni taqozo etadi.

3. Ahloq sotsiologiyasining mohiyati.

Ahloq ijtimoiy ong sifatida muayyan xalq, elat yoki uyushmaning asrlar shakllangan xulq-atvor xatti-xarakatlar, his-tuyg‘u va kishilar o‘rtasidagi o‘zaro real munosabatlartizimini ifoda etadi. Axloq muayyan xalqning atrof muhitga, kishilarga vao‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlari sifatida, bir jihatdan, mahalliy-milliy xususiyaga ega bo‘lsa, ikkinchi jihatdan, millatning umumjamiyat talablariga uyg‘un muvofiqligini ta‘minlovchi umuminsoniy xususiyatga ham egadir.

Ahloq va ijtimoiy munosabatlar uchun mushtarak manbalardan biri, tabiiyki, til hisobnib, u ijtimoiy axborotni saqllovchi, ifodalovchi va yetkazuvchi muhim vosita bo‘lib, kishilar xatti-xarakati, fe‘l-atvori (axloqiy ta‘sir-tazyiq, ishontirish, tushintirish, rag‘batlantirish, jazolash va h.k.) boshqarish omilidir. Til muloqot kaliti-ijtimoiy munosabatlarga tarixiy-tabiiy mahsuludir.

Ahloq va jamoatchilik fikri hodisalarining bog‘liqligi insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichi va undan keyingi darvarlarida namoyon bo‘la boshlagan bo‘lib, u qabila hamda elatlar maishiy va ijtimoiy ongida o‘z ta‘sirini o‘tkaza boshlagan.

Qadimgi sharq falsafasida uch mezon, uch tushuncha muqaddas sanalgan. Bular: ahloq, oila va davlatdir. Ahloq ilmi yahshilik va yomonlik tushunchasini

qiyosiy o'rganadi. Kishilarning o'zaro munosabatlaridagi nizo va muammolarni bartaraf etishda qanday g'oyalarni ilgari surish kerakligini sharhlab, qilinishi lozim bo'lgan ezgu ishlarning ahamiyatini yoritadi. Inson, millat, halq va davlat tushunchalarini to'g'ri idrok e'tishda ham asosiy o'lchov axloq hisoblanadi. Shu bois olimu fozillar jamiyatning ravnaqi uchun axloq nihoyatda zarur degan yakdil xulosaga kelganlar.

Aytish mumkinki, axloq tushunchasi hamisha milliy tarbiyamizning asosini tashkil etib kelgan. Shu o'rinda "halqimiz orasida ko'p qo'llaniladigan" o'zbekchilik" degan iboraga e'tibor qarataylik. Unda odamning nasl-nasabi, oilasi, mahallasi, bilim olgan dargohi, ishlaydigan jamoasiga e'tibor qaratiladi. Ya'ni, insonning hulq-atvori, yashash tarzi, odamlar bilan munosabati jamoatchilik nazari ostida bo'ladi. Uning eng maqbul ko'rinishi yaxshilik yo'lidagi o'zaro yordamdir. Bu vazifani mahalla ijtimoiy instituti ta'minlaydi. Bola tarbiyasi xaqida gap ketganda, mahalla bilan oilani bir-biridan ayricha tasavvur etib bo'lmaydi"³⁸

Maishiy hayot doirasida axloq asosan quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'lgan: a) munosabatlar, v) faoliyat. Ahloqiy sifatlar insoning xatti-harakatlarida namoyon bo'lib, uning gnoseologik, iqtisodiy va ijtimoiy kelib chiqishi, hozirgi mavqei va axloqiy qarashlariga ishora va guvohlik berib turgan. Ahloqiy sifatlar yoki xatti-xarakatlar ilk kishilik tarixi, ya'ni insoniyatning zaminga dastlabki qadamlar qo'yilishidan shakllanish bosqichiga kirgan vash u boisdan har bir xalq, u o'ziga xos va betakrorlar. Xuddi shuningdek, millat va elatlar ijtimoiy ongining muayyan holati hisoblanmish jamoatchilik fikri ham o'zining shakllanish manbalarining salmog'i, real kuchga aylanish sur'ati, uyushqoqlik darajasi, hissiy-emotsional potentsiali hamda mantiqiy-intelektual asoslariga ko'ra milliy, iqlimiy, mahalliy hamda regional o'ziga xosliklarga egadir.

Ahloq asrlar davomida odamlarni jamoaga, uyushuvga, boshqalar manfaatini shaxsiy manfaatlardan yuqori qo'yib, yondashuvga undab kelgan. Bu xususda ulug' donishmandlar ibratli fikr-qarashlarni ilgari surganlar. hazrati Bahovuddin Naqshbandiy aytar edilar: "Har kim o'zgalarni xohlasa, o'zini xohlabdi, kimki o'zgani xohlamabdi, bilsinki, o'zini xohlamabdi"³⁹.

Sharq axloq qoidalar nafaqat shaxsni uyushuvga undaydi, balki uyushgan holda ham kishining shaxs sifatidagi bir butunligi barqaror turmog'i, jamoaviy integrasiya doirasida ham ruhiy botiniy yaxlitlik saqlanmog'i zarurligi, umumiy bir butunlik ko'plab serjilo va mustaqil yaxlitliklar yig'masidan iboratligini yorqin ifodalaydi. Jamoada shaxs bir butunligi yemirilmaydi, umumlashtirishlar negiziga qurbon etilmaydi, balki mantiqiy muvofiqlik mezoni doirasida uyg'un birlashuv jarayoni tabiiy ravishda amalga oshiriladi. Ayni chog'da shuni e'tiborda saqlash kerakki, har qanday uyg'unlashuv o'lchovsiz, chegarasiz bo'lmasligi, har bir harakatda mezon hissi va aqliy hushyolik bo'lishi xalqimiz fe'l-atvoriga xos an'anaviy belgidir.

Jamoada o'zlikni anglash, ammo unda gegemonlik xuquqini talab etmaslik, maqsadga intilishda kamtar va kamsuqumlik daholarimiz ilgari surgan muqaddas shiorlardan edi. hazrat Bahovuddin Naqshbandiy uqtirgan "Xilvat dar anjuman

³⁸ Саифназарова Ф. Оила – жамият таянчи. "Қонун ҳимоясида". 2004. 9-сон. 17 бет.

³⁹ Абул Мухсин Мухаммад Боқир ибн Мухаммад Али Баҳовуддин Балогардон. Т; "Ёзувчи", 1993, 95-бет.

(anjumanda xilvat yoxud jamoada o'zlikda qolish), safar dar vatan (vatanda safar, yohud o'z o'lkangda mutloq emasliging, bu fano zamonda mehmonligingni doimo his etishing) va zohirda xalq bilan, ammo botinda haq bilan bo'lish"⁴⁰ xususidagi o'gitlari fikrimizning isbotidir.

Movarounnahr xalqlari axloq tizimi jamoatchilik fikrining salmog'ini, uning haq va va islom qoidalariga nechog'li muvofiq kelishiga bog'liq ekanligini alohida qayd etadi. Shu jamoa a'zolarining to'g'ri va halolligi gunoh ishlardan. Qanchalik o'zlarini forig' tuta bilishlari bilan ham o'lchanishiga e'tibor qaratadi. Ayni chog'da jamoa a'zolari gunoh yo'lga kirgudek bo'lsalar, ularni tarbiyalash ishidan bo'yin tovlamaslik zarurligi ham uqtiriladi. "Bu toifa ahlidan har Kim bir gunoh qilsa, unga chora-bor, biroq undan yuz o'girish ravo emas"⁴¹.

Hazrat Bahovuddin Naqshbandiy ayni chog'da axloqning buyuk qudrati va salohiyati, uning cheksiz imkoniyatlariga yuksak baho beradi. Xalqni ayblash noto'g'ri va behuda ish ekanligini uqtiradi. Mabodo, el-ulus to'g'ri axloq iznidan va hatto haq yo'lidan adashgan holda ham unga tushunish ko'zi bilan qaramoq lozimligi, xalqni bevosita emas, bilvosita usullarda tarbiyalamoq joizligini tayinlaydi.

Ulug' hazrat yana bir o'rinda "Shirq (dinga rioya etmaslik) umum, ya'niy oddiy halqdan kechirimlidir, ammo xusus (xos bandalardan) kechirimli emas"¹, deya har bir xatti-harakat uchun shaxsiy mas'uliyat hissining oshirilishiga da'vat etadi.

Zero, inson bir umir shakllanadi, tarbiyalanib boradi.aslida inson o'z hayotini butun umr davomida ma'qulroq tartiblarga tushirish, jamiyat talablariga muvofiqroq yo'nalishlarga solish tashvishlari bilan yashab o'tadi. Shu boisdan ham jamoatchilik fikri axloqiy qarashlari, talab va yo'riqlariga har jihatdan bog'liq bo'lib keladi.

Jamiyat jamoatchilik fikri orqali shaxs zimmasiga ijtimoiy tizim, shakllangan axloqiy qarashlar, an'ana va urf-odatlar mantig'idan kelib chiquvchi ko'pgina talablar, sa'yharakatlar, ish yuritish, turmush tutishda qator majburiyatlarni hisobga olish mas'uliyatini ham yuklaydi. Axloqiy qarashlarning jamoatchilik fikri hosil etish imkoniyatlari qanchalik kata bo'lsa, uning ommaga t a'sir doirasi shunchalik teran va ta'sirchan bo'ladi. Shu boisdan ham har bir ahloqiy talab va qoida jamiyat tomonidan to'la ma'qullangan va o'zlashtirilgan bo'lishi zarur. Shaxsning jamiyat hayotiga bo'lgan ishtiroki qanchalik yuqori bo'lsa, uning axloq tizimida ijtimoiy mas'uliyati va vazifalari salmog'i ham shunchalik katta bo'ladi. Shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni esa mehnat, faoliyat bilan chambarchas bog'liqdir.

Insoniyatning ongli faoliyati boshlangan ilk davrlarda insonning tashqi dunyo bilan bog'liqligini anglatuvchi ilk mafkuraviy yo'nalish totemizm, ya'ni ibtidoiy jamoa kishisining o'z kelib chiqishini turli xil hayvon-qushlarga olib borib taqash nuqtai nazari chuqur ildiz otdi. Bu xususiyat har xil elatlarda turlicha namoyon bo'lib, tegishli hayvonlarda o'z o'tmishini ko'rish, shu hayvonlar bilan bog'liq tassavvur, ramzlar, odat hamda irimlar tizimini ham yuzaga keltirdi. Masalan: xindlarda sigir, qozoqlarda uchqur ot, inglizlarda burgut, o'zbeklarda afsonaviyhumo qushi va x.k.. Totemizm halqlarning tashqi dunyo bilan bog'liq ildizlarini izlash

⁴⁰ Баховуддин Балогардон 72-бет

⁴¹ Баховуддин Балогардон, 80-бет.

¹ Баховуддин Балогардон 93-бет

xohish-istaklari, tabiat bilan uyg'unlashuv, undan himoya izlash, hamkor topish intilishlaridan guvohlik beradi. Bu xususda kengroq ma'lumotlar maxsus adabiyotlarda atroflicha bayon etiladi.²

Totemizm xalqlar ma'naviyatining shakllanishida muhim bosqich hisoblanib, u ilk mafkuraviy silsila sifatida elatlarning etnik jihatdan o'z-o'zini anglash qobiliyati hamda etnik asoslardagi jamoatchilik fikrini tarkib toptirishla kata ahamiyat kasb etadi.

Bu davr ma'naviyatida axloqiy qoidalar garchi qog'ozlarda ifodalanmagan bo'lsa-da, urug' umumiy qarashlarida muhrlangan og'zaki yo'sinda ifodalanuvchi barcha axloqiy talablar so'zsiz va bekamu- ko'st bajarilib borishi bilan e'tiborlidir. Shu boisdan ham urug' tarkibida jismonan o'z-o'zini saqlash instinkti va sa'y-harakatlari bilan bir paytda jamoa umumiy fikrining mo'tadil saqlanib turishi, turli antagonistik qarashlar avj olib ketmasligining oldini olish uchun ham muayyan mafkuraviy ish doimiy tarzda olib borilgan. Jamoa tarkibidagi kishilarning ana shunday axloqiy faoliyati boshqa ijtimoiy tashkiliy mehnat turlaridan ajralib turgan va ahamiyati jixatidan quyi mavqelarda bo'lmagan.

Matriarxat tuzumning patriarxat tuzum bilan almashinuvi jamoatchilik fikridagi axloq mohiyatini ham tubdan o'zgartirib yubordi. Iste'mol munosabatlaridan ishlab chiqarish munosabatlariga, taqsimotdagi adolat va tenglik shart-sharoitlaridan ishlab chiqarish natijasida erishilgan ne'matlarni o'zlashtirishdagi tengsizlik holatlariga o'tilishi matriarxat xukmronligi davriga tamomila chek qo'ydi. Axloqiy qarashlar manzarasi ham tubdan o'zgarib, ota obrazi ilohiyashtirila boshlandi, otaga sig'inish, otaga xizmat, izzat-ikrom chegaralari kengaydi. Ko'pxotinlik, qullar va cho'rilar asrash, erkaklarning ro'zg'or tashvishlaridan uzoqlashuvi, urug' tarkibidan erkak boshchiligida alohida oilalarning ajralib chiqa boshlashi, urning oiladagi hukmron mavqei va boshqalar shular jumlasidandir. Tabiiyki, patriarxat ahloq qoidalarining jamiyat hayotida mustahkam o'rnashuvi uchun yana ming yillab vaqt kerak bo'ldi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ayrim xalqlar, xususan, o'zbek xalqi o'z ma'naviyati mazmunida matriarxat va patriarxat davrlari asoratlarning eng yaxshi an'alarini saqlab qola bilgan. Ayniqsa, millatimiz ma'naviy olami zamirida bir yo'la ikki madaniyat – ayollar hamda erkaklar madaniyati alohida-alohida amal qilib kelgani, ularning bir-biriga uzviy bog'liqlikda bo'lgani holda, ayni chog'da nisbatan mustaqil saqlanib va rivojlanib kelganligi fikrimizning dalilidir. Ayollar madaniyati erkaklarniki bilan bir xil zamon va makon doirasida harakat qilganliklariga qaramay hududiy (ichkari va tashqari hovli), mazmuniy (o'ziga xos axloqiy nuqtai nazarlar), ramziy (urf-odat, irim-rasmlar) jihatlariga ko'ra farqli rivojlanib kelganlar. Istiqomat va faoliyat makoni bo'lgan ichkari hovli ayollar ma'naviyati to'laqonli namoyon bo'ladigan joy vazifasini, shuningdek, ijtimoiy ehtiyoj va iste'mol talablariga muvofiq madaniy ishlab chiqarish ko'rinishlarini ham yaqqol ifodalab kelgan. Bu xususda muayyan kamolot darajasida ekanligi e'tirof etilgan o'zbek ayollar she'riyati, musiqasi, ayollar xarakteriga xos chanqovuz, dutor kabi musiqa asboblari, kashtachilik, gilamdo'zlik, so'zana, zardo'zlik singari san'at turlarining ichkari

² Чесноков Я.В. Ранние формы этнонимов и этническое самосознание. М., 1971, Токарев С. А. Ранние формы и религии. М., 1964 Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1964., Ахмедов Б. Ўтмишдан сабоқлар. Т., 1994 ва х.к.

hovlida ayollarimiz qo‘llari va qalbidan yaratilganligi fikrimizning guvohidir. Shuningdek, farzand tarbiyasida ichkari hovli kichik yoshli bolalarning hayotga axloqan benuqson yetkazilishida, komil insonlar bo‘lib yetishuvida mustahkam zamin vazifasini ham o‘taganidir. Shu boisdan ham o‘zbek xalqi yahlit, to‘laqonli ma‘naviy me‘rosining ikki yo‘nalishi – ayollar va erkaklar madaniyati mavzusi alohida va maxsus tadqiq etilishi maqsadga muvofiqdir. Ayni chog‘da o‘zbek ayollari dunyosida o‘ziga xos mustaqil axloq qoidalari tegishli urf-odatlar, an‘ana va marosimlarda yaqqol ifodalanib kelmoqda. hozirgacha ko‘pgina chekka qishloqlarda amal qilinib kelayotgan to‘y va ma‘rakalarda erkaklardan ayricha o‘tkaziluvchi rang-barang urf-odatlar, rasm-rusmlar shunga misoldir.

Shuni ta‘kidlash joizki, har qanday axloqiy qoida va talablar jamiyat tomonidan e‘tirof etilib, jamoatchilik fikrida mustahkamlangan holdagina umrboqiylik kasb etadi. Shu boisdan ham axloq jamoatchilik fikrining asosi va unga bevosita bog‘liq ijtimoiy ong ko‘rinishidir.

Har qanday siyosiy tizim birinchi galda axloq asoslarini o‘zgartirishga intiladi. hozirgi kundagi ijtimoiy munosabatlar mazmuniga bozor iqtisodiyoti unsurlarining tezkor kirib kelishi axloqiy qarashlar va ularning ifodasi bo‘lgan jamoatchilik fikri mazmunida ham katta o‘zgarishlar bo‘lishiga olib kelishi shubhasizdir.

O‘zbekiston hukumati bozor iqtisodiyotiga qadam qo‘yishida amalda rasm bo‘lgan “Shok usuli yohud total bozor” siyosatida ish tutmadi. Donishmand Prezidentimizning oqilona rahnomoligi natijasida bozor iqtisodiyotiga tadrijiy o‘tib borish siyosati mamlakatimizda ilk daf‘a juda ulug‘vorlik bilan qo‘llanildiki, hozirgi paytda bu tajriba maxsus o‘rganila boshlandi.

Bu jarayonda, avvalo an‘anaviy axloq tizimiga rahna solinmasligi, insoniy qadriyatlar tanazzuliga yo‘l qo‘ymasligiga, shaxs va jamoa manfaatlarini o‘rtasida shakllangan muvozanat me‘yori buzilmasligiga alohida ahamiyat berildi. “Axloq, - deb ta‘kidladi Prezident I. Karimov, - bu avvalo insof va adolat tuyg‘usi, iymon, halollik degani. Qadimgi ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir ahloqiy talablar majmuini, zamonaviy tilda aytsak, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida haromdan hazar, nopoklikka, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyon bo‘lishi kerak. Shunday odamgina lafzini saqlaydi, birovning haqiga xiyonat qilmaydi, sadoqatli bo‘ladi, vatani, xalqi uchun jonini fido etishga ham o‘zini ayamaydi”¹.

Bunday hayot tarzini jamiyat axloqi va jamoatchilik fikrigina boshqarib turadi. Abu Nasr Farobiy aytganlaridek, “Mamlakat aholisi xushxulqqa ega bo‘lmagan taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tug‘iladi”².

Jamoatchilik fikri jamiyat axloqining ifodasi tarzida namoyon bo‘lgani sababli, u axloqning o‘zi bo‘lib ham tuyuladi. Fransuz olimi Berj bu xususda qiziqarli mulohazani o‘rtaga tashlaydi: “Jamoatchilik fikri axloqqa juda o‘xshab ketadi, chunki har ikkalasi ham jamoani hukm o‘tkazib boshqaradi”³.

Jamoatchilik fikrining jamoani katta ishonch bilan boshqarishiga asosiy sabab shundan iboratki, u kishilar orasidagi axloqiy munosabatlar tizimiga bevosita va

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 1995 йил 24 феврал.

² “Халқ сўзи” газетаси, 1995 йил 15 март.

³ Плеханов В.Г. Избранные философские произведения в пяти томах: Том 3. М., Госкомиздат, 1956, с.248.

bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Axloqiy qarashlar esa kishilarning kundalik turmush tarzi orqali ularning orzu – o'ylari, maqsadlariga erishish yo'lidagi kurash va bahslarda tug'iladi va bu xatti – harakatlar mazmuning jamoatchilik fikri tomonidan baholana borishi jarayonida shakllanadi.

Axloqiy tushunchalar kishilarning oddiy–odatiy turmush tarzida, kundalik hayot jarayonida tarkib topib, uning amaliy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Jamoatchilik fikri ijtimoiy ongning muayyan holati sifatida kishilarning atrof-muhitga munosabatiga va amaliy faoliyat jarayonlariga bevosita ta'sir o'tkazadi. Shu boisdan ham axloqiy qonunlar el nazdidan ayricha holatlarda amal qila olmaydi, yohud jamoatchilik fikri asrlar mobaynida shakllangan axloqiy negizlarsiz hech qanday ta'sir-tazyiqqa ega bo'la olmaydi. Zero, inson o'tmish xotirasi, ma'naviy meros va qadriyatlarisiz, o'z xalqining g'alaba va mag'lubiyatlariz tarixiy istiqboldan ham mahrum bo'lishi shak-shubhasizdir. Shu boisdan ham har qanday mustabid tuzum eng avvalo xalqning o'tmishi va o'tmish bilan bevosita bog'liq bo'lgan ahloqiy qarashlar negizini qo'porishga intiladi.

So'nggi yillarda umuminsoniy qadriyatlar va umumplanetar axloq normalarini ishlab chiqishga bo'lgan sa'y-harakatlar birmuncha quloq yozdi. Umuminsoniy axloq tamoyillari mazmunining jamoatchilik nuqtai nazari, uning jamoaviy bahosi asoslariga qurilishi lozimligi bugungi kunda, ayniqsa, dolzarb masala sifatida kun tartibiga chiqarilmoqda. Xususan, Amerika olimi Archi Bam jahon faylasuflarining XV konferensiyasida (kongressida) umumjoxon axloq qoidalarini ishlab chiqish zaruriyati pishib yetilganligi hamda mazkur katta tadbirning tarixiy jarayonlarda shakllangan va sinovdan o'tgan insoniy munosabatlar, gumanistik tamoyillar asosidagina tarkib toptirish lozimligini alohida uqtiradi. Buning uchun esa sayyoramizning barcha a'zolari uchun umumiy yagona axloq qoidalarini tuzib beruvchi qo'mita tashkil etish zarurligini o'rtaga qo'ydi.

Umumjahon axloqi asoslarini yaratish g'oyasi garchi bugungi kunda hech shubha uyg'otmasa-da, ko'p yillar mobaynida mazkur ijtimoiy intilishga bir yoqlama yondoshish, yaxshidan illat, savobdan qusur izlash tendensiyasi hukm surib keldi.

Tabiiyki, xalqaro axloq qoidalari kuch yoki qurol vositasi hayotga joriy etilmaydi. Umuminsoniy tamoyillari negiziga quriluvchi bu axloqiy qoidalar faqat jamoatchilik fikri orqaligina boshqarilada vanazorat qilib boriladi.

Xulasa sifatida quyidagilarni alohida qayd etib o'tishni zarur deb hisoblaymiz.

1) axloq jamoatchilik fikrini uyg'onish, shakllanish va amal qilishning uzviy manbalaridan sanalgan holda xalq axloqi yaxlitligining yuzaga kelishida jamoatchilik fikri ham muhim o'rin tutadi, bu ikki ijtimoiy hodisa hamma holatlarda mustahkam aloqada bshlib turadi, bir-birini to'ldirib, boyitib boradi;

2) jamoatchilik fikri o'zining shakllanish manbalarining salmog'i, kishilarning uyushqoqlik darajasi, aholining hissiy-emotsional potensiali, mantiqiy-intellektual imkoniyatlariga, shuningdek, milliy, iqlimiy, mahalliy va regional shart-sharoitlariga bog'liqdir;

3) axloq va jamoatchilik fikrining o'zaro aloqadorlik me'yormi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy formasiyasiga, yalpi taraqqiyot uchun tanlangan rivojlanish dasturiga, mantiqiy yo'nalishlar o'ziga xosligiga, xalq ma'naviyati va milliy o'ziga xosliklar omillariga bog'liqdir;

4) sovet tuzumi davrida “avval iqtisod, keyin siyosat” aqidasi amal qilishi, iqtisod, siyosat “avval materiya so‘ng ong” degan moddiyotchilik shiorlarining g‘oyaviy ta‘sir ta‘ziyiqi ostida shakllantirilganligini puxta hisobga olish zarurdir. Ma‘naviyatning birlamchiligi, umuminsoniy tamoyillar ustivorligini e‘lon qilib, ozod jamiyat qurishga kirishgan O‘zbekistonda nafaqat iqtisodiy, balki chuqur ma‘naviy bo‘hronlar botqog‘idan muvaffaqiyat bilan chiqilmoqda;

5) jamoatchilik fikri xalq an‘ana va urf-odatlariga mustahkam tayanadi va ularning jamiyat hayotida amal qilishiga imkoniyat yaratadi. Zero, an‘analarning progressiv jihatlarini avloddan avlodga yetkazuvchi muhim omili xalqning o‘ziga xos qiyofasini saqlab qolish vahimoyalash mezonidir;

6) axloq kategoriyasining muayyan urug‘, qabila, el-elat va xalq miqyoslaridan xalqaro miqyoslarga o‘tib o‘tishi, umuminsoniy tamoyillar negizidagi umumplanetar axloqning tarkib topishida jamoatchilik fikri o‘ziga xos ko‘prik vazifasini o‘taydi. Ayni chog‘da jamoatchilik fikriva axloq jamiyatda umumiy murosa va madoraning turg‘un maromini ta‘minlash yo‘lida o‘zaro munosabatlikda, tadrijiy takomil jarayonidagi muvofiqlikda rivoj topa boradi, bir-birini to‘ldiradi, bir-biriga uyg‘un tarzda mukammallashadi.

Qisqacha xulosalar.

Xozirgi davrda dunyo mamlakatlari qatorida o‘z o‘rniga ega bo‘lib borayotgan hamda shitob bilan bozor munosabatlariga tortilib, kuchli xuquqiy-davlat va fuqarolik jamiyatini o‘rnatishga intilayotgan O‘zbekiston aholisining madaniy rivojlanishi muhim ahamiyatga egadir. Xalqimiz o‘zining qadimiy an‘analari va milliy qadriyatlariga suyangan xolda, Dune madaniyati durdonalaridan bahramand bo‘lib kelajak avlodni tarbiyalash ishiga katta ahamiyat bermoqda. Bu o‘rinda ahloqiy qadriyatlardan bo‘lmish dinning ham salmog‘i kattadir. Madaniyat, din va ahloq sotsiologiyasi bu sohada tegishli xulosalar chiqarish va muhim yo‘nalishlarni belgilab olishda nazariy va amaliy jixatdan tegishli vazifasiga egadir.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Madaniyat tushunchasi va uning turlarini aytib bering?
2. Dunyo dinlari deganda qaysi dinlarni tushunasiz?
3. Islom dinining Osiyo halqlari madaniyatida tutgan o‘rnini izohlang.
4. Ahloq sotsiologiyasining mazmunini ifodalang.

Adabiyotlar.

1. «O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi» - T.: «O‘zbekiston», 2001.
2. Karimov I.A. «O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura». T.1. T.: «O‘zbekiston», 1996.
3. Karimov I.A. «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin». T.2. T.: «O‘zbekiston», 1996.

4. Karimov I.A. «Ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot – pirovard maqsadimiz». T.8. T.: «O‘zbekiston», 2000.
5. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o‘z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog‘liq. T.: «O‘zbekiston». 2004.
6. Karimov I.A. «Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas’ulmiz». T.9. T.: «O‘zbekiston», 2001.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir. T. «O‘zbekiston», 2005.
8. Karimov I. A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb xisoblashar edi. T. «O‘zbekiston». 2005.
9. Karimov I. A. “O‘zbekiston xalqi xech qachon, xech kimga qaram bo‘lmaydi”, T. “O‘zbekiston”. 2005.
10. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. T.: “O‘zbekiston”, 2008.
11. Karimov I.A. Asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2009.
12. Karimov I.A. Jahon moliyaviy –iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning choralari va yo‘llari. T.: “O‘zbekiston”, 2009.
13. Mullajonova M.M., Hoshimov T. Sotsiologiya fanidan ma’ruzalar matnlari. T.: TDIU, 2008, 42-75 betlar.
14. Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. Sotsialnaya antropologiya: Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2008. – 688 s.
15. Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. Metodi sotsiologicheskogo issledovaniya: Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2008. – 668 s. 2 ekz.
16. Isaev B.A. Sotsiologiya v sxemax i kommentariyax: Ucheb. Posob.. – SPB.: Piter, 2008. – 224 s.
17. Kogda chelovek – problema: Chto delat?: [per. s angl. D.V.Kotelkina]. – M.: Izd. “Omega-L”: SmartBook, 2008. – 131 s.
18. Kravchenko A.I. Sotsiologiya: Uchebnik dlya vuzov. – 11-e izd., - M.: Akademicheskij Proekt, 2008. – 512 s.
19. Kravchenko A.I. Sotsiologiya v voprosax i otvetax: Ucheb. Posob. – M.: TK Velbi, 2008. – 240 s.
20. Kravchenko A.I. Sotsiologiya: uchebnik. – M.: TK Velbi, 2008. – 536 s.
21. Obshaya sotsiologiya: Ucheb. Posobie /Pod obsh. Red. Prof. A.G. Efendiyev. – M.: INFRA – M, 2008. – 654 s.
22. Sotsiologiya. Osnovq obo‘ey teorii: uchebnik /otv. Red. G.V.Osipov, L.N.Moskvichev. 2-e izd., ispr. I dop. – M.: Norma, 2008. – 912 s. 3 ekz.
23. Sotsiologiya. Ekzamenasionnqe otvetq. – M.: “Otv. 2008. – 40 s.

Internet materiallari

1. Batigin G.S. “virtualnie soobshchestva i kommunikasiya v sotsialniix naukax”. www.NIR.ru/socia/scipub.
2. Zdravomislova S.A., Temkina A.A.. sotsiologiya gendernix otnosheni i genderniy podxod v sotsiologii. Prometeus nsc.ru.

3. Lekcii po sotsiologii. Sotsiologiya. Otrastlevie sotsiologicheskie teorii. Ekonomiki, sem'i, goroda..... sociologu narod.ru.
4. Rossiyskaya Set Informacionnogo Obçestva – Sotsiologiya. Sotsiologiya. Obhaya sotsiologiya. www.Isn ruG' sociologu,shtml.
5. Sotsiologiya v ensiklopediyax. Sotsiologiya. Socionet narod.ru.
6. Ekonomicheskaya sotsiologiya. www.isras.ru. Jurnal. Ekonomicheskaya sotsiologiya.
7. Elektronnaya biblioteka – sotsiologiya, psixologiya i upravlenie. Soc.lib.ru
8. Sentr sotsiologicheskogo obrazovaniya. – sociologu RU-Novosti. www.sociologu.ru.
9. WW.edu.uz.
10. WWW.ziyo.edu.uz.
11. WWW.ec.edu.uz.
12. WWW.performance.edu.uz.
13. WWW.gov.uz.

MAVZU: IJTIMOIIY TUZILMALAR SOTSILOGIYASI

A) Ijtimoiy stratifikasiya va yoshlar sotsiologiyasi. Deveiant xulq- atvor sotsiologiyasi.

1. Ijtimoiy stratifikasiya tushunchasi va mohiyati.
2. Ijtimoiy mobillik va ijtimoiy stratifikasiya.
3. Yoshlar sotsiologiyasining o'ziga xos xususiyati.
4. Deviant xulq-atvor sotsiologiyasining mohiyati.

Sotsiologlar sotsial harakatchanlikni stratalarga (qatlamlarga) bo'lingan jamiyatning o'ziga xos xususiyati deb biladilar va uni gorizontaal hamda vertikal harakatchanlikka ajratadilar. Kishilarning aynan bir tabaqa ichidagi harakati, masalan, ish joyini yoki turar joyini o'zgartirishi gorizontaal harakatchanlikni anglatadi. Vertikal harakatchanlik esa quyi tabaqalardan yuqori tabaqalar tomon va aksincha qilingan harakatni bildiradi. Amerikalik sotsiolog Seymur Lipsetning fikricha, jamiyatda stratifikasiya tizimi sotsial zinaning quyi pog'onasida turganlarga norozilik manbai sifatida ta'sir qiladi, shuning uchun ham stratifikasiya tizimi ajralishning manbaidir, ammo shu bilan birga u kishilarni turli lavozimlarga tayinlashning va ularni o'z vazifalarini ado etishga rag'batlantirishning asosiy mexanizmidir. Amerika sotsiologiyasida U.Uotson Amerika jamiyatining sotsial tabaqalanish modelini ishlab chiqdi. Bu modelda oltita sotsial sinfnig tabaqalanish tartibi berilgan. Uortnerga ergashgan holda K. Deyvs, U. Mur, V. Koleman, L. Reyuoter, E.Shoyx, T. Gayger, R. Darendorf kabi olimlar o'zlarining stratifikasiya sxemalarini ishlab chiqdilar.

Sotsial stratifikasiyaning tarixiy tiplari

Stratifikasiya (lot stratum - qatlam va fasio – bajaraman) - jamiyat tuzilmasi, alohida qatlamlari, ijtimoiy tabaqalanish belgilari tizimi va tengsizlikni ifoda etuvchi sotsiologik tushunchadir.

Sotsial stratifikasiya - sotsiologik tushuncha bo‘lib, jamiyat va uning ayrim qatlamlari tuzilishini, ijtimoiy tabaqalanish, tengsizlik belgilari tizimini ifodalaydi, yoki boshqacha aytganda jamiyatning mulk, maqom va hokimiyat munosabatlaridan kelib chiqadigan tizimi bo‘lib, u ijtimoiy rollar va vazifalarni o‘zida aks ettiradi. Sotsial stratifikasiya jamiyatdagi mehnat taqsimotida turli guruhlarining ijtimoiy differensiasiyasidan (tabaqalanishuvi), shuningdek u yoki bu faoliyatning ahamiyatini va ijtimoiy tengsizlikni qonuniylashtiruvchi qadriyatlar va madaniy namunalar (standartlar) tizimining xususiyatidan kelib chiqadi. Ijtimoiy stratifikasiyaning asosiy vazifasi - turli faoliyat xillari uchun rag‘batlantiruvchi tizim yordamida ijtimoiy rollarni mos ravishda idrok etish va bajarishni ta‘minlashdir.

Sotsial stratifikasiyada ma‘lumot, maishiy sharoit, mashg‘ulot daromad, ruhiy, din va shu kabi belgilar asosida jamiyat «yuqori», «o‘rta» va «quyi» sinflar hamda strat (qatlam)larga bo‘linadi. Tengsizlik har qanday jamiyatda bor. Sotsial stratifikasiya tizimida kishilarning o‘z qobiliyatlari va kuch-g‘ayratlariga muvofiq maqomlarni o‘zgartirishlari (sotsial mobillik) esa jamiyatning barqarorligini ta‘minlaydi va sinfiy kurashni «ortiqcha» qilib qo‘yadi (Marksistik tadqiqotlar ijtimoiy sinflar nazariyasiga asoslanib kelingan)

Har bir ijtimoiy guruh, ayrim olingan shaxs ham jamiyat ijtimoiy tarkibida o‘z o‘rniga ega. Shaxs o‘zining jinsi, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, ma‘lumoti, mutaxassisligi, oilaviy ahvoli, millati va boshqa shu kabilar bilan muayyan ijtimoiy tarkibga kiradi⁴².

Jamiyatning ijtimoiy tarkibi - ijtimoiy guruhlar, ularning ijtimoiy hayotdagi o‘z mavqei bilan farq qiluvchi tomonlari majmuidan iborat. Oldingi zamonlarda ham jamiyat turli guruhlardan tashkil topgan. Masalan, qadimgi Hindistonda jamiyat quyidagi kastalarga bo‘lingan:

- a) braxmanlar (jamiyatning oliy tabaqasi)
- b) kshatriylar (harbiylar, savdogarlar va h.)
- v) vayshlar (dehqonlar, hunarmandlar va boshqa shu kabilar)
- g) shudralar (qora xalq - qullar)

Qadimgi yunon faylasufi Aflotun ham (er.avval 4-asr) jamiyat a‘zolarini 3 guruhga ajratgan:

- a) faylasuflar (yuqori tabaqa bo‘lib, davlatni boshqaruvchi sinf);
- b) harbiy jangchilar;
- v) qullar - quyi tabaqa;

G‘arb sotsiologiyasida jamiyat ijtimoiy tarkibi sotsial stratifikasiya tushunchasi asosida o‘rganiladi. Demak stratifikasiya g‘arb sotsiologiyasining asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, jamiyat ijtimoiy tarkibining ijtimoiy tabaqalarga, guruhlariga ajratilganini, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni ifoda qiladi.

Sotsial stratifikasiya nazariyasi marksizm sotsiologiyasining sinflar va sinfiy kurash nazariyasiga zid bo‘lib, jamiyatning sinflarga bo‘linishining asosiy sababi

⁴² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1999, 7-бет.

mulkiy munosabatlardagi holatni tabiiy-tarixiy qonuniyat sifatida qaraydi. Bu sinflarni ijtimoiy qatlamlar va guruhlarining ma'lumoti, psixologik jihatlari, turmush sharoiti, ijtimoiy bandlik, daromadi va boshqa xususiyatlar bilan farq qiladi.

AQShlik sotsiolog T.Parsons: «Stratifikasiya - ijtimoiy tizim tarkibiy ziddiyatining asosiy yuzaga keltiruvchisi» deb, uni rivojlantirdi.

G'arb mamlakatlari sotsiologlari jamiyatni «yuqori», «o'rta», «quyi» sinf va qatlamlardan iborat deb talqin qilishadi. Masalan, G'arbiy Germaniyalik sotsiolog R.Darendorf jamiyatni boshqaruvchi va boshqariluvchilar toifasiga bo'ladi. O'z navbatida boshqaruvchilar toifasi 2 guruhdan: a) mulkdor boshqaruvchilar va b) mulkdor bo'lmagan boshqaruvchilar - ma'muriy byurokrat menedjerlardan iborat deydi. Boshqariluvchilar toifasi ham 2 ga: yuqori - «ishchi aristokratiyasi» va quyi - malakasi past darajada bo'lgan ishchilardan iborat bo'lib, boshqaruvchilar va ishchi aristokratiyasining qo'shilishidan shakllanmoqda, deb fikr bildiradi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, amerikalik olim U.Uotson jamiyatning sotsial stratifikasiyasi modelini ishlab chiqqan. U quyidagi ko'rinishga ega:

Oliy oliy sinf

Umummilliy korporasiyalarning bosh boshqaruvchilari, obro'li firmalarning egalari, oliy harbiy amaldorlar, federal sudyalari, birja egalari, yirik arxitektorlar, arxiepiskoplar

Oliy sinf

O'rtacha firmaning bosh boshqaruvchisi, muhandis-mexanik, gazeta chiqaruvchi, xususiy amaliyotga ega bo'lgan shifokor, amaliyotchi yurist, kollej o'qituvchisi.

Oliy o'rta sinf

Bank kassiri, munisipal kollej o'qituvchisi, o'rta bo'g'in boshqaruvchisi, o'rta maktab o'qituvchisi

O'rta o'rta sinf

Bank xizmatchisi, tish doktori, o'rta maktab o'qituvchisi, korxonadagi smena boshlig'i, sug'urta kompaniyasi xizmatchisi, universam boshqaruvchisi, malakali duradgor

Quyi o'rta sinf

Avtomexanik, sartarosh, barmen, jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchi malakali ishchi, mehmonxona xizmatchisi, pochta ishchisi, polisiyachi, yuk mashinasi haydovchisi

O'rta quyi sinf

Taksi haydovchisi, o'rta malakali ishchi, benzin quyuvchi, ofisiantka, eshik og'asi, idish -tovoq yuvuvchi, uy xizmatkori, bog'bon, eshik qorovuli, konchi, ko'cha supiruvchi, axlat tashuvchi

Xuddi shuningdek, akademik T.I.Zaslavskaya ham hozirgi Rossiya jamiyatining sotsial tarkibini ko'rsatib bergan. Unga ko'ra, bu tarkibiy tuzilish quyidagi ko'rinishga ega: **Yuqori, o'rta, bazaviy va quyi.**

Yuqori qatlamga asosan elita guruhlarini mansub bo'lib, ular davlat boshqaruvi, iqtisodiy sohalardagi yuqori mansablarni egallagan kishilar hisoblanadilar. **O'rta qatlamga** esa, o'rta va kichik tadbirkorlar, o'rta korxonalar menejmentlari, katta ofiserlar tegishli hisoblanadilar. **Bazaviyga** esa, ziyolilarning asosiy qismi, texnik

xizmatchilar, savdo va xizmat ko'rsatish sohalari xodimlari hamda dehonlarning ko'pchilik qismi kiradi. **Quyida tabaqaga** asosan keksalar, past ma'lumotlilar, sog'ligi unchalik yaxshi bo'lmaganlar hamda ayrim qochoqlar kiradi.

Jamiyat ijtimoiy tarkibi turli ijtimoiy birliklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ham ifodalaydi. Masalan:

- ijtimoiy-sinfiy, guruhlararo (sinflar, ijtimoiy tabaqalar, qatlamalar);
- ijtimoiy-demografik (yoshlar, o'rta yoshlar, xalqlar);
- ijtimoiy-professional (kasb-korga qarab o'qituvchilar, injener, tibbiyot xodimlari va h.k.);
- ijtimoiy-hududiy (mintaqa, shahar, qishloq, rayon, mahalla, aholisi)

Ijtimoiy o'zgaruvchanlik tushunchasi: Ijtimoiy o'zgaruvchanlik sotsiologik tushuncha bo'lib, demografik va ijtimoiy faoliyatlarda qo'llaniladi. Shaxsning bir sinfdan ikkinchi bir sinfga, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi, jamiyat ijtimoiy tarkibida tutgan o'rnini, o'zgarishini bildiradi.

Shaxs misolida go'dak bola, o'smir, yoshlik, o'rta yoshlik, qarilik. Ma'lumot, olai, hunar o'rganadi, kasb egallaydi. Uning jamiyatda tutgan o'rnini o'zgarib boradi. O'quvchi edi, ishchi bo'ldi, yo student bo'ldi, nafaqaxo'r va boshqa.

Jamiyat misolida. Jamiyat asosini tashkil etgan insonlar hayotida ijtimoiy o'zgaruvchanlik jarayoni sodir bo'ladi. Sinflar paydo bo'lishida, sinflarning bir ko'rinishdan ikkinchi bir ko'rinishga o'tishida, jamiyat sinfiy strukturasi, undagi ishlab chiqarish kuchlari joylashishida, taraqqiyotida, fan, texnika, madaniyat, sa'nat taraqqiyotida o'z aksini topadi. Masalan, qul, krestyan, ishchi, sovxozchi, pomeschik, kapitalist, fermer.

Ijtimoiy o'zgaruvchanlik turli ko'rinishlarda sodir bo'ladi va sotsial mobillik tushunchasi bilan izohlanadi.

Sotsial mobillik - individ, sotsial guruhning bir sotsial qatlamdan boshqa bir qatlamga o'tishi. U yoki bu sotsial sub'ektning sotsial strukturadagi o'rnining o'zgarishi. Sotsial mobillik gorizont va vertikal mobillik ko'rinishida bo'ladi.

Gorizont mobillik individ yoki sotsial ob'ektning bir sotsial holatdan shu darajadagi boshqa holatga o'tishi. Masalan, bir oiladan boshqasiga, bir diniy guruhdan ikkinchisiga, bir turar joydan boshqasiga va h. **Vertikal mobillik** esa, individ yoki sotsial ob'ektning bir sotsial qatlamdan boshqasiga o'tishini anglatadi. Bunga misol sifatida kasb bo'yicha ko'tarilish, moddiy ahvolning sezilarli darajada o'zgarishi, hokimiyatning boshqa pog'onasiga ko'tarilish va boshqalar kiradi.

Sotsial mobillik individual, guruhiy, ko'tariluvchan, pasayuvchan, ixtiyoriy va majburiy mobilliklarga ham bo'linadi.

Sotsial mobillikni belgilashda **hokimiyatda bo'lish, daromad, ma'lumot, yosh darajasi, ijtimoiy kelib chiqish** kabi omillar muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy o'zgaruvchanlik (mobillik) quyidagi yo'nalishlarda ham namoyon bo'ladi:

1. Reproktiv. Ishlab chiqarish, tuzilishi, ekologik o'zgarishlar.
2. Statusli - xizmat pog'onasiga ko'tarilish, hayot darajasi va boshqa.

3. Territorial - qishlokdan shaharga ko‘chish, ishlab chiqarishni ko‘chirish, bir davlatdan ikkinchisiga qo‘shish va h.k.

4. Ma‘naviy - manfaatlar, qadriyatlar, fikr, gushunchalar, his-tuyg‘ular.

5. Siyosiy (sinfy struktura), hukmronlik shakli.

6. Ilmiy-texnikaviy va hokazo.

Bozor munosabatlarining tarkib topishi jarayonida O‘zbekiston ijtimoiy tarkibida keskin o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Bu o‘zgarishlar sinflar, ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar o‘rtasidagi turli munosabatlarda har tomonlama ifodasini topmoqda.

2. Ijtimoiy mobillik va ijtimoiy stratifikasiya

O.Kont sotsiologiyasida sotsial dinamika jamiyat hodisalarini o‘rganishdagi muayyan yondashuvni bildiradi. Aslida, dinamika mexanikaning jismlar harakatini va harakat bilan uni yuzaga keltiruvchi kuch o‘rtasidagi bog‘lanishlarni o‘rganadigan bo‘limdir. Umumiy ma‘noda dinamika harakat holatini, narsa-hodisalarning o‘shish, o‘zgarish, rivojlanish jarayonini anglatadi. Sotsiologiya «Fiziologiya» ning bevosita davomi yoki «Sotsial fizika» deb hisoblangan. Kont ijtimoiy voqelikning tabiiy qonunlarini topishga harakat qilgan edi. Ana shu vazifani amalga oshirish uchun ijtimoiy voqelik ikki yo‘nalishda - sotsial statika yo‘nalishida va sotsial dinamika yo‘nalishida ko‘rilishi lozim. Sotsial statika ijtimoiy elementlarning muvozanatini, mavjudlik qonunlarini o‘rganadi. Ijtimoiy elementlarning uzviy uyg‘unligi, ularning o‘zaro muvozanatlashgan tarzda mavjudligi jamiyatni yaxlit bir butunlik sifatida qarashga imkon beradi. Shuning uchun ham jamiyat alohida o‘ziga xos tizim bo‘lib, bunda eng muhimi, elementlarning o‘zaro aloqasidir. Sotsial statika har qanday jamiyat barqarorlik, muvozanat holatini, asosiy tartibotni o‘rgansa, sotsial dinamika jamiyatdagi o‘zgarish, rivojlanishning izchilligi, birin-ketinligini ochib beradi. Shunday qilib, sotsial dinamika jamiyatning o‘zgarish va rivojlanish holatlarini, ijtimoiy o‘zgarishlarning ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) omillarini ifodalovchi sotsiologik kategoriya deb qaralishi mumkin. Jamiyatni tashkil etuvchi sotsial guruhlar, individlar, tabaqalar, qatlamlarning harakatlarini sotsial dinamikaning sotsial mobillik (lotincha mobilis - harakatchan, o‘zgaruvchan) va sotsial o‘zgarishlar, deb ataladigan ko‘rinishlari ifodalaydi. Sotsial mobillik tushunchasi sotsiologik tadqiqotlar doirasiga P. Sorokin kiritgan edi. Sotsial mobillik kishilarning muayyan ijtimoiy guruh va tabaqalardan boshqalariga o‘tishlarini (sotsial o‘zgarishlar), shuningdek, ayni bir sotsial tabaqa doirasida mashg‘ulotlarning o‘zaro almashtirishini anglatadi. Sotsial mobillik tushunchasi guruhlar va bir butun jamiyatlar «ochiqligi» yoki «yopiqligi»ni tavsiflash uchun ishlatiladi. U intergenerasion (avlodlar orasidagi) va integenerasion (avlod ichidagi) sotsial mobillik turlariga ajratiladi. Sotsial holatning otadan o‘g‘liga (kamdan-kam hollarda onadan qizga) o‘tishi generasion sotsial mobillikka, sotsial ko‘tarilish yoki sotsial pasayish bilan bog‘liq individual belgilar esa intragenerasion sotsial mobillikka misol bo‘la oladi. O‘zgarishlar yo‘nalishiga qarab vertikal (ko‘tarilish va pasayish) va gorizonta sotsial mobillik bo‘yicha farqlanadi. Sotsial mobillikning emperik ko‘rsatkichi bo‘lib o‘zgaruvchanlik-mobillik, barqarorlik-stabillik indeksi xizmat

qiladi. Bu indeks tekshirilayotgan guruhdagi mobil va stabil shaxslar nisbatidan olinadi. Bundan tashqari mobil (o'zgaruvchan) shaxslarning jinsi, ma'lumot darajasi, «aqli rasolik koeffisienti», millati, irqi, turarjoyi, sog'-salomatligiga qarab ham sotsial mobil shaxslarning miqdoriy ko'rsatkichlari o'rtasidagi korelyasiya (mos keluvchi) koeffisientlari hisoblanishi mumkin. Sotsial mobillik o'lchashda turli xil imkoniyatlarning mavjudligi miqdoriy analiz qo'llanishidan kelib chiqadi. Sotsial mobillik darajasini aniqlash yordamida u yoki bu jamiyatni «an'anaviy», «zamonaviy», «industrial», «postindustrial» va hokazolarga bo'lish mumkin.

Sotsial differensiasiya va sotsial integrasiyani sotsial mobillik va o'zgartirishlar oqibati deb qarash mumkin. Sotsial differensiasiya tushunchasi birinchi bo'lib G. Spenser tomonidan qo'llanilgan. Uning fikricha, ijtimoiy evolyusiyaga bir vaqtning o'zida differensiasiya (bir xillikdan ko'p xillikka o'tish: mehnat taqsimoti, maxsus sotsial institutlar paydo bo'lishi) va integrasiya (organlarining bir-birlariga tobora muvofiqlashib borishi, oddiydan murakkabga o'tish, umumiy aloqadorlik takomillashuvi), ijtimoiy tartibot mukammalashuvidan iboratdir.

E.Dyurkgeym sotsiologik tizimida ham jamiyatdagi differensiasiya va integrasiya jarayonlariga e'tibor bergan. U differensiasiyani aholi zichligining oshishi va shaxslararo va guruhlararo muloqatlar sur'atiga bog'lab tushuntirgan. Odatda, differensiasiya tushunchasi «tafovut» so'zining sinonimi sifatida ishlatiladi. Bu holda u rollar, statuslar (maqomlar), institut va tashkilotlarni turli mezonlar yordamida klassifikasiya qilishga yordam beradi.

Strukturaviy funksionalizm va sistemali yondashuv tarafdorlari (Parsons, Etoni va b.) sotsial differensiasiya bilan sotsial sistemaning o'z-o'zini saqlashi shart deb qaraydilar. Bunda sotsial differensiasiyaning yaxlit jamiyat, uning ostki tizimlari, guruhlar darajasida ko'rinishlari qat'iy farqlanadi. Ularnig fikricha, quyidagi hayotiy muhim vazifalar - muhitga moslashish, maqsadlarini qo'ya bilish, ichki ixtiloflarni bartaraf etish (integrasiya) va hokazolar bajarilgandagina muayyan tizim mavjud bo'la olishi mumkin. Bu vazifalar esa faqat ozmi-ko'pmi maxsuslashgan institutlar tomonidagina bajarilishi mumkin. Demak, bunga muvofiq sotsial tizimlar ozmi-ko'pmi differensiasiyalashgan (tabaqalashgan) bo'ladi. Sotsial differensiasiya o'sishi bilan faoliyatlar ham maxsuslashib boradi, shaxsiy va oilaviy aloqalar o'z o'rnini borgan sari odamlar o'rtasidagi shaxssiz narsaviy munosabatlarga bo'shatib beradi. Bu munosabatlar ko'proq ramziy vositalar bilan boshqariladi (masalan, iqtisodiy munosabatlar uchun bunday vositachi asosan - pul).

Sotsial integrasiya (lot. Integratio - to'ldirilish, tiklanish; integer yaxlit, butun) sotsial differensiasiyaga nisbatdosh tushunchadir. hozirgi zamon sotsiologiyasida tizimlar nazariyasidagi integrasiya tushunchasidan foydalaniladi. Unga ko'ra, integrasiyada alohida differensiasiyalashgan qismlarni bir butun qilib turuvchi aloqa va shu holatga olib keluvchi jarayon tushuniladi. Integrasiya turli xil sotsial sub'ektlar - individlar, tashkilotlar, davlatlar va hokazolar o'rtasida ixtilofsiz munosabatlar bo'lishini ko'zda tutadi. Sotsial tizimlar integrasiyasining darajasi va mexanizmi to'g'risidagi qarashlar tarixan o'zgarib kelgan.

Bajaradigan vazifalari, sohalariga qarab sotsial dinamikaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

– Reproduktiv dinamika. Sotsial dinamikaning bu turi tug'ilish, ishlab chiqarish, ekologiyaning sotsial jihatlarini o'z ichiga oladi. Aholi sonining o'sishi, tug'ilish miqdori, ularni belgilovchi omillar reproduktiv sotsial dinamika sohasiga kiradi. Ishlab chiqarish, ekologiya va sotsial sub'ektlar reproduktiv o'rnashmalarga aloqador bo'ladi.

– Maqom (status) sotsial dinamika. U o'z ichiga xizmat lavozimlarida ko'tarilish yoki pasayishni, turmush darajasi va sifati kabilarni qamrab oladi.

– Hududiy sotsial dinamika. Aholi ko'chishlari sur'ati va miqdorlarining sotsial jihatlarini, katta shahar vujudga kelishi bilan paydo bo'lgan sotsial muammolar, ishlab chiqarishning joylashtirilishi, uning sotsial oqibatlari hududiy (territorial) sotsial dinamika ob'ektlaridir.

– Ma'naviy hayot dinamikasi manfaatlar, qadriyatlar, fikrlar, normalar harakati, o'zgarishi va rivojlanishi bu soha doirasida bo'ladi.

– Siyosiy dinamika jamiyat sotsial-sinfy tarkibi, hokimiyat shakllari o'zgarishini anglatadi.

– Fan - texnika dinamikasi. Fan-texnika taraqqiyotining sotsial jihatlarini, ishlab chiqarish vositalari o'zgarishlarining ijtimoiy sub'ektlar hayotiga ta'siri, axborot va kommunikasiya bilan bog'liq sotsiodinamik o'zgarishlar fan-texnika dinamikasiga kiradi.

Sotsial dinamika abstrakt, mavhum qonuniyat ifodasi emas.har bir mintaqada, ijtimoiy tuzumda o'ziga xos sotsiodinamikani ko'rishimiz mumkin.

Sotsial dinamika vertikal (yuqori va pastga) va gorizontal (ya'ni, parallel tomonga) yo'nalishda ro'y berishi mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha sotsial dinamika turlarini vertikal va gorizontal yo'nalishda tekshirish mumkin. Jumladan, sotsial-sinfy struktura elementlarini harakati sotsial stratifikasiya yondashuvi asosida qaralganda buni yaqqol ko'rishimiz mumkin. Sotsial stratifikasiya (lot. strata - tuzilma, qatlam) sotsiologik tushuncha bo'lib, bu tushuncha umuman jamiyatning, ayrim sotsial guruhlarining tarkibini, ularning turli-tuman belgilariga: daromadi, malakasi, ma'lumoti va boshqa darajalariga qarab, odatda, ierarxiya (yuqori va quyi) tarzda joylashgan ijtimoiy qatlamlarga bo'linishini tavsiflaydi. Funktsionalizm nuqtai nazaridan, sotsial stratifikasiya tizimi jamiyatdagi sotsial rol va mavqelarning differensiasiyasi bo'lib, u har qanday jamiyatning ob'ektiv ehtiyojidir. Jamiyatning turli sohalarida stratalardan stratalarga harakatni ko'rish mumkin. Masalan, iqtisodiyot sohasida har bir odam millon bo'lishi mumkin; siyosatda yirik siyosiy mansabga erishish mumkin; armiyada har bir askar general bo'lishi mumkin; diniy faoliyat sohasida - oliy diniy martabaga erishish mumkin; fan – bu, faoliyatning nisbatan zoe ketadigan sohasi bo'lib, biroq bunda ilgarilash mumkin; nikoh orqali foydali nikoh vositasida jamiyatning eng yuqori pog'onalariga g'oyat tez ko'tarilish mumkin. Kishilarning sotsial zinapoyadagi yuqoriga qarab siljishga intilishi - ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchidir. Odam bir vaqtning o'zida bir necha strataga kirishi mumkin. Bu stratalar institusional, madaniy, norasmiy

mezonlar asosida ajratib ko'rsatilishi mumkin va ularga mos bo'lgan sotsiodinamika ham mavjud.

3. Yoshlar sotsiologiyasining o'ziga xos xususiyatlari.

Yoshlar sotsiologiyasi XX asrning 20-yillarida Olmoniyada, AQShda va Fransiyada shakllandi. 1928 yilda K.Mangeymning «Avlod muammosi» asari bosilib chiqdi. Bu asar yoshlarning sotsiologik muammolari ilmiy asosda o'rganilgan dastlabki asarlardan edi.

XX asrning 60-yillaridan yoshlar muammolarini tahlil qilishga va yechishga qaratilgan asarlar ko'plab chop etila boshlandi. Olmoniyada yoshlar sotsiologiyasi bo'yicha G.Shelskiyning «Skeptik avlod» (1957), F.Tenbrukning «Yoshlar va jamiyat» (1962); Venadagi sotsiologik institut direktori L.Rozenmayrning «Empirik sotsial tadqiqot bo'yicha qo'llanma» (1969), Amerika sotsiologi D.Kempbellning «Sotsializasiya bo'yicha spravochnik» (1969), Amerika sotsiologi S.Eyzenshtadtning «Avloddan avlodga» (1966) asarlari yoshlar sotsiologiyasining keng rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Hozirga davr yoshlar sotsiologiyasi doirasida yoshlar hayotini ilmiy-sotsiologik o'rganishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Yoshlar muammosini o'rganishda tarixiy yondoshish lozimligi. Yoshlarning ijtimoiy qarashlariga, hulqiga, qiziqishiga va boshqa jihatlarini tadqiq etishda muayyan tarixiy davr, shart-sharoitlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib baho berish talab qilinadi. Masalan, hozirda, shakllanib kelayotgan bozor munosabatlari sharoitida yoshlarning ijtimoiy qarashlari, qiziqishlari va yuzaga kelayotgan muammolar avvalgi davr, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagiga nisbatan o'zgarib, yangicha mazmunga va xususiyatlarga ega bo'lmoqda.

2. Yoshlarning o'ziga xos turmush tarzini tahlil qilish va o'rganish. Bunda yoshlarning ijtimoiy holati, hayot kechirish tarzi va uning rivojlanishini nazariy va empirik jihatdan o'rganish.

3. Yosh avlodni har jihatdan rivojlanib borishini tahlil qilish. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitning, muhitning o'zgarishi oqibatida avlodlar o'rtasida doimo muayyan rivojlanish ro'y beradi. Shu sababli, keksa avlod bilan yoshlar o'rtasida o'zaro ziddiyat vujudga keladi. Ko'pincha, yoshlarning manfaat va qiziqishlari, faoliyati, tashqi ko'rinishi (moda) keksa avlodda norozilik, e'tiroz tug'diradi.

4. Yoshlarga tabaqaviy jihatdan yondashib. Bu metodologik tamoyil yoshlarni turli tabaqalardan iborat guruhlariga ajratib o'rganishni bildiradi. Bozor munosabatlarining tarkib topa borishi bilan yoshlar o'rtasida ham tabaqalanish yanada kuchayishi tabiiydir. Hozirdanoq ularning turli ijtimoiy tabaqalarga ajralish jarayoni ro'y bermoqda. Bir tomondan, jamiyat ijtimoiy rivojlanishiga salmoqli ta'sir ko'rsatuvchi yoshlar guruhlari: talabalar, yosh olimlar, ishchilar, fermerlar, ishbilarmon yoshlar, san'atkorlar, savdogar yoshlar kabi guruhlar salmog'i ortib borayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa yoshlar, bekorchi-sayok, giyoxvand, jinoyatchi kabi yoshlar jamiyat xayotida salbiy, disfunktsional ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, hozirda O'zbekiston miqyosida jinoyatchilikning 85 foizga yaqini 25 yoshgacha bo'lgan yoshlar tomonidan

sodir qilinayotganligini e'tiborga olsak, yoshlar sotsiologiyasining jamiyat hayotida naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini anglash mumkin bo'ladi.

Sotsiologiyada yoshlik bolalik davridan so'ng ulg'ayish davrigacha bir necha bosqichlarga ajratilib ko'rsatiladi. Masalan, yoshlikning dastlabki, quyi chegarasi 14-16, yuqori chegarasi esa 25-30 yoshlarni o'z ichiga oladi. 20 yoshgacha bo'lgan yoshlarda asosiy muammo, ularning kasb tanlashi, ma'lumot olishi va hayotga mustaqil qadam qo'yishi bilan bog'liq vazifalarni o'z ichiga oladi.

Sotsiologiyaning bu maxsus nazariyasi jamiyatniig barcha ijtimoiy sohalaridagi yoshlar bilan bog'liq muammolarni o'rganadi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoiti va yoshlar muammosi; xalq xo'jaligi, fan va madaniyatning yosh mutaxassis kadrlarga bo'lgan ehtiyoji; ta'lim tizimi va yoshlarni mustaqil mehnat faoliyatiga tayyorlash; demografik jarayonlar va yoshlarni ish bilan ta'minlash; yoshlarning ma'lumot olishi va kasb tanlashi muammosi; yoshlarning kasb tanlashi va sotsial mobillik; yoshlarni kasb tanlashida milliy, hududiy va mintaqaviy xususiyatlar; yoshlarning ma'lumot olish imkoniyatlarini oldindan prognoz berish; yoshlarda mehnat malakasini shakllantirish masalalari; shahar va qishloq yoshlari hayoti; yoshlarning turmush darajasi kabi masalalar shular jumlasidandir. Ushbu ma'lumotlar bo'yicha empirik va nazariy jihatdan sotsiologik tadqiqot olib borish. ularning statik va dinamik xususiyatlarini o'rganish muhim hisoblanadi.

Yoshlar sotsiologiyasining o'ziga xos qiyin, murakkabligi ham, uning ko'p qirraligidadir. Ayniqsa, bozor munosabatlariga o'tish jarayonida yoshlarni ish bilan ta'minlash muammosi dolzarb masalalardan biridir. Bu muammoni hal etib borilishi yoshlar bilan bog'lik bo'lgan ko'plab masalalarning yechimini topishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu borada, viloyatlarda yoshlarni ish bilan ta'minlash borasida «Usta va shogird» tizimi asosida ko'plab ishlar qilinmoqda. Bundan asosiy maqsad, yoshlarni milliy hunarmadchilikka, qadriyatlarga, an'analarga hurmat va e'zoz bilan munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash hamda ularni moddiy jihatdan ta'minlashni yaxshilashdan iboratdir..

Yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning tarkib topa borishi, ayniqsa, yoshlarning ijtimoiy qarashlarida jiddiy o'zgarishlar yasamoqda. Shuning uchun yoshlarning kelajak hayoti rejalarini, ularning qiziqishlarini aniqlash maqsadida empirik-sotsiologii tadqiqotlar o'tkazish va nazariy xulosalar chiqarish yoshlar sotsiologiyasining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozim, yoshlarning kelajak hayotini rejalashtirish eng avvalo oiladan boshlanadi. Bu jihatdan yoshlar oila sotsiologiyasi bilan uzviy bog'lik bo'ladi.

Yoshlarning kasb tanlashi, ish joylariga ega bo'lishi ishlab chiqarishning intensiv ravishda rivojlanishi va yuksak texnologik takomillashuv jarayonida ko'p jihatdan ta'lim tizimining sifatiga ham bog'liq. Bu jihatdan esa yoshlar sotsiologiyasi ta'lim, ilm-fan sotsiologiyasi bilan yaqin aloqadadir.

Prezidentimiz Islom Karimov o'zining qator asarlarida, so'zlagan nutqlarida hozirgi davrda mamlakatimizda yoshlar hayoti va faoliyatiga doir qator muammolarni ko'rsatib o'tgan.

O'zbekietonda yoshlar xayoti va faoliyatining ijtimoiy masalalari

O‘zbekiston yoshlar mamlakati. Bugungi kunda mamlakatimizda o‘ttiz yoshgacha bo‘lganlar 17 million sakson ming nafarni yoki aholining 64 foizini tashkil etadi. Prezident I.A.Karimov yoshlarning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi muhim o‘rniga alohida ahamiyat qaratgan holda, quyidagi fikrni aytganlar: “...Ta’lim-tarbiya va professional tayyorgarlik darajasi bilan kelajagimizni, demokratik va iqtisodiy taraqqiyotimizning taqdirini hal qiladigan, jamiyatimiz hayotida munosib o‘rin egallashga layoqatli bo‘lgan, mamlakatimizni isloh etish va yangilash bo‘yicha belgilab olgan yuksak maqsadlarimizga erishish yo‘lida tom ma’noda tayanch, suyanch va hal qiluvchi kuch – **yoshlar** hisoblanadi.”

Demograflarning tadqiqotlariga qaraganda, mamlakatimiz aholisining yuqori suratlarda o‘shishi yaqin chorak asrda ham davom etadi. 2015 yilga kelib O‘zbekiston aholisi 1,5 barobarga ortib, jami 36 million 330 ming kishidan ortishi kutilmoqda. Shu davr mobaynida mehnatga yaroqli aholi soni ham ikki barobarga oshadi va 2015 yilda qariyb 20 million nafar kishini tashkil etadi.

Bu raqamlar faqat yurtimiz aholisining son jihatdan o‘shishinigina ko‘rsatib qolmay. u navqiron millat sifatida katta intellektual imkoniyatlarga ega ekanini, ham, namoyon; etadi. Ana shu bois ham mamlakatimiz Prezidenti I Karimov istiqlolning ilk yillaridayoq «O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat» degan g‘oyani ilgari surdi.

Milliy mafkuramizning muxtasar shioriga aylangan ushbu so‘zlar nafaqat ruhlantiruvchi da’vat, balki amaliy natijaga aylanish uchun davlat jamiyatning eng faol qatlami bo‘lgan yoshlarga asosiy e’tiborni qaratmokda. «Sog‘lom avlod uchun» ordenining ta’sis etilishi, «Kamolot», «Umid», «Mirzo Ulugbek» jamg‘armalarining tuzilishi, yoshlar muammolari instituti faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi, «O‘zbekiston Respublikasining Ta’lim to‘g‘risidagi Qonuni», «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» hamda “Yoshlar yili” Davlat dasturining qabul qilinishi va hayotga jadal joriy etilayotganligi yuqoridagi fikrlarning amaliy isbotidir.

Ta’kidlash joizki, «Yoshlar yili» Davlat dasturining eng muhim xususiyati, u nafaqat bir yilga mo‘ljallangan maqsad va vazifalarni emas balki, davlatimizning yoshlar siyosatiga doir dolzarb vazifalarni bajarish bilan bog‘liq butun bir davrning mazmun-mohiyatini o‘zida mujassam etadi.

«Yoshlar yili» Davlat dasturi quyidagi to‘qqiz bo‘limdan iborat.

Uning birinchi bo‘limi «Yoshlar manfaatlarini yanada to‘liqroq ta’minlash va ularning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan normativ-xuquqiy bazani takomillashtirish deb yuritiladi».

Ikkinchi bo‘lim ta’lim sohasida qabul qilingan umummilliy Davlat dasturining so‘zsiz bajarilishini ta’minlash masalalariga qaratilgan.

Uchinchi bo‘limda ta’lim va kadrlar sifatini tubdan oshirish, mustaqil fikrlaydigan, o‘zining qat’iy hayotiy e’tiqodi va qarashlariga ega bo‘lgan yoshlarni tarbiyalash haqidagi masalalarga bag‘ishlangan.

Dasturning to‘rtinchi va beshinchi bo‘limlarida kasb-hunar kollejlari va akademik litseylar bitiruvchilarining ishga joylashishi, mehnat jamoalarida moslashuviga ko‘maklashish, yoshlarning ayniqsa, kichik shahar va qishloq joylarida

ish bilan ta'minlanishiga qaratilgan chora-tadbirlar o'z ifodasini topgan. Davlat dasturida iqtidorli yoshlar bilan ishlash masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Bolalarning ijodiy qobiliyatlari, iqtidorini barvaqt aniqlash uchun shart-sharoitlar yaratishga dasturning oltinchi bo'limi bag'ishlangan.

«Yoshlar yili» Davlat dasturining yettinchi bo'limi yoshlaroda sog'lom turmush tarziga intilishni shakllantirish, yoshlar sportini rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan.

Sakkizinchi bo'limda yosh oilalarni moddiy va ma'naviy qo'llab quvatlash ularning ma'naviy boy va jismonan sog'lom bolalarni tarbiyalashi uchun munosib uy-joy va maishiy turmush sharoitlarini yaratish haqida so'z boradi.

Yoshlar yili Davlat dasturining tadbiriq etish muvaffaqiyati ko'p jihatdan jamiyat a'zolarining undan qay darajada xabardorligi, uni amalga oshirish mas'uliyatini qay darajada his qila olishiga bog'liq. Shuning uchun ham uning to'qqizinchi bo'limi yoshlar yili dasturining mazmun-mohiyatini jamoatchilikka yetkazish masalalariga bag'ishlangan.

O'zbekistonning o'z istiqbolini yoshlarda ko'rishi sotsiolog olimlar oldiga ham ulkan vazifalarni qo'yadiki, bu sharaflil yumush jamiyatimizdagi muhim ijtimoiy qatlamning ijtimoiy qiyofasi, tavsifini, o'rganish, orzu-niyatlari haqida doimo boxabarlikni ta'minlashdan tashqari ular faoliyatini optimallashtirish, ezgulikka yo'naltirib turish, oxir oqibatda esa barkamol avlodni tarbiyalashga ham hissa qo'shishdan iboratdir. Shu boisdan ham yurtboshimizning «Biz iste'dodli, fidoyi bolalarimizga, farzandlarimizga bilim va kasb cho'qqilarini zabt etishi uchun qanot berishimiz kerak» degan fikrlari juda muximdir.

Ta'kidlash joizki, yoshlaring intellektual-ruxiy kamoloti ularning ma'naviy o'z-o'zini anglash jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlar xarakterida ijtimoiy ideallarning susayib ketishiga yo'l qo'yilmaslik muximdir.

Yoshlarning milliy o'zligini anglash sharoitida ular ijtimoiy manfaatlarini o'rganish hamda nazariy jihatdan tadqiq etish muxim ahamiyatga ega bo'lib, bular quyidagilardir:

- fikrlar xilma-xilligi nuqtai nazaridan mustaqillik sharoitida ijtimoiy manfaatlar mavjud konsepsiyalar orqali tahlil etiladi va zamonaviy sharoitlarga xos bo'lgan qarashlar tarzida ifodalab beriladi;
- ijtimoiy manfaatlarining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, ahamiyati zamonaviy siyosiy jarayonlarda siyosiy va iktisodiy manfaatlar bilan o'zaro uyg'un tarzda o'rganiladi;
- ijtimoiy manfaatlar mohiyati, mazmuni hamda jamiyat rivojidagi o'rni masalalarini sotsiologii jihatdan tahlil etadi;
- jamiyatda etnosiyosiy jarayonlarni tahlil etib, ularning millatlararo munosabatlarga ta'sirini hamda milliy manfaatlardagi o'rnini ko'rsatadi;
- etnik masalalarning ijtimoiy taraqqiyot va jamiyat rivojidagi voqea-xodisalarga o'zaro alokadorlik dialektikasini o'rganib, ushbu

jarayonning jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq xususiyatlarini tahlil etadi;

- jamiyatda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy omillarning ijtimoiy manfaatlarga ta'sirini o'tkazadi;
- hozirgi davrda ijtimoiy taraqqiyotga xos jarayonlar rivojida etnik manfaatlarining uslubi, milliy va umuminsoniy mazmun kasb etish xususiyatlarini nazariy tadkit etadi.

Sotsiologiya fani yoshlarni jamiyatdagi ijtimoiy va ruhiy o'ziga xos holatga ega bo'lgan yirik ijtimoiy gurux sifatida o'rganadi. Bu ijtimoiy va ruhiy xolatda ularning nafaqat yoshdagi tafovutlari, balki ijtimoiy-iqtisodiy, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy mavqei ham o'z ifodasini topadi. Yoshlar deganda, ma'naviy dunyosi shakllanish jarayonida bo'lgan, asosan 16-30 yoshlardagi insonlar tushuniladi.

Biroq, yoshlarning ijtimoiy jihatdan bir-biridan farqlanishi ayrim mutaxassislarni yoshining yuqori chegarasini turli guruxlarning ijtimoiy-iqtisodiy va kasbiy sifatleri shakllanishi davomiyligiga qarab aniqlashga undamokda. Jumladan, yosh ishchining bir kasb boshini qat'iy tutishi asosan 25 yoshlarda amalga oshsa, yosh olim 35 yoshida shakllanib ulg'ayadi. Yosh chegaralari u yoki bu mamlakatdagi mavjud tarixiy sharoit hamda ijtimoiy tuzumga bevosita bog'liqdir. Masalan, bolalar va o'smirlar mehnatini keng qo'llash yoshlar deb ataladigan qatlamning pastki chegarasini ancha quyi yoshdan aniqlashni taqozo etadi.

Ko'pgina mamlakatlarda yoshlikning quyi chegarasi tegishli xuquqiy-me'yoriy xujjatlarda yozib qo'yilgan. Mustaqil kasb faoliyati bilan shug'ullanish xuquqi va imkoniyatlari, ijtimoiy-siyosiy hayotda qatnashish xuquqi, o'z xatti-xarakatlari uchun fuqaro sifatida javob berish qobiliyati, nikohga kirish huquqi mana shu quyi chegarani aniqlashni taqozo etadi. Hozircha bu jaxon tajribasida 14-16 yoshni tashkil etadi.

Yoshlar tarkibiga kiruvchi o'quvchilar, talabalar, yosh ishchilar va boshqalar ijtimoiy-ruhiy yaqinligi, qiziqishlarining umumiyligi nafaqat bir mamlakat xududida, balki butun jaxon uzra ularning ommaviy chiqishlari, birgalikda harakatiga sabab bo'ladi. Yetimlarning mustaqil hayotga qadam qo'yish jarayonidagi murakkabliklar va qarama-qarshiliklar gohida ularning turli shakldagi, jumladan, aksil ijtimoiy (jinoyatchilik, giyoxvandlik kabi) noroziliklarini, shuningdek, o'ziga xos yoshlar «madaniyati»ni keltirib chiqaradi. Jamiyatni sinflarga bo'lishni odat qilgan sho'rolar zamonida ayrim mutaxassislar yoshlarni aloxida sinf deb qarashga moyil bo'lgan paytlar ham bo'lgan. Biroq kommunistik mafkura mutaxassislari ham yoshlarni jamiyatdagi bir qatlam ekanini e'tirof etishga majbur bo'ldilar.

Yoshlik-bu ilohiy idealni izlash, maqsadlarni va hayotiy pozitsiyani shakllantirish, kasb tanlash, oilaviy hayotga tayyorgarlik pallasidir. Xayotga qadam qo'yayotgan yigit-qizlar uchun ular faoliyati ijtimoiy foydali bo'lishgina emas, balki bu faoliyat shaxsiy maqsadlariga, intilishlariga muvofiqligi, hayot rejalarining amalga oshishiga mumkin qadar to'laroq ko'maklashishi ham g'oyat muhimdir.

Jamiyat o'z oldiga mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirish vazifasini qo'ymoqda. Bu o'z qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash deganidir. Shundagina ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Prezident I.Karimov aytganidek, «Shuncha odam olomon bo'lib, har laxzada serqirra ehtiyoj sezib emas, aksincha aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati, o'z ma'suliyati bilan ongli tarzda ozod va hur fikrli bo'lib yashaydi. Bunda odamlar uyushgan jamiyatini, ular barpo etgan ma'naviy-ruhiy muhitni soxta aqidalar, baqiriq-chaqiriqlar, xavoyi shiorlar bilan aslo buzib bo'lmaydi. Ularni o'zlari aql-idrok va qalb amri bilan tanlab olgan hayotiy maqsadlardan chalg'itib bo'lmaydi.

Xorijdagi ayrim siyosiy kuchlar jamiyatimizning istiqboli bo'lgan yoshlarimizni o'z ta'siriga olishga urinayotgan ayni zamonda ta'lim-tarbiya tizimimizni, jumladan, sotsiologiya fani nazariyasini yoshlarga qaratishimiz, ular muammolari, uy-tashvishlarini bilib, yoshlar siyosatini ilmiy asosga ko'chirishimiz asosida yuqorida ta'kidlangan ijobiy natijalarni qo'lga kiritishimiz mumkin bo'ladi.

Mamlakatimizda yoshlarning o'z kelajagini qurishi uchun keng imkoniyatlar ochildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida yoshlarning mehnat qilish, kasb tanlash va ma'lumot olish xuquqi kafolatlangan. O'zbekistan xukumati yoshlarga alohida e'tibor qaratmoqda. Yosh mutaxassislar davlat boshqaruvining ma'suliyatli ishlariga ko'proq jalb etilmoqda. Ayniqsa, iqtidorli yoshlarga alohida e'tibor berilib, ularning faoliyati mavjud iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramasdan, moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlanmoqda.

“2001 yil 25 aprelda O'zbekiston Respublikasi “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining ta'sis quriltoyi bo'lib o'tdi. Bugungi kunda harakatning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida 201 ta tuman (shahar) – bo'limlari Kengashlari, 20 mingga yaqin boshlang'ich tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. 7 mln. 200 mingdan ortiq 14 dan 28 yoshgacha bo'lgan yoshlarning 4mln. 700 ming nafari yoki 65,3 % harakat a'zolaridir. Harakat tizimlarida 872 nafar yoshlar xizmat qilmoqda, 2068 yirik boshlang'ich tashkilotlarning 2435 nafar yetakchilariga xarakat tomonidan ish haqi to'lanmoqda, jami 3307 nafar faollar to'liq yoki qisman ish haqiga egadir”⁴³

“Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati tarkibida uning homiyligi asosida ishlaydigan 7 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan o'quvchilarni birlashtiruvchi bolalar tashkiloti tuzilgan. 2001 yil 21 may kuni bolalar tashkilotining ta'sis yig'ilishi bo'lib o'tdi, Nizomi qabul qilindi.”⁴⁴

Ammo, yoshlar bilan bog'lik muammolarni hal etish bo'yicha olib borilayotgan ishlarni yetarli darajada, deb bo'lmaydi. Bu borada faylasuflar, siyosatchilar, ruxshunoslar, axloqshunos olimlar va birinchi galda sotsiologlarning ilg'or g'oyalari hamda amalga oshiradigan aniq sotsiologik tadqiqotlari nixoyat muhim ahamiyat kasb etadi.

⁴³ Убайдуллаев Б. «Камолот» кеча, бугун, эртага “Ижтимоий фикр”. 2004. 3-сон. 13-бет

⁴⁴ Ўша матн

Deviant xulq-atvor sotsiologiyasining mohiyati.

Jamiyatda oʻrnatilgan ijtimoiy meʼyorlardan chetga chiqqan holatlarini oʻrganuvchi deviant xulq-atvor sotsiologiyasi muammolari Oʻzbekistonda istiqloq sharofati bilan oʻrganila boshlandi. Deviant xulq-atvorning turli koʻrinishlarini mamlakatimiz olimlari oʻz tadqiqot obʼektlari doirasida oʻrganganlar. Respublika faylasuflari X.Shayxova, Q.Nazarov, M.Xolmatova, N.Komilov (shaxs tarbiyasida maʼnaviy-axloqiy tarbiya taʼsiri masalalari), sotsiolog M.B.Bekmurodov (ijtimoiy meʼyorlarga jamoatchilik fikrining taʼsiri jarayonlari), huquqshunolar A.Qulahmetov, Y.Karaketov, M.Usmonaliev (jinoyatchilikning umumiy jihatlari va oʻsmirlar jinoyatchiligi masalalari), psixolog olimlar Gʻ.B.Shoumarov, N.A.Sogʻinov, S.A.Axunjanova, Z.R.Qodirova, E.Sh.Usmonov, B.M.Umarov (oʻz joniga qasd qilish va jinoyatchilik muammolarining ruhiy-psixologik asoslari), pedagog-olimlar O.Musurmonova, D.J.Sharipovalarning (oilada barkamol shaxsni tarbiyalash hamda giyohvandlik, ichkilikbozlik, chekish kabi illatlarning oldini olish muammolari) olib borgan ilmiy ishlarini shunday ishlar jumlasiga kiritish mumkin.

Jamiyatda insonlar faoliyati, xatti-harakatlari va xulq-atvorlarini ijtimoiy meʼyorlar boshqaradi. Ijtimoiy meʼyor jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi boʻlib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan sotsial muhitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy meʼyorning bir necha turlari mavjud boʻlib, huquqiy, axloqiy, diniy hamda urf-odatlariga oid meʼyorlar shular jumlasidandir.

Ijtimoiy meʼyorning afzalligi shundaki, yoshligidanoq muayyan meʼyorlarga moslashtirib borilgan shaxslar umum tomonidan qabul qilingan tamoyillar doirasidan chetga chiqmaydi va boshqalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari oʻrnatilgan meʼyorlar ham eskirib boradi va yangi meʼyorlar oʻrnatiladi. Yangi meʼyorlarni oʻrnatish jarayoni jamiyatda oʻrnatilgan mavjud meʼyorlar doirasini kengaytirish va oʻzgartishdan iboratdir.

Jamiyat aʼzolarini mazkur ijtimoiy meʼyorlarga amal qilib yashashlarini nazorat qilib boruvchi institutlar ijtimoiy nazorat institutlari deyiladi. Ushbu institutlarga oila, maktab, mahalla, huquqni muhofaza qilish organlari va hokazolar kiradi.

Insonlar bolalarga ijtimoiy meʼyorlarni oʻrgatib borish bilan birga, xulq-atvor meʼyoriy talablarining toʻgʻri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan ijtimoiy nazorat vakili vazifasini bajarishadi. Nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega boʻladi, agar butun bir jamoa, oila, doʻstlar, maktab, mahalla (qoʻni-qoʻshnilar) tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsifga ega boʻladi hamda u ijtimoiy nazorat deyiladi.

Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasi boʻlib, deviant xulq-atvorning oldini olishda ham ushbu jamoalarning oʻrni katta boʻladi.

Inson tarbiyasida eng birinchi va eng muhim ijtimoiy nazorat instituti bu — oiladir: Farzand tarbiyasida va barkamol avlodni shakllantirishda sogʻlom oila muhitining oʻrni kattadir.

«Bola tugʻilgan kundan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos anʼanalar, qadriyatlar, urf-odatlar bola zuvalasini shakllantiradi. Eng muhimi, farzandlar oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi.

Afsuski, oramizda shunday insonlar ham uchraydiki, ular jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmasdan, balki unga toʻsiq boʻluvchi meʼyordan ogʻish holatlarini yuzaga keltiradilar. Jamiyatda oʻrnatilgan ijtimoiy meʼyorlardan chetga chiqish holatlari sotsiologiyada «deviantlik holatlari», undan tugʻiluvchi xulq-atvorni «deviant xulq-atvor» deb nomlanadi.

Deviant xulq-atvor — jamiyatda oʻrnatilgan axloq meʼyorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa boʻlib, yolgʻonchilik, dangasalik, oʻgʻrilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, oʻz joniga qasd qilish va boshqa koʻplab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi.

Quyidagilar deviant xulq-atvorning nisbatan kengroq tarqalgan koʻrinishlaridan hisoblanadi:

a) jinoyatchilik. Muayyan davlatda oʻrnatilgan qonun va meʼyorlarga nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati jinoiy faoliyat, mazkur shaxs esa jinoyatchi hisoblanadi.

b) ichkilikbozlik. Bu borada ilmiy adabiyotlarda bir necha tasniflar mavjud: 1) Alkogolni har-har zamonda isteʼmol qilish. 2) Alkogolni koʻp isteʼmol qilish — spirtli ichimliklarni mumtazam, yaʼni haftada bir martadan bir necha martagacha yoki, birvarakayiga oʻrtada tanaffus bilan koʻp miktorda (200 ml.dan oshiq). Bu koʻpincha alkogolizmga olib keladi. 3) Alkogolizm — spirtli ichimliklarga patologik

(muttasil) oʻrganib qolish bilan tavsiflanuvchi kasallik.

v) giyohvandlik. Giyohvand yoki unga tenglashtirilgan vositalarga muntazam ruju qoʻyish va tibbiy koʻrsatmalarsiz isteʼmol qilish.

g) fohishabozlik. Fanda rasmiy nikohsiz jinsiy aloqa ikki turga boʻlib oʻrganiladi: 1. Konkubinat — nikohsiz birga yashash. 2. Fohishabozlik — pul uchun oʻz tanasini sotish.

Gʻarbda asosan ikkinchisi qoralansada, Sharkda ikkala holatga ham meʼyordan ogʻish sifatida qaraladi.

d) byurokratiya. «Byurokratiya» termini aslida «hokimiyanga ega boʻlgan xodim» degan maʼnoni anglatadi. Biroq davrlar oʻtishi bilan «byurokratiya» mahalliychilik, qogʻozbozlik, toʻrachilik, mansabni suisteʼmol qilish kabi salbiy maʼnolarda qoʻllanila boshlaydi.hozirgi kuyda koʻplab davlatlarda «byurokratiya» termini asil maʼnosini yoʻqotib, boshqaruvdagi oʻziga xos idoraviy uslub tarzida tushuniladi.

Yuqoridagilardan tashqari mahalliychilik, urugʻ-aymoqchilik, boqimandachilik kabi salbiy holatlar ham ijtimoiy meʼyordan chskinishning diqqattalab koʻrinishlaridan hisoblanadi.

Deviant xulq-atvor muammosini sotsiologiya fani doirasida dastlab. E.Dyurkgeym maxsus oʻrgangan boʻlsa-da, jamiyatning eng qadimiy muammolaridan biri sifatida deviant holatlarga munosabatlar qadim davrlardan shakllanib kelgan. Qadimgi xalqlarning diniy-mifologik tasavvurlari, xususan, Misr,hindiston va Xitoy diniy qonun-qoidalaridagi axloqiy meʼyorlar bu sohadagi

dastlabki qarashlar edi. Qadimgi yunon va Rim faylasuflari ham o'z asarlarida mazkur muammolarni tahlil kilib berganlar.

O'rta asrlarda axloq me'yorlari diniy qarashlar ta'siri ostida rivojlandi va ulardan chekinish diniy nuqtai nazardan baholangan. Yevropada xristian dini barcha sohada hukmronlik qilgan bo'lsa, sharq dunyosida axloqiy-huquqiy me'yorlar va ular haqidagi ta'limotlar islom falsafasi ta'sirida rivojlandi.

XVII-XVIII asrlarga kelib, Yevropada jamiyat rivojining kuchayishi axloq me'yorlarining xristiancha talablari doirasiga sig'may qoldi. XVIII asr mutafakkirlari ijtimoiy me'yor va undan chekinish muammosini yanada chuqurroq tahlil qildilar. Sh.L.Monteske, J.J.Russo, Ch.Bekkaria, Gelvesiy, D.Didro, P.Golbax, Morelli va Sh.Furelar o'z ilmiy izlanishlarida ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni topishga intilganlar.

XIX asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sotsiologiyada ijtimoiy me'yordan og'ish holatlarini tushuntiruvchi dastlabki ta'limot — E.Dyurkgeymning «anomiya» g'oyasi yaratiddi.

Ma'lumki, sotsiologiyaning fan bo'lib shakllanishida ijtimoiy patologiya omiliga e'tibor qaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada E.Dyurkgeymning to'rtta asari chop etilgan bo'lib, shulardan biri «O'z joniga qasd qilish» (1897) kitobi deviantlik muammosiga bag'ishlangan edi.

Amerika sotsiologiyasida muhim o'rin tutuvchi ta'limotlardan biri E.Saterlendning differensial aloqalar ta'limotidir. Bunga ko'ra, har qanday xulq-atvor, shu jumladan, deviant xulq-atvor ham o'rganiladi, ya'ni mavjud jamiyat a'zolari tomonidan mazkur xulq-atvor boshqalarga o'rgatiladi.

Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R.Merton ishlab chikkan ta'limot sotsiologiyada yetakchi o'rin tutadi. E.Dyurkgeymning anomiya g'oyasini rivojlantirib, Merton deviant xulq-atvorga quyidagicha ta'rif beradi: «Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir».

Shaxslarda yuz beruvchi deviant holatlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan uchta omilni ko'rsatish mumkin. Bular shaxs xususiyatlari, muammoli holat va ijtimoiy nazorat institutlari. Aynan mana shu omillar shaxsning qanday faoliyat yuritishini belgilab beradi.

Shaxs xususiyatlarining shakllanishida asosan 3 ta omil muhim ahamiyat kasb etadi, bular: 1) irsiy omillar; 2) psixo-fiziologik omillar; 3) shaxsning bilim darajasi.

Shuningdek, ijtimoiy og'ishlarning yuz berishiga shaxsning qat'iyatli yoki qatiyatsizligi, prinsipialligi yoki prinsipsizligi, qoidalarga bo'ysunish yoki bo'ysunmaslik odatlari, biron-bir qarorga kela olish imkoniyati, tashqi ta'sirga qanchalik berilishi, irodasi va boshqa shu kabi psixofiziologik holatlari, mijozi ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Deviant xulq-atvorni o'rganishda muammoli vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Muammoli vaziyat shunday holatki, u sub'ektdan yechimini talab qiladi, uning yechimi ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan bo'lsa-da, u yoki bu sabablarga ko'ra, ushbu me'yorlarni qo'llash qiyyinroq bo'ladi.

Eng katta muammoli vaziyat ziddiyatli holatlarda, ya'ni turli shaxslar yoki guruhlarining manfaatlari bir-birlariga to'qnash kelganda yuz beradi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, o'z joniga qasd qilishlarning 40%i oilaviy ziddiyatlar oqibatida sodir etiladi.

Ziddiyatli holatlarning yuzaga kelishiga ba'zan shaxs xususiyatlari sabab bo'lsa, ba'zan kichik ijtimoiy guruhlar, oila, mahalla, ishlab chiqarish brigadasi a'zolari, sinfdoshlar orasidagi salbiy munosabatlar sabab bo'ladi.

Jamiyatda shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi muammoning va uni hal qilish imkoniyatlarining murakkabligi darajasiga ko'ra muammoli holatning to'rtta asosiy holati ko'zga tashlanadi: 1) hech qanaqa muammo yo'q holat, bunda holat hech qanaqa qaror qabul qilishni talab qilmaydi; 2) muammo bor, biroq qiyinroq yoki osonroq bo'lsa-da, uning yechimi ham ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan holat; 3) mavjud muammoni sub'ekt ijtimoiy me'yorlar doirasida hal qila olmaydigan holat; 4) muammoni hech qanaqasiga hal qilib bo'lmaydigan holat. Ushbu turlicha holatlar keng ko'lamda biridan ikkinchisiga o'tib turadi.

Muammoli holatning mazmuni sub'ektning individual maqsadlari bilan jamiyat manfaatlari orasidagi maqsadlar va unga erishishning mumkin bo'lgan vositalari orasidagi; faoliyatning kutilayotgan oqibatlari va uning qo'shimcha natijasi (ijobiy yoki salbiy) orasidagi, shuningdek ijtimoiy me'yor talablari va shaxs xususiyatlari orasidagi ziddiyatlarning (ko'pincha o'ylab chiqarilgan) paydo bo'lishidan iboratdir.

Jamiyat a'zolari shaxsiy nuqnai nazarlarining shakllanishiga, ularning deviant xulq-atvoriga nisbatan ijtimoiy faol munosabatlarining tarkib topishiga tarbiyaviy jarayonlar uchun bevosita mutasaddi shaxslar, tashkilotlar rahbarlarining o'rni va roli kattadir. «Ba'zilarga mumkin, boshqalarga mumkin emas», «hozir yaxshi, ertaga yomon» va shu kabi munosabat holatlarining ikkilamchi fe'l-atvor shaklida, ya'ni parallel standartlar yo'nalishida amal qilishiga izn berish juda xavflidir. Shu boisdan, har qanday holatlarda ham mansabdor shaxslar, turli jamoat tashkilotlari va mehnat jamoalarining rahbarlari, pedagog va tarbiyachilar, qonunni himoya qiluvchi tashkilotlar vakillarining xulq-atvor me'yorlarini buzishi qat'iy qoralanadi.

Deviant xulq-atvor turlariga kiruvchi ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z-o'zini o'ldirishlar bilan bog'liq ijtimoiy illatlarning har biri yuzaga kelishi va sotsial oqibatlariga ko'ra mohiyatan farqli jihatlarga egadir.

Birinchi farq, ijtimoiy zararli odatlarning uzoq davom etishi deviant xulqi turmush tarzining uzviy bo'lagiga aylanib ketishidan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof-muhitdan norozilik, uydagi tushunmovchiliklar va hokazolar — bularning barchasi sub'ekt ruhiyatini jarohatlaydi hamda u mavjud vaziyatni o'zgartirishga urinadi. Bu o'riqda ijtimoiy institutlardagi kamchiliklar, shu jumladan, ziddiyatlar rivojlanishining oldini oyauvchi va ularga qarshi kurashuvchi ijtimoiy nazorat tizimlari ham salbiy rol o'ynaydi.

Bularning ikkinchi farqli jihati yuqoridagi holatlarni hal qilishning ma'lum qiyinchiliklarga egaligidir. Ma'lumki, har qanday holatda ham, ko'p «qurbon» berib bo'lsada, to'g'ri yechimga erishish mumkin. Lekin hamma gap shundaki, sub'ekt «qurbon» bera oladimi: xotini (yoki eri) bilan ajralib keta oladimi, yangi kasbga ega

bo'la oladimi yoki yo'qmi. Qat'iy qarorga kela olmay, ko'pincha sub'ekt «o'rinbosar» vositalarga, ichkilik va giyohvand moddalarga murojaat etadi.

Bunday holatlarning keyingi farqi shundaki, ko'pincha sub'ekt ularni hal qilishning noto'g'ri yo'llarini tanlaydi. Oilaviy va ishdagi janjallar odatga aylanib qolganda bundan «qutulishning» noto'g'ri xayoliy yo'llari, ichkilik, giyohvand vositalar va hokazolarga murojaat etiladi. Biroq bu yo'l ziddiyatning chuqurlashuviga va turmush tarzini zararlantiruvchi omilga olib keladi.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda O'zbekistondagi jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan 2002 yili 49173 shaxsga nisbatan jinoyat ishi ko'rilgan bo'lsa, ulardan 2163tasi voyaga yetmaganlardir, bu esa 4,3%ni tashkil etadi. Bulardan 613tasi (28%) maktab o'quvchilari, 644tasi (29%) litsey va kollej o'quvchilari ekanligi aniqlangan.

2003 yilning 9 oyida 49584 shaxsga nisbatan jinoiy ish ko'rilgan bo'lsa, ulardan 2049tasini (4,1%) voyaga yetmaganlar tashkil etadi. Ularning 613tasi (29%) maktab o'quvchilari, 160tasi (7,8%) litsey va kollej o'quvchilaridir.

Qisqacha hulosalar

Mamlakatimizda voyaga yetmaganlar sodir etayotgan jinoyatlar kamayib bormoqda. Ayniqsa, maktab, litsey va kollejlarda ta'lim olayotganlar orasida jinoyatchilik kamligi o'quvchilarining bo'sh vaqtini bexuda o'tkazmayotganligidan darak beradi. Bu borada respublikada Kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida amalga oshirilayotgan tadbirlar o'z samaralarini berayotganligini ta'kidlash joizdir.

Tayanch iboralar.

Stratifikasiya, sotsial stratifikasiya, sotsial mobillik, gorizontaal va vertikal mobillik, sotsial status, deviantlik, demografik muammolar.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar.

1. Stratifikasiya tushunchasini izohlang.
2. Sotsial tabaqalanishning sabablarini ko'rsating.
3. Yoshlarning o'ziga xos muammolarini o'rganishdan maqsad nima?
4. Deviant hulq-atvor shakllanishining sabablari va sharoitlarini qanday izohlaysiz?

Adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi.- T.: O'zbekiston,2009.- 40 b.
2. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: «Ma'naviyat», 2008., 176 b.
3. Islom Karimov. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T.: “O'zbekiston”, “ 2009. – 24 b.
4. Islom Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston

- sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. T.: “O‘zbekiston”, 2009. – 56 b.
5. Bagrad Sarkisov, Ra’no Umarova. Sotsiologiya. Ma’ruzalar matni. - T.: 2004, 120-126 b.
 6. B.Aliev., T.Sultonov., M.Mullajonova., B.Rahmonov va boshqalar. Sotsiologiya. (O‘quv qo‘llanma). –T.: TDYuI nashriyoti . 2006. -289 bet. 124-157 – betlar
 7. Tursunova N. Yoshlarning ijtimoiy faolligi: tushuncha va fazilatlari. “Ijtimoiy fikr”. 2004. 3-son. 149-150 betlar.
 8. Novie sotsialnie dvijeniya i sotsiokulturnie eksperimenti. Ref. Sb. Vip. 1. M. «INION». 1999. str. 208.
 9. Sotsialniy portret Uzbekistana. T. «Ijtimoiy fikr». 2002. s. 86.
 10. Qayumov U. Rol semi v formirovani npravstvennix i duxovnix osnov obshchestva. “Ijtimoiy fikr”. 2004. 4-son. 93-94 betlar.
 11. Ubaydullaev B. «Kamolot”kecha, bugun, ertaga. “Ijtimoiy fikr”. 2004. 3-son. 13-bet
 12. Bekmurodov A. Sh. , Aliev B., Boboyev A va b. O‘zbekistonda parlamentarizim taraqqiyoti. Toshkent. 2005.

Internet materiallari

1. Batigin G.S. “virtualnie soobshchestva i kommunikasiya v sotsialnix naukax”. www.NIR.ru. socia . scipub.
2. Zdravomislova S.A., Temkina A.A.. sotsiologiya gendernix otnosheniy i genderniy podxod v sotsiologii. Prometeus nsc.ru.
3. Leksii po sotsiologii. Sotsiologiya. OTRASLEVIE SOTSIOLOGICHESKIE TEORII. Ekonomiki, sem’i, goroda..... sociorex narod.ru.
4. Rossiyskaya Set Informacionnogo Obshchestva – Sotsiologiya. Sotsiologiya. Obshchaya sotsiologiya. www.Isn.ru.sociologu.shtml.
5. Sotsiologiya v ensiklopediyax. Sotsiologiya. Socionet narod.ru.
6. Ekonomicheskaya sotsiologiya. www.isras.ru. Jurnal. Ekonomicheskaya sotsiologiya.
7. Elektronnaya biblioteka – sotsiologiya, psixologiya i upravlenie. Soc.lib.ru
8. Sentr sotsiologicheskogo obrazovaniya. – sociologu RU-Novosti. www.sociologu.ru.

5. IJTIMOIIY- IQTISODIY VA SIYOSIY HAYOT SOTSILOGIYASI

MAVZU : SHAXS, JAMIYAT IJTIMOIIY BOSHQARUV SOTSILOGIYASI

1. Sotsiologiyada shaxs tushunchasi va uning shakllanish asoslari;
2. Shaxs ijtimoiylashuvining ikki fazasi, ijtimoiy faoliyat hamda o‘z-vlatningo‘zini anglash holati;
3. Jamiyat va davlatning sotsial mohiyati;
4. Ijtimoiy boshqaruv sotsiologiyasi tushunchasi hamda boshqaruvning tarkibiy tizimi va tasnifi;

9.1.Sotsologiyada shaxs tushunchasi va uning shakllanish asoslari

Har qanday ijtimoiy tizimning bo'laklari odamlar hisoblanadi. Odamlarning jamiyatga kiritilishi turli birliklar orqali amalga oshiriladi. Har bir aniq shaxs sotsial guruhlar, sotsial institutlar, sotsial tashkilotlar jamiyatda qabul qilingan qoida va qadriyatlar tizimi, ya'ni madaniyat orqali gavdalanadi. Shunga muvofiq inson ko'p sotsial tizimlarga tortilgan bo'lib, ularning har biri unga shakllantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, odam faqat sotsial tizimning bo'lagi bo'libgina qolmay, uning o'zi ham murkkab tuzilmali tizimda aks etadi. **Sotsiologiya shaxsni barcha xilma-xillikdagi majmuida emas, ya'ni tabiat mahsuli sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar yig'indisi, jamiyat mahsuli sifatida qarab chiqadi.** «Jamiyatni isloh qilish va yangilash bo'yicha ko'p qirrali faoliyatimiz markazida inson, suveren O'zbekistonning fuqarosi turadi. Islohotlarning mazmuni ayni har bir fuqaro o'z qobiliyatini, o'z iste'dodini namoyon etishiga, shaxs sifatida o'zini ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lishiga qaratilgan»⁴⁵.

Shaxs sotsial o'zaro ta'sir va munosabatlarning birlamchi omili bo'lib hisoblanadi. Shu jihatdan qaraganda **shaxsning o'zi nima?** Bu savolga javob berish uchun, avvalo, «**inson**», «**individ**», «**shaxs**» tushunchalarini bir-biridan farqlab olish kerak. «**Inson**» tushunchasi, **umumiy, hamma uchun xos bo'lgan sifat va qobiliyatini izohlash uchun qo'llaniladi.** Bu tushuncha dunyoda mavjud bo'lgan, tarixan o'ziga xos shunday rivojlanayotgan birlikki, insoniyatni anglatib, u boshqa hamma moddiy tizimlardan farqli o'laroq o'ziga xos ijtimoiy faoliyat usullari bilan farq qiladi.

Ushbu hayotiy faoliyat usuli tufayli inson tarixiy rivojlanishning hamma bosqichlarida, dunyoning barcha nuqtalarida o'ziga o'xshash bo'lgan antologiyaga oid holatni saqlab qoladi.

Inson tushunchasi bioijtimoiy-ruhiy mavjudlikni ifodalaydigan tushuncha. Unda insonning **zohiriy va botiniy sifatlari** o'z aksini topadi. Insonning umumiy sifatlari uning konkret holat va murakkab hayot sharoitlari namoyon bo'ladigan xilma-xil kayfiyat, ruhiyat va munosabatlarning yig'indisidir. Har bir insondagi alohida bu hususiyatlar betakror, o'ziga xos holatlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Demak, **insoniyat o'ziga xos moddiy voqelik sifatida mavjud bo'ladi. Ammo, insoniyat o'z holicha mustaqil mavjud bo'lmaydi.**

Aniq insonlar yashaydilar va harakat qiladilar. **Insoniyat alohida vakillarining mavjud bo'lishi «individ» tushunchasi bilan ifodalanadi.**

Bshkacha aytganda, alohida insonning o'ziga xos tabiiy-biologik va ijtimoiy ehtiyojlari, manfaatlari, aqli, irodasi va hokozolar yig'indisi ekanligi nazarda tutib, «**individ**» tushunchasi qo'llaniladi. Individ «mohir odam» turiga mansub yaxlitlikni o'zida gavdalantirgan alohida insondir.

Individ - bu insoniyat zotining yakka vakili, insoniyatning hamma sotsial va ruhiy jihatlarini idrokiy, irodasi, ehtiyojlari, manfaatlari va hokozolarning sohibi

⁴⁵ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т.3. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 352–353-бетлар.

hisoblanadi. **«Individ»** tushunchasi **bu vaziyatda «aniq inson» sifatida** foydalaniladi.

«Individ» tushunchasini ayrim olimlar insonning tarixi ibtidoiy jamoa tuzumi davriga to'g'ri kelishini bayon etgan. Ikkinchi xil fikrga ko'ra, individ sifatida inson o'zining jismoniy mavjudligini ta'minlashni birinchi o'ringa qo'yadi.

Masalaning bunday qo'yilishida turli biologik omillar (yosh jihatlari, jinsiy mijozlarining o'ziga xos tomonlari), shuningdek, **inson hayotiy faoliyatining sotsial sharoitlardagi tafovutlar belgilamaydi.**

Har qanday inson individi o'ziga xos salohiyati bilan dunyoga keladi. Hammaga gap bu salohiyatni qay tarzda ruyobga chiqarishdan iboratdir. Inson rivojlanishining individ bosqichi eng uzoq davom etadigan, izchillikni taqozo qiladigan davrdir. Bu bosqichda uning asta-sekin shaxsga aylanish jarayoni boshlanadi. Individning shaxsga aylanishida, boshqacha aytganda, insonning individ bosqichidan shaxs bosqichiga o'tish jarayonida sotsiumning u yoki bu darajasida olingan jamoa a'zosi sifatida uning imkoniyatlari, ijtimoiy-ahamiyatli belgilari kat'iy tizim shaklida karor topadi. Ya'ni fe'l-atvori shakllandi.

Insonni turli darajada: yakka tarzda va tarixiy rivojlanishining aniq-tarixiy o'ziga xosligini aks ettirishda «individ» tushunchasi bilan bir qatorda «shaxs» tushunchasi ham qo'llaniladi. «Shaxs» bir qator gumanitar fanlarning falsafa, ruhshunoslik, pedagogika va sotsiologiyaning o'rganish ob'ekti hisoblanadi.

Falsafa shaxsni faoliyat sub'ekti, ong va ijodiyot sifatida tutgan o'rni, nuqtai-nazaridan qarab chiqadi. **Ruhshunoslik - shaxsni** ruhiy jarayonlar, xususiyat, qobiliyat, iroda sifatlari va boshqa jihatlardan barqaror yaxlit holda o'rganadi.

Sotsiologik yondashuv shaxsning sotsial-tipik jihatini ajratadi. Shaxs sotsiologik nazariyasining asosiy masalasi shaxsning shakllanish jarayoni va uning ehtiyojlarini qondirish, sotsial birlikda rivojlanishi va amal qilishi, jamiyat bilan shaxs aloqalari, shaxs va guruhlar, shaxsning sotsial fe'l-atvorini, tartibga solish qonuniyatlarini o'rganish bilan chambarchas bog'langan.

Bu yerda, sotsiologiyada shaxsni o'rganishga ayrim umumiy tamoyilar nuqtai-nazaridan yondashuv ifodalangan.

Sotsiologiya shaxsga oid ko'pgina nazariyalarni o'z ichiga olgan bo'lib, ular bir-birlaridan qat'iy metodologik ko'rsatmalar orqali farq qiladilar.

Insonning qaysi jihati shaxs tushunchasida nomoyon bo'ladi? **Insonning 2 xil ehtiyoji mavjud: tabiiy va ijtimoiy. Tabiiy** - bu barcha biologik ehtiyojlar: **Ijtimoiy** - mehnat faoliyati, ijtimoiy faollik, ma'naviyat va boshqalar.

Shaxs bu insonning jismoniy tabiati emas, balki uning ijtimoiy sifatidir. Shaxs ehtiyojlari uning manfaatlari orqali nomoyon bo'ladi. Manfaatlar esa uni maqsadli faoliyatga yo'llaydi. Kishilarning ijtimoiy munosabatlari ularning xulqlarida, eng avvalo, manfaatlar tarzida nomoyon bo'ladi. Bu esa o'z navbatida shaxs faoliyatining maqsadini, mazmunini va mohiyatini ifodalaydi. Manfaatlarning maqsadga aylanishi shaxs faoliyati motivining oliy darajasidir.

Sotsiologiya tarixida o'zining metodologik qurilmasi jihatidan farq qiluvchi shaxs to'g'risidagi nazariyalar ishlab chiqilgan.

Karl Marks va F. Engels tomonidan asos solingan shaxs ijtimoiy faoliyat va munosabat sub'ekti va ob'ekti to'g'risidagi nazariyasi, Ch.Kuli, R.Darendorf, R.Milton, R.Mertonlarning shaxs roli nazariyasi va boshqa shu kabilar.

1. Shaxs ijtimoiy faoliyat, munosabat sub'ekti va ob'ekti to'g'risidagi **marksistik nazariyada asosiy e'tibor shaxs va jamiyatning o'zaro munosabatiga** qaratilgan. Marksistik sotsiologiyada shaxsning moddiy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi va ongining muayyan xususiyatlarini aks ettiruvchi sub'ektiv jihatlari ko'proq tadqiq qilingan.

2. Amerika sotsiologlari: T.Znaneskiy va Ch.Tomaslar asos solgan **shaxs ijtimoiy hulqini o'z-o'zini boshqarishining dispozision nazariyasida** shaxs hayotidagi dunyoqarashlik va qadryatli - normativ omillarga ko'proq ahamiyat beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, shaxs ongi uning hayotiy o'rnini belgilaydi. Shaxs dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyati, g'oyaviy va ma'naviy normalar uning faoliyatini belgilovchi asosiy omillardir. Ko'rinib turibdiki, shaxs to'g'risidagi bu nazariyada shaxsning sotsiologik va ijtimoiy psixologik xususiyatlari bir qilib olingan.

3. Sotsiologiyada Amerikalik D.J.Mid va G.R.Mintonlar tomonidan asos solingan **shaxsning roli nazariyasi ham diqqatga** sazovordir. Keyinchalik bu nazariya G.Merton va T.Parsons, G'arbiy Olmoniya sotsiologi G.Darendorflar tomonidan yanada rivojlantirilgan. Bu nazariya ikki asosiy tushunchalar: shaxsning ijtimoiy mavqei va ijtimoiy roli orqali tushuntiriladi. Unga ko'ra, har bir inson muayyan ijtimoiy tizimda bir necha o'rinni egallashi mumkin. Har bir egallangan o'rin **ijtimoiy mavqe deb ataladi**. Shaxs o'z hayoti davomida bir necha ijtimoiy mavqega ega bo'lishi mumkin. Binobarin, bu o'rinlardan qaysi biridir uning asosiy ijtimoiy mavqeini belgilaydi. Bosh mavqe shaxsning egallab turgan mansabi (masalan, direktor, rais, professor kabi) bilan belgilanadi.

Shaxs ijtimoiy mavqei uning tashqi xulqida, tashqi qiyofasida, yurish turishida va hatto muomalasida ham o'z ifodasini topadi.

Shaxsning **ijtimoiy roli** nazariyasida **belgilangan** va **erishilgan ijtimoiy mavqelari** o'zaro farqlanadi. Belgilangan mavqe - bu shaxs xizmati va xatti-harakatidan qat'iy nazar, jamiyat tomonidan belgilab qo'yiladi. Shaxsning etnik kelib chiqishi, tug'ilgan joyi, oilasi, jinsi va boshqalar shular jumlasidandir. **Erishilgan mavqe deganda**, shaxsning o'z xatti-harakati, qabiliyati bilan erishgan mavqei tushuniladi. Masalan, yozuvchi, firma boshlig'i, direktor, professor va shu kabilar. Bulardan tashqari, yana shaxsning tabiiy va kasbiy lavozim mavqei ham o'rganiladi. Shaxsning erkak va ayol, bolalik, o'smirlik, yoshlik, o'rta yosh, keksalik davrlarini bildirsa, kasbiy lavozim mavqei shaxsning ijtimoiy - iqtisodiy va ishlab chiqarish - texnik holati (muhandis, temirchi, haydovchi va boshqalar)ni bildiradi.

Ijtimoiy mavqe shaxsning muayyan ijtimoiy tizimida egallagan konkret o'rnini ifodalaydi. **Ijtimoiy rol** esa shaxsning ijtimoiy tizimida egallagan mavqe bilan bajaradigan faoliyati majmuini ifodalaydi. Masalan, ma'muriy - buyruqbozlikka asoslangan Sobiq sovet tizimi buyruqboz shaxslar tipini shakllantirib qo'ydi. Bunday shaxs tipiga «yuqori»ga ko'r-ko'rona, so'zsiz bo'ysunish, dunyoqarashi tor, bir tomonlama, o'z mansabini saqlab qolish va yuqori mansablarga erishish yo'lida har qanday qabihlikdan qaytmaydigan, munofiqlik kabi xususiyatlarga ega bo'lganlar kiritildi. Bunday kishilarning shaxs xususiyatlari ular bajaradigan vazifasiga o'z

o‘rnini bo‘shatib beradi. Shaxs tipining bunday ko‘rinishi hozirda ham ba‘zan jamiyat hayotini yangi sharoitda erkin rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Shaxs faoliyati deganda, uning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo‘lishi xususiyatlariga aytiladi. Ijtimoiy faollik inson shaxs sifatidagi darajasining asosiy ifodasi bo‘lib uning yuksak qadriyatli ehtiyojlarini qondirishlari va sifat ko‘rsatkichidir. Demak, ijtimoiy faollik shaxsning muhim sifatidir.

Shaxs faolligi deb, uning hayotini boshqarish bilan, bog‘liq bo‘lgan va qadriyatlarining namoyon bo‘lish xususiyatlariga aytiladi. Ijtimoiy faollik inson shaxsi sifati darajasining asosiy ifodasi bo‘lib, uning yuksak qadriyatdagi ehtiyojlarini qondirish usuli va sifat ko‘rsatkichidir. Shu jihatdan shaxs faoliyati sotsiologiyada keng va kichik (tor) ijtimoiy darajalarda o‘rganiladi. Shaxsning bunday darajalarda o‘rganilishi metodologik ahamiyat kasb etadi.

Shu boisdan ham shaxs sotsiologiyasini o‘rganish Vatan, xalq farzandi, haqiqiy chin insonga xos bo‘lgan shaxs darajasiga yetishini anglab olishimizga yordam beradi. Vatanni sevish, Vatan farzandi bo‘lish g‘ururini o‘stiradi. Vatan uchun, xalqi uchun kerak bo‘lsa jonini fido qilishga shay turish – buyuk insoniy (fazilatdir. Shaxs sotsiologiyasi ana shunday yetuk shaxslarni yetishtirib berishga xizmat qiladi.

«Shaxs» - odamning ijtimoiy xususiyatlarining yaxlit majmui bo‘lib, ijtimoiy taraqqiyot va individning faol xatti-harakati hamda muomalasi vositasida ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo‘shilishining mahsuli hisoblanadi. Shaxs tushunchasi ijtimoiy munosabatlar va ongli faoliyat sub‘ekti sifatidagi individni ham ifodalaydi.

«Shaxs» tushunchasida uning atrof-muhitga munosabatni bildiradigan ijtimoiy-ruhiy sifatlarining ichki muayyan yaxlitligi ifodalanadi. Shaxs bo‘lish degani, birinchi navbatda, o‘zining ichki qadriyatlar dunyosini shakllantirishni, tevarak-atrofga, eng avvalo, ijtimoiy hodisalarni anglash, uning mohiyatini tushunish orqali qadriyatli-tanqidiy munosabatga ega bo‘lishni bildiradi.

Insonning shaxs sifatidagi qadriyati uning o‘zligidan, fiziologik mavjudligidan ajratib olingan tarzda mavjud emas. Shu bilan birga, aytish mumkinki, istagan inson shaxs bo‘lolmaydi, lekin har qanday shaxs- insondir. U tashqi muhitga faqat biologik moslashuv natijasi sifatida shakllana olmaydi. Balki sotsiumda, aniqrog‘i, uning turli darajalarida qaror topadi va unga ma‘lum darajada bog‘liq bo‘ladi. Ya‘ni shaxsning kelib chiqishi va uning imkoniyatlarini ro‘yobga chiqishi kishilik jamiyati tomonidan ta‘minlanadi. Demak, shaxsda insonning jamiyatda tutgan o‘rni va bajaradigan vazifalari ifodalanadi. Shunga ko‘ra, sotsiumning turli darajalarini o‘rganadigan barcha fanlar doirasiga shaxs masalasi ham kiradi. Xususan, inson tanasi tuzilishi va faoliyatini o‘rganadigan biologiya va boshqa fanlardan farqli o‘laroq, jamiyatshunoslik, ruhshunoslik, ta‘limshunoslik kabi qator fanlar shaxs masalasini o‘rganishga ehtiyoj sezadi.

Muayyan ma‘noda shaxs yaxlit sotsiumning ajralmas bo‘lagidir. Unda dastavval kishilar o‘rtasidagi mavjud munosabatlar jamuljam bo‘ladi.

Lekin bu o‘inda shaxs bilan sotsium aynanligi to‘g‘risida gapirishga asos yo‘q. Ibtidoiy tuzumning sodda jamoachiligi inqirozga yuz tutishi tufayli kishilar bir-

biridan «ichki» dunyosi va manfaatlari bilan o‘zaro farqlanib, shaxs bosqichiga ko‘tarilib boradilar. Buning natijasida esa shaxs bilan sotsium manfaatlari nisbati masalasi kun tartibiga qo‘yiladi.

Shaxsning sotsium bilan munosabatlari o‘ziga xos jihatlariga ega. Shaxsning o‘zligi, dastavval, uning muayyan darajadagi mustaqilligidir. U shu holati bilan sotsium hayotining barcha sohalarida ishtirok etadi. Albatta, gap bu borada ko‘proq shaxs to‘g‘risida boradi. Lekin Yangi tug‘ilgan insonning shaxs bo‘lish imkoniyati faqat sotsiumda vujudga keladi. Demak, shaxsni sotsiumning turli darajalaridagi tashkiliy sifatleri voyaga yetkazadi.⁴⁶

Inson bilan sotsium aloqadorligi jihatidan uning shaxs sifatleri shakllanishini aniqlab olish muhim. Shaxs shakllanishiga qaysi omillar ta‘sir ko‘rsatadi va konkret shaxs boshqa oddiy insondan nimasi bilan farqlandi,- degan savol qo‘yilsa, unga javob berish xiyla qiyin. Negaki, shaxs shakllanishida juda ko‘p omillar ishtirok etadi. Ularning ichida ijtimoiy muhit katta mavqega ega.

Individ sifatida namoyon bo‘lgan mavjudot ijtimoiy muhit ta‘sirida shaxs sifatida shakllanadi. Individning jamiyat bilan o‘zaro munosabati uni ma‘lum bir sotsial jamoa vakiliga aylantiruvchi turli guruhlardir. Bu munosabatni amalga oshirishda muloqat asosiy rol o‘ynaydi, sotsial guruhlar orqali amalga oshadi. Chunki muloqat shaxsning asosiy ijtimoiy munosabatlar sistemasida nazariy va Amaliy bilimlarni egallashida uning shu sistemadagi o‘zining maqomiga ega bo‘lishida, faoliyat jarayonida va kundalik turmush tarzida asos sifatida xizmat qiladi,⁴⁷ Shu bilan birga shaxs muloqot orqali o‘zining shaxs sifatida shakllanganligini va boshqa shaxslarning ijtimoiy muhitining haqiqiy sub‘ekti yoki uning ijrochisi sifatida shakllangani to‘g‘risida tushunchaga ega bulishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli shaxs jamiyatdagi barcha munosabatlarning shakllanishi va sotsial dinamik harakterini belgilashda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Demak, shaxs kishining hayot kechirish sharoitlarida sotsial guruhlar, sotsial institutlar, sotsial tashkilotlar ta‘sirida faoliyat jarayonida shakllanadi. Shaxsning shakllanishida guruhlar va jamoalar yetakchi rol o‘ynaydi.

Demak, shaxs - **o‘ziga xos intellektual, emotsional, irodaviy-shaxsiy belgi va sifatlariga ega bo‘lgan sub‘ekt**. Bu belgi va sifatlar muayyan sotsial-iqtisodiy formasiyaning mahsulidir. Shaxs o‘tmish tarixiy tajribani, o‘tmishdagi madaniy boyliklarni o‘zida to‘playdi. **«Shaxs - barcha ijtimoiy munosabatlarning yig‘indisidir»**. Jamiyatdan tashqari-dagi shaxs norealdir. **Shaxsning shakllanishida:**

- 1) shaxsning rivojlanish davri va uning natijasi.
- 2) shaxsni maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tarbiyalanishidan iboratdir.

Shaxsning rivojlanishini uning faoliyatida o‘zgarib turuvchi ehtiyojlari bilan ularni qondirishning imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyatlarda aniqlanadi.

Hozirgi sharoitda insonga ijtimoiy muhit ko‘rsatayogan ta‘sirini quyidagicha tasnif etish mumkin:

Birinchidan, har bir insonga bo‘lgan global ta‘sir, ya‘ni radio, televidenie, matbuot, kino va hokazolar orqali axborot almashinuvi;

⁴⁶ Жураев Н., Азизов Ш. Ижтимоият асослари. -Т.: «Маърифат-мадакдор», 2003. -62-63-б.

⁴⁷ Умумий социология. Тошкент: ТошДУ, 1999, 42-бет.

Ikkinchidan, mamakat va mintaqa miqyosidagi ijtimoiy ta'sir insonni mavjud shart-sharoitlar doirasida inson dunyoga kelishidan to hayotdan ko'z yumgunigacha o'z orbitasida tutib turadi;

Uchinchidan, insonni avval boshidan o'rab turgan mikromuhit – oila, maktab, ko'cha va hokazolar o'z ta'siriga oladi.

Anna shu nuqtai nazardan aytish mumkinki, **inson shaxsning shakllanishidagi birinchi bosqich – oiladir. Oila bioijtimoiy sifatga ega bo'lgan tuzilma sifatida jamiyatning barqaror va dastlabki bo'g'inidir.** Oilada go'dak ilk bor ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni anglamagan holda o'zlashtiradi va ular zamirida faolligini asta-sekinlik bilan oishirib boradi. **Maktab, turli ijtimoiy guruhlar** (masalan, tengdoshlar, sport uyushmalari va boshqalar) **bilan muloqat davomida madaniy ideallik qaror topa borib, shaxs shakllanishining muhim manbaiga aylanadi.**

Hozirgi davr sotsiologiyasida «inson» deganda Yerda yashayotgan mavjudot turlaridan biri tushuniladi. Inson alohida olingan tur (Homo sapiens) vakilini ifodolovchi umumiy tushunchadir. Inson, umuman inson zotining yig'iq obrazi sifatida bioijtimoiy mavjudot bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham tabiatga, ham ijtimoiy hayotga mansubdir. Gegel ta'biri bilan aytganda, «insonning o'zida bevosita mavjudligi qandaydir tabiiydir, bu uning o'z tushunchasiga binoan tashqidir; faqat o'ziga tegishli tana va ruhini takomillashtirish vositasida, mohiyatan o'zi o'zi anglashi sababli ham u o'zini erkin tutadi, u o'ziga o'zi egalik qilishga kirishadi va ham o'ziga, ham boshqalarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda o'ziga o'zi egalik qiladi. Bu o'ziga o'zi egalik qilishga kirishish, shuningdek, bu holatni voqelik deb bilish shuni ko'rsatadiki, inson o'z tushunchasiga binoan (imkoniyat, qobiliyat, moyillik), endi o'zini o'ziniki deb bilishi, o'zini xudi predmetdek hisoblashi – oddiy o'zini o'zi anglashdan farq qilib, u haqiqatda narsa (buyuk) shaklida namoyon bo'la olish qobiliyatiga erishadi»⁴⁸.

Individ inson zotining alohida olingan nusxasi, uning vakillaridan biridir. Shaxs esa u yoki bu inson sifatida namoyon bo'lib. U ma'lum va betakror individuallikka ega bo'ladi. Individning jamiyatga kirish jarayonlari uning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishish natijasida uning jamiyatdagi qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirib borishi uchun zamin yaratadi. Bu jihatdan u ijtimoiy ta'sir ob'ektidir. Shuningdek, individ ijtimoiylashuv oqibatida jamiyatdagi turli munosabatlarda faollashadi va bunda u ijtimoiy munosabatlar sub'ekti sifatida harakatlanuvchi shaxsga aylanadi.

Mustaqil O'zbekistonning buyuk kelajagini barpo qiladigan, unga munosib shaxs bo'la oladigan kishini tarbiya qilib yetishtirish hozirgi davrning asosiy vazifasi ekanligi shaxs sotsiologiyasida o'rganiladi.

Hozirgi davrda jamiyatimizda shaxsning quyidagi belgilari mavjud:

1. **Birinchi grupp shaxs belgisi:** jamiyatga, siyosatga munosabati bilan bog'liq, (Vatanga sadoqat, o'lka boyligi xo'jayini ekanligini anglash, optimizm, maqsad sari intilish, intizomlilik, uyushqoqlilik, aktiv hayotiy pozisiya va boshqa).

⁴⁸ Гегел Г.В. Философия права. Москва, «Мысль», 1990, с.113.

2. **Ikkiichi grupp shaxs belgisi:** uning o'z faoliyatiga bo'lgan munosabati bilan harakterlanadi (Mehnat qilish, so'z bilan ish birligi, bilim olishga intilish, madaniyatga intilish, mehnatda tashabbuskorligi va boshqa).

3. **Uchinchi grupp shaxs belgisi:** uning boshqa kishilarga bo'lgan munosabati bilan bog'liq (Kishilarni hurmat qilish, qardoshlik, tug'rilik, axloqiylik).

Shaxsning asosiy xislatlari, bular:

- onglilik;
- ma'naviy boylik;
- ijtimoiy munosabatlar;
- jamiyatga nisbatan nisbiy mustaqillik;
- javobgarlik.

Insonning ijtimoiy sifatlarini belgilovchi omillar:

1) **ijtimoiy maqsadi:**

- a) egallab turgan maqomi;
- b) bajarayotgan ijtimoiy roli;
- v) normalar va qadriyatlar;
- madaniyat;
- inson foydalanadigan belgilar tizimi;
- bilimlar;
- bilim va maxsus tayyorgarlik darajasi;
- ijtimoiy-psixologik o'ziga xosliklar;
- yechimni qabul qiladigan mustaqillik;
- faollik.

Bugungi kunda, ayniqsa Iilom Karimov 2000 yil Oliy Majlis 2-chaqiriq 1-sessiyasining 2-yig'ilishida (11 fevraldagi) rahbar kadrlar quyidagi xislatlarga ega bo'lishini alohida ta'kidlagan edi⁴⁹:

1. **Shaxsiy xislatlar:**

- 1) ijtimoiy manfatlarni uz shaxsiy manfatidan yuqori qo'yishi;
- 2) adolatlilik;
- 3) o'z qo'l ostidagilarga hurmat bilan qarash;
- 4) mehnat jamoasida qulay psixologik munosabatni vujudga kel-tirish
- 5) odamlar bilan osonlikcha til topisha bilish;
- 6) umumiy madaniyat saviyasining yuksakligi;
- 7) bosiq bo'lish;
- 8) o'ziga ishonch va hokazo.

2. **Amaliy xislati:**

- 1) fikrining tiniqligi;
- 2) yangilikni qabul qila bilish;
- 3) tashabbuskorlik qobiliyati;
- 4) tashkilotchiligi;
- 5) o'z so'zi ustidan chiqa bilish;
- 6) puxtaligi va hokazo.

3. **Professional, xislati:**

⁴⁹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000, 358–361-бетлар.

- 1) ishlab chiqarishni bilish;
- 2) kadrlarga e'tibor;
- 3) o'z malakasini oshirish;
- 4) ishbilarmonlik va hokazo;

Jamiyat va individning integrasiyalashuv jarayoni va ijtimoiy birliklarining turli tiplari ham mavjud bo'lib, bular:

- 1) guruh;
- 2) ijtimoiy institutlar;
- 3) ijtimoiy tashkilotlar va boshqalardan iborat.

Shaxsning asosiy sotsial sifatlari konkret sotsial guruhlar, jamoalar faoliyati va munosabatidan tarkib topadi. Shu sababli **shaxsning sotsial sifatlari 3 ta kichik tizimdan iboratdir:**

1. Shaxsning individualligi.
2. Shaxslararo munosabatlari.
3. Munosabatlar sub'ekti.

1. **Shaxsning individualligi** undagi harakter, iroda dunyoqarash, faoliyat jarayonidagi ba'zi bir xususiyatlar bilanelgilanadi. Undagi individual xususiyatlar uning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi.

2. **Shaxsning shaxslararo munosabati**, avvalo shu munosabatlar sis-temasi elementlaridan biri ekanligini bildiradi. Shaxslararo munosabat shaxs rivojlanishining, uning komil inson sifatida tarkib topishining asosi sifatida xizmat qiladi, shu sababli shaxsning shaxslararo munosabatlar shaxsda insoniylik, poklik, rostgo'ylik, samimiylk kabi xislatlarning shakllanishida va takomillashuvida alohida o'ringa ega.

3. **Munosabatlar sub'ekti**. Shaxsning ijtimoiy munosabatlar sub'ekti sifatida mavjud bo'lishi uning shu munosabatlardagi sub'ekt sifatidagi maqomini belgilaydi.

Shaxs ma'lum sotsial xususiyatli hodisalarning oqibatigina emas, balki sababi hamdir. Har bir shaxsning sotsial sifatlari uning amaliy faoliyatining mazmun va harakterini belgilaydi. Aynan faoliyat jarayonida kishi atrofdagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqadi. Sotsial xususiyatlar shaxsning ichki holat ta'sirida uning faoliyatida o'rab turgan voqelikka shaxsiy munosabat sifatida namoyon bo'ladi. Sotsial xususiyatlar bu ma'lum sotsial muhit sharoitlarida individlar orasidagi o'zaro ta'sirlar jarayonida yuzaga kelgan aloqalar tizimidir. Shaxsning sotsial xususiyati kishining faoliyati, xatti-harakatida, uning sotsial sifati shaklida ko'rinadi. Shaxsning sotsial sifatlari tashkil etuvchi elementlarga (shaxs sotsial maqsadi):

- o'z faoliyati jarayonida amal qiluvchi norma va qadriyatlar;
- foydalanadigan belgilar tizimi;
- o'z rolini bajarish va tashqi dunyoga nisbatan erkin harakat qilish uchun yordam beruvchi bilimlar majmuasi: bilim va qaror qabul qilishda mustaqillik darajasi kiradi.

Shaxs sotsiologiyasida shaxs manfaati alohida o'ringa ega. **Shaxs manfaati** - bu individ faoliyatining u yoki bu ehtiyojini qondirish bilan bog'liq yo'nalganligidir. Manfaatlarda asosida kishilarning ehtiyojlari yotadi. Ular sotsial qonunlar talablarini

ifodalaydi, buning natijasida manfaat ehtiyojini anglashda muhim rol o'ynaydi. Manfaatning 4 turi mavjud:

1. Munosabat manfaati: - shaxs faoliyatida u yoki bu ob'ektdagi voqea va hodisalarga nisbatan qiziquvchanligini anglatadi. Munosabat manfaati 2 ko'rinishda kechadi: a) asosiy munosabat manfaati - bu shaxsning hayotida maqsad va vazifasini, harakatlarini o'z ichiga oladi. b) yordamchi yoki ikkinchi darajali munosabat manfaatdir. Bu shaxs faoliyatining maqsad va vazifalaridan tashqari uning boshqa voqelikka qiziqishini bildiradi.

2. Harakat manfaati: - shaxsning u yoki bu faoliyatida qatnashishi-da ko'rinadi. Aktiv yo passivligini bildiradi. Harakat manfaati: a) maqsadli va b) maqsadsiz bo'lishi mumkin. (boshlang'ich faoliyati bilan cheklanib qolgan, tor doiradagi harakat).

3. Tayanch manfati: - shaxsning boshqa shaxslar, guruhlar bilan uzoq sotsial ta'sirlashuvida shakllangan va turli vaziyatlarda o'z yo'nalishini saqlab qolgan manfaatdir. Shaxslararo va guruhlararo munosabatlarda shakllanadi..

4. Yunalish manfaati: - bu yo'nalish manfaatlar ichida juda murakkab bo'lib u shaxs manfaatlaridan birini tanlashi bilan bogliq.

Demak, shaxsning tipi u yashaydigan jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga bog'lik. Shaxsning shakllanishini belgilovchi omillar quyidagilardan iborat:

- 1) Ijtimoiy siyosiy tuzum.
- 2) Tarbiya va maorif tizimi.
- 3) Turmush.
- 4) Mehnat faoliyati.
- 5) Ijtimoiy faoliyat.
- 6) Oila va boshqalardir.

9.2. Shaxs ijtimoiylashuvining ikki fazasi, ijtimoiy faoliyat hamda o'z-o'zini anglash holati

Shaxs shakllanishida uni o'rab turgan muhit va u intiladigan madaniy-ijtimoiy ideallar hamda bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarining ham ahamiyati kattadir. Bunday hodisani fanda insonning ijtimoiylashuvi yoki sotsializasiya yo'li bilan shaxsga o'tishi, deb atash qabul qilingan. Buni izohlaydigan ko'pgina qarashlar mavjud.

Ijtimoiylashuv umumiy ma'noda insonning bio va ruhiy ehtiyojlariga maqsadga muvofiq, oqilona ta'sir o'tkazishdir. Buning oqibatida inson shaxsi qaror topishining ikkinchi tomoni - uning sub'ektiv «MEN»i ham shakllanadi. Shaxsning «MEN»i ota-onalari, qarindosh-urug'lar, tanish-bilishlar, mahallakuy va boshqalardan o'zlashtiradigan sifatlardir. Bu sifatlari aniq olingan joyi va vaqtiga ko'pa ijobiy yoki salbiy shaxsiy xususiyatlar tarzida shakllanishi mumkin. Ijobiy holatda shaxsda o'zi to'g'risida odillik, epchillik, qobiliyatlilik, uddaburonlik kabi tasavvurlar tug'ilsa, salbiy holatda uning layoqatsizligi, noshudligi, zaifligi kabi xususiyatlari qaror topishi mumkin. Albatta, bu xususiyatlar inson sub'ektivining o'z «MEN»i to'g'risidagi fikrlaridir. Ularning voqelikka muvofiq kelishi, ya'ni haqiqiy yoki yo'qligi masalasini ham nazardan qochirmaslik lozim.

Sub'ektiv «MEN» yuzaga kelishi bilan nisbiy mustaqillik tarzini oladi va shaxs sifatida o'zini ko'rsata boshlaydi. Shu bilan birga shaxs «MEN»i doirasida uning ikkinchi jihati-boshqalarning bu «MEN»ga bo'lgan munosabatiga javoblari masalasi kuzga tashlanadi. «MEN»ning bu jihati o'zga harakatlari, fikr-o'y, siyosiy mavqei, turmush tamoyillari va hokazolar to'g'risida jamoatchilik fikrlarini hisobga olish yoki olmaslik bilan bog'liq holatlar ifodalanadi.

O'zga «MEN» quyidagi holatlardan tashkil topadi. Bular-boshqalarning aynan shu shaxs to'g'risidagi qarashlari asosidagi fikrlar; Ayni shu shaxsning xatti-harakati va faoliyatini boshqalar tomonidan baholash bilan bog'liq omillar; boshqalarning qarashlari va bergan baholariga javoban qoniqish, g'urur, o'ziga ishonchining kuchayishi, o'zini bekamu ko'st deb xisoblash, uyalish, afsuslanish, ehtiyotkorlikka moyillik kabi holatlardir. Shaxsning ob'ektiv «MEN»i bilan uning to'g'risidagi «o'zga MEN» bir-birini to'ldirgandagina insonning ijtimoiy tabiati haqidagi fikrlar ham to'laroq bo'ladi.

- Jamiyat va shaxs maqsadlari orasidagi bog'lovchi u yoki bu sotsial tizim bo'lishi mumkin. Demak:

Shaxsning ijtimoiylashuvi deb, shaxsning jamiyatga, sotsial jamoalarning turli, tiplariga madaniyat elementlari, sotsial norma va qadriyatlarni o'zlashtirish orqali sodir bo'ladigan jarayon (ijtimoiylashuv deb ataladi)ga aytiladi.

Shaxsning (individning) sotsial tashkilot elementi bo'lishi 2 muhim jihatga bog'liq: 1) sotsial tashkilotning shaxsga ta'sir etishi bilan qobiliyatining shakllanishiga va 2) shaxsning boshqa odamlar ta'siriga berilishi bilan qobiliyatining shakllanishiga bog'liq.

Shaxs ijtimoiylashuvning 2 fazasi mavjud:

1. **Sotsial adaptasiya (moslashish).** Bunda individning sotsial sharoitlarga, funksiyalarga, sotsial normalarga, sotsial guruhlarga, tashkilot va institutlarga, ya'ni muhitga moslashishdir. Sotsial adaptasiya jarayoni, asosan oilada boshlanadi va shakllanadi. Oiladagi har qanday munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvida o'z aksini topadi. Shu boisdan individning shaxs sifatida shakllanishida oila asosiy rol o'ynaydi.

2. **Sotsial interiorizasiya,** ya'ni sotsial norma va qadriyatlarining individ ichki dunyosiga kirishish jarayonidir. Shaxs sotsial muhitga qorishib ketmaydi, balki unga mustaqil birlik sifatida kiradi, Ko'pgina nazariyalarda shaxsning ijtimoiylashuvi, tashqi ta'sir ob'ekti sifatidagina qaraladi. Bu nazariyalarda asos qilib faqatgina ijtimoiylashuv yordamida sotsial o'zgaradigan insonning tabiiy mohiyati olinadi; shaxsning aktivligi va unga beriladigan biologik xususiyatlar hisobga olinmaydi. Ijtimoiylashuv shunga asoslanadiki, odam ijtimoiy faoliyatchi sifatida o'zi va ham ijtimoiy hayotining, hamda sharoit va vaziyatlarini belgilovchi omildir. Shaxs sotsial ta'sirlanishning ob'ekti va sub'ektidir. Ijtimoiylashuv jarayonida belgilar tizimi muhim ahamiyatga ega. Belgilar yordamida jamiyat individlar faoliyatini boshqaradi. Individ sotsial faoliyat kursatish uchun sotsial jamoada qabul qilingan belgilar va ularni ishlatish usullarini o'zlashtirgan bo'lishi kerak.

Individ faoliyat qiluvchi mavjulloqdir. U tashqi muhitga shunchaki javob bermaydi, balki amaliy faoliyat jarayonida ham inson sifatidagi o'zining taraqqiyot va faoliyati qonuniyatlarni angalaydi va anglash asosida o'zining sotsial faoliyatini

belgilaydi. Shaxs tomonidan o'z faoliyatini boshqarish faqat ob'ektiv va sub'ektiv qonuniyatlarni bilishgina emas, balki shu qonuniyatlarni, uning elementlarini, xususiyatlarini ham bilishni taqozo etadi.

Shaxslarning sotsial faoliyati va sotsial harakatining boshlang'ich nuqtasi ma'lum ehtiyoj va manfaatlarni yuzaga keltiruvchi ob'ektiv hayot sharoitlaridir. Faoliyat turlari ko'p, lekin eng muhimi ularning barchasi shaxsning moddiy va ma'naviy asosini tashkil qiluvchi, ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, ehtiyojlar shaxsning tashqi muhitga ob'ektiv bog'liqligini bildiradi. Shu sababli shaxsning amaliy faoliyat ehtiyojlarni qondirish shakli sifatida qaralishi ob'ektiv sharoitlarning in'ikosi va ularni qondirishning real imkoniyatlarini anglash sifatida qaralishi mumkin.

Ehtiyojlarining 2 ko'rinishi mavjud: **1) tabiiy va 2) jamiyat tomonidan paydo qilingan ehtiyojlar.**

1) **Tabiiy ehtiyojlar** sifatida kishilarning kundalik ehtiyojlari: ovqat, kiyim, turar-joy va boshqalar tushuniladi.

2) **Sotsial ehtiyojlar** esa odamning mehnat qilish ehtiyoji, sotsial aktivligi, ruhiy madaniyati, ya'ni nima ijtimoiy hayot mahsuli shunga bo'lgan ehtiyojdir. Tabiiy ehtiyojlar asos bo'lib, ularda sotsial ehtiyojlar paydo bo'ladi, rivojlanadi va qoniqtiriladi.

Shaxsning ijtimoiylashuv davri: quyidagilar asosida kechadi:

1) Bolalik:

- agentlar va ijtimoiylashuv turlari.

2) Ota-onalik:

- otalar va bolalar: ikki dunyo;

- «otalar va bolalar» munosabatlarining mutanosibliigi.

3) Uspirinlik:

- qadriyatlar parallel tizimi.

4) Balogat yoshi:

- voyaga yetgan inson maqomining asosiy mezoilari;

- voyaga yetganlar - shaxs ijtimoiylashuvining faol payti.

5) Keksalik:

- ijtimoiylashuv ushbu davri maqomi va muammolar.

Ijtimoiy faoliyat va ijtimoiy fe'l-atvor mexanizmlari:

1) Faoliyat turlari.

2) Ehtiyojlar:

- tabiiy ehtiyojlar;

- biologik ehtiyojlar;

- ijtimoiy ehtiyojlar.

3) Ijtimoiy faoliyatni asoslovchi mexanizmlar:

- ehtiyojlar;

- qadriyatlar;

- manfaatlar va ularning o'zaro ta'siri;

4) Ijtimoiy nazorat.

- 5) Sanksiyalar.
- 6) Ijtimoiy buyruq.
- 7) O'z-o'zini nazorat.
- 8) Tashqi nazorat.
- 9) Jamoatchilik fikri.
- 10) Deviant (jinoiy bo'lmagan) fe'l-atvor.
- 11) Delinkvent (jinoiy) fe'l-atvor.
- 12) Shaxsning muhim ijtimoiy-psixologik xislati - o'z-o'zini anglash kabilardir.

Umuman ijtimoiy muhit ta'siri ostida shaxsning shakllanish jarayonini tasvirlash uchun «ijtimoiylashuv» tushunchasi XIX asr oxirida - paydo bo'ldi. Ijtimoiylashuv deganda shaxsning o'z hayot mobaynida o'zi mansub bo'lgan jamiyatning ijtimoiy me'yorlari va madaniy qadriyatlarini o'zlashtirish jarayonini tushuniladi. «Ijtimoiylashuv» tushunchasi «shaxsni tarbiyalash», «shaxsni shakllantirish» tushunchalari bilan chambas bog'liq, biroq u kengpoq tushuncha bo'lib, insonga barcha mumkin bo'lgan ta'sirlarni qamrab olishga imkon beradi.

Siyosiy ijtimoiylashuv individ tomonidan o'zining siyosatga qo'shiluvini ta'minlovchi siyosiy bilimlarni, qadriyatlarni, me'yorlarni, qoidalarni, xatti-harakat odobini o'zlashtirish jarayonidan iboratdir.

XX asr 90-yillarning boshlarida siyosiy ijtimoiylashuv jarayoniga hokimiyat muassasalariga ishonchning yo'qolishi, ularni siyosatida shaxsan qatnashishni istamaslik, buzg'unchilik, siyosiy norozilikning quporuvchilik usullari katta ta'sir ko'rsatib keldi. Rasmiy siyosat ko'pincha ko'pchilik kishilar uchun ma'naviy tayanch bo'lmay qolgan edi.

Turmush tarzidagi, ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlar shaxs mavqeini ancha murakkablashtirdi. Iqtisodiy jarayon xarakterida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Yangi texnologiyalarning joriy qilinishi jiddiy o'zgarishlarga olib kela boshladi. O'tmishda siyosiy ijtimoiylashuv ikki tamoyil qarama-qarshiligi asosida kechdi:

1) Shaxsning ijtimoiy rivojlanishiga, uning siyosatda faol qatnashishiga jiddiy ijtimoiy ehtiyoj borligi ma'lum bo'ldi.

2) Ikkinchi tomondan inson hokimiyatdan, uning tashkilotlaridan siyosiy begonalashuvga olib kelgan edi.

Begonalashuv turlari:

1. **Iqtisodiy begonalashuv:** a) faoliyatdan begonalashuv; b) faoliyat boshqaruvdan begonalashuv; v) faoliyat natijalaridan begonalashuv.

2. **Siyosiy begonalashuv:** Siyosiy hokimiyatdan begonalashuv.

3. **Madaniy begonalashuv:** ma'naviyatdan, madaniyatdan begonalashuv.

4. **Ijtimoiy begonalashuv:** muloqotdan, insonlarning bir-biridan begonalashuv.

5. **Ruhiy begonalashuv:** o'z-o'zidan begonalashuv, o'z mohiyatidan uzoqlashuv.

Shaxsni siyosatga tortish mexanizmi murakkab va ko'p bosqichlidir. Siyosiy ijtimoiylashuv davrida shaxsga ham anglashilgan, ham tashqi muhitning tabiiy ta'siri bo'ladi.

Shaxsning dastlabki ijtimoiylashuvi uning kelib chiqishi bilan bog'liq. Inson ongiga oila katta ta'sir ko'rsatadi. Mashg'ulot turi, turmush darajasi, ma'lumoti, siyosiy io'nalishi kabi omillar ta'sir qiladi.

Siyosiy ongni qayta qurish kupincha ilgarigi qoidalarni o'zgartirish natijasida yuz beradi. Siyosiy ong shakllanishida:

Siyosiy madaniyat o'sishi:

- turli, siyosiy tashkilotlar faoliyati;
- ommaviy axborot voistalari;
- norasmiy guruhlar;
- korxonalar jamoatlari;
- uyda yashovchilar;
- siyosiy partiyalar;
- kasaba uyushmalari;
- yoshlar tashkilotlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Siyosiy ijtimoiylashuvda mafkura katta rol o'ynaydi. Shaxs siyosiy ijtimoiylashuvda siyosiy ong tuzilishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ehtiyojlar va ijtimoiy kuzatishlar tizimini shakllantirish;
- o'z ijtimoiy guruhini tenglashtirish;
- o'z manfaatlarini anglash;
- siyosiy faoliyat imkoniyatlariga baho berish;
- ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar va dasturlar tizimini qabul qiladi.

O'z-o'zini anglash: o'z-o'zini anglashda iqtisodiy, siyosiy, huquqiy axloqiy va madaniy muhitning ta'siri katta. O'z-o'zini anglash millatlar uchun siyosiy onglilikning oshishigina emas, shu millat birga milliy mustaqillik va milliy ozodlik hamdir. O'z-o'zini anglash jahon tarixida ozodlik harakatlarning kuchayishiga, sotsializm va imperalizmning yemirilishiga, parchalanishiga olib keldi. Portugaliya, Ispaniya, Gollandiya, Angliya, Fransiya, sobiq SSSR kabi imperiya davlatlari o'z mustamlakalaridan mahrum bo'ldi. O'zbek millatining o'z-o'zini anglashi moddiy kuch sifatida millat sha'ni, qadr-qimmatini, obro'-e'tibori, or-nomusi tiklanishiga olib keldi. O'z-o'zini anglash millatning moddiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qilishdir. Mustaqillik sharoitida o'zbek xalqning o'z-o'zini anglashini rivojlantirish davlat siyosati darajasigacha ko'tarildi.

O'zbekiston Konstitusiyasida shaxsning huquq va erkinliklari (24-31 -modda) o'z ifodasini topdi: 1) siyosiy huquqlar 2) Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar 3) inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanishi 4) fuqarolar burchlari o'z ifodasini topgan.

9.3. Jamiyat va davlatning sotsial mohiyati

Jamiyat - kishilar hayotiy faoliyatining tarixiy rivojlanish shakli bo'lib, o'z tuzilishi jihatidan murakkab tizimni tashkil qiladi. Bizning hozirda yashab turgan jamiyatimiz sotsial tizimining muayyan konkret shakli sifatida, uning funksional va rivojlanish qonuniyatini, har bir bo'lakchalarning o'ziga xos tomonlarini, o'zaro munosabatlarini ilmiy jihatdan o'rganib, to'g'ri boshqarish muhim ahamiyatga egadir.

Chunki, o'z vaqtida keyingi oqibati o'ylanmagan, oldindan sotsiologik asosda tahlil qilinmagan va oldi olinmagan nuqsonlar jamiyat taraqqiyotida salbiy asoratlar qoldiradi.

Sotsiologiya tarixda jamiyat – o'z ijtimoiy ehtiyojlarini qondiruvchi kishilar birligi sifatida tushunilgan. Shu bilan birga, jamiyat ayrim ijtimoiy birligina emas, balki ijtimoiy munosabatlar majmuasi hamdir.

Sotsiologiya jamiyat to'g'risidagi ta'limot bo'lib, ijtimoiy tizimlar rivojlanishi va funksional qonunyatlar, harakatlantiruvchi kuchlarni o'rganuvchi fan hamdir. U turli ijtimoiy hodisalar, jamiyat va tabiat o'rtasidagi aloqadorlikni, shuningdek, shaxs kishilarning ijtimoiy xulqi, uning elementlari va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. **Jamiyat- bu kishilar birgalikdagi faoliyatining tashkiliy shakllari turli darajalaridan iboratdir.** Bu faoliyat doirasida turli-tuman jamiyat va uning a'zolari, ularga mansub bo'lgan birliklarning har biri uchun umumiy bo'lgan ehtiyojlari qondirildi. Aniqroq qilib aytganda, **jamiyat – bu o'z-o'zicha yetarlilik bo'lib. O'z a'zolari turmush sharoiti uchun barcha zarur jarayonlarni yo'lga qo'yadi, amalga oshiradi.** Bu «o'z-o'zicha yetarlilik»ni jamiyat bilan uning bir qismi bo'lgan siyosiy paritya nisbatini aniqlash misolida yaqqol ko'rish mumkin. Masalan. Xitoy Xalq Respublikasidagi hukumron partiyaning a'zolari soni allaqchon 100 million kishidan oshib ketgan. Lekin bu partiya jamiyat ichida mavjud. Umumiy soni mingdan ham ko'p bo'qilmagan yovvoyilar qabilasi haqiqiy, to'laqonli jamiyat bo'la oladi. Gap shundaki, etnos tarixan birinchi o'z-o'zicha yetarli ishtimoiy guruh bo'lgan. Etnos a'zolari birgalikdagi hatti harakatlar bilan zarur hayot sharoitlarini yaratidilar.

So'z turkumlaridan ot bo'lgan «sotsium» va «jamiyat» so'zdaridan «sotsial» va «ijtimoiy» sifatlar yasaladi. Binobarin ularni sinonim sifatida ishlatish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki bu tushunchalar anglatadigan ma'nolar, garchan yaqin bo'lsa-da, lekin aynan emas. «Sotsium» tushunchasi «jamiyat» tushunchasidan keng. «Jamiyat» tushunchasi «sotsium» ifodalaydigan voqelikni konkretlashtirib aks ettiradi, uning mavjudlik usulini ko'rsatadi. Yuqorida aytilganidek, «jamiyat» tushunchasida sotsiumni tashkil etgan birliklarning turli darajalardagi ifodasi aks etadi. Ushbu hol ot va sifat ko'rinishidagi «jamiyat», «ijtimoiy» so'zlarni aniq ishlatish, o'rnida qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

«Jamo» va «jamiyat» atamalari anglatgan ma'nolariga ko'ra yaqindir. Har ikki so'z arabcha «jam'a»- dan yasalgan bo'lib, kishilarning turli darajada va maqomda olingan umumiylikni anglatadi. Agar «jamiyat» deyilganda keng ma'noda oldingi paraglarda ko'rsatib o'tilganidek, kishilarning birgalikdagi manfaatlari va kelishuvi asosida maqsadga muvofiq oqilona tashkil etilgan birgalikdagi faoliyati ifodasi tushunilsa, **«jamo» iushunchasida umumiy kelib chiqish, til, taqdir va qarashlar bilan boshgliqlik o'z aksini topadi.** Oila, xalq va hokozolar Ayni shunday jamoalardir. Har qanday jamoa ham jamiyat bo'lavermaydi. Lekin istalgan jamiyat jamoa hisoblanadi. Ayniqsa, jamiyat murakkab jamoa bo'lib, o'z-o'zidan mavjudlik va rivojlanish xususiyatlariga egadir.

Hozircha jamiyat hayotini sotsiologik jihatdan tadqiq qilish asosan, ikki yo'nalishda rivojlanib keldi. Birinchi yo'nalish O.Kontdan fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym orqali rivojlantirilgan amerikalik sotsiolog T.Parsonslarning

sotsiologik ta'limotlarini o'z ichiga oladi. Bu yo'nalishda ijtimoiy tizim o'zgarishi tashqi kuchlar ta'siri orqali tushuntirilib, ko'proq psixologik omillarga e'tibor berilgan.

Ikkinchi yo'nalish: marksistik sotsiologik ta'limot bo'lib, unda ijtimoiy tizim ichki ziddiyatlar asosida ichki kuch ta'siri orqali tushuntirilib, materialistik mohiyatga ega bo'lgan moddiy munosabatlarning belgilovchi rolga asosiy e'tibor qaratilgan.

Har ikki ta'limot ham jamiyat hayotida muhim belgilarni o'zida mujassamlashtirib keldi.

Sotsiologik amaliyot funksional o'zgarishlarsiz, evolyusiyasiz, revolyusiya tushunchasi bilan, funksional munosabatlar tahlilisiz ijtimoiy tizimlar rivojlanishini faqat ziddiyat va konfliktlar orqali asoslashga urinuvchi bu ta'limot jamiyat hayotini bir tomonlama o'rganishga olib kelganligini davr ko'rsatmoqda.

Burjua sotsiologiyasi nomi bilan atalgan g'arb sotsiologik ta'limotida ham o'ziga xos ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, ijtimoiy tizimlar rivojlanishining ichki ziddiyatli xususiyatlarni hisobga olmaslik ham jamiyatni bir tomonlama tushuntirishni bildiradi.

«Jamiyat hayotining industrlashuvi ob'ektiv ravishda, qaysi ijtimoiy tizimlar bo'lishidan qat'iy nazar, ijtimoiy ierarxiyaning bir xil (yagona) tipiga olib boradi» - degan amerika sotsiologlarining fikri hozircha tarixiy rivojlanish amaliyotida tasdiqlanmoqda.

Ijtimoiy tizim - o'zaro bog'langan individlar, ijtimoiy guruhlar va institutlarni o'z ichiga oluvchi, murakkab tashkil bo'lgan va tartiblangan ijtimoiy yaxlitlik. Alohida shaxs ham uning tashqi dunyo bilan munosabatlarining serqirraligi va o'z-o'ini tashkil qilishining yaxlitligi nuqtai nazaridan ijtimoiy tizim hisoblanishi mumkin.

Ijtimoiy tizim - murakkab ichki tuzilishga ega bo'lib, tartibli, bir butun, o'ziga xos ijtimoiy aloqadorlik va turli ijtimoiy munosabatlar birligini tashkil qiladi. Har qanday ijtimoiy tizim tarkibiy tizimlar, masalan, iqtisodiy, siyosiy, xuquqiy, ma'naviy, ijtimoiy turmush, fan va boshqa shu kabi sohalarida to alohida olingan insongacha bo'lgan ijtimoiy tizimlar shular jumlasidandir.

Avvallo biz jamiyatni sotsiologik nuqtai nazardan quyidagicha o'rganamiz:

1. Jamiyat tuzulishi va tarkibi o'rganiladi. (Jamiyat qanday kishilardan iborat, ular qancha va qanday sinf yoki tabaqalarga mansub).

2. Jamiyatda yashayotgan kishilarning xatti-harakatlari nimalardan iborat. (ularning o'zaro munosabatlaridagi harakterlari).

3. Jamiyat taraqqiyoti uning rivojlanishi nuqtai nazaridan o'rganiladi. Dunyodagi barcha xodisalar, vaqtlar o'tish bilan o'zgaradi.

Jamiyatni to'liq tushinish uchun faqat uning tuzilishi va rivojlanishini o'rganishgina emas, balki uning o'tmishini, tarixini ham sinchiklab o'rganish, bu jamiyatni qanday tarkib topganligini, qanday shakllanganligini, rivojlanganligini bilmoq jamiyatni to'liq tushunishga imkon yaratadi.

Jamiyat ijtimoiy hodisaning umumiy va murakkab sistemasidir. Jamiyat elementlari:

- ijtimoiy faoliyatning belgilangan sotsial statusga ega;

- o'zida ijtimoiy me'yor va qadriyatlarni aks ettiradi;
- individual sifatlarga (shaxs ijtimoiy belgisi, qiziqishlari, qadriyatlari yo'nalishi, shaxs motivlari) shulardandir.

Jamiyat har bir sohasi ishlab chiqarish tarakqiyotida ma'lum bir funksiyalarni bajaradi:

- iqtisodiy munosabatlar - moddiy ishlab chiqarish funksiyasi;
- ijtimoiy munosabatlar - ijtimoilashuvini – sotsializasiya;
- siyosiy munosabatlar - ijtimoiy boshqaruvni (eleientar nazorati);
- mafkuraviy munosabatlar - ma'naviy ishlab chiqarish funksiyasi va boshqalardir.

Ijtimoiy struktura - jamiyatning ijtimoiy asosidir. Sotsiologiya nazariyasida barcha ijtimoiy tizimlar 2 xil munosabatda mavjud bo'ladi:

1. Sotsietal munosabatlar
2. Ijtimoiy munosabatlar

1. Sotsietal munosabatlar sistemasiga: jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va mafkuraviy munosabatlari kiradi. Ular bir-birlari bilan uzviy aloqador tizimga ega. Sotsietal sistemasida ierarxik qaramlik mavjud. Ya'ni bunda iqtisodiy munosabat belgilovchi omil bo'ladi. Demak: Sotsietal munosabatlar sistemasi tuzilishi:

1) iqtisodiy: (asoschisi A.Smit: «Dunyodagi barcha narsalar mehnatning mahsuli, mehnat taqsimoti natijasida har bir individ o'zi uchun ishlaydi va boshqalar uchun ham ishlashga majbur bo'ladi, u boshqalar uchun ishlaganda o'zi uchun ham ishlaydi);

2) ijtimoiy: a) ijtimoiy munosabatlar asosiy elementi ijtimoiy jamoalar tashkil etadi (sinflar, millatlar professional, demografik, hududiy, siyosiy guruhlar); b) elementi kishilar (jamoaga birikadigan insonlar); v) oila tashkil etadi.

3) siyosiy;

4) mafkuraviy.

2. Ijtimoiy munosabatlar: («ijtimoiy» sistema elementi –kishilar).

Ijtimoiy munosabatlar - kishilarning faoliyati jarayonida yuzaga kelgan o'zaro munosabatlar. Ular turli jamoalar ijtimoiy guruhlar, sinflar va ularni tashkil qilgan kishilar o'rtasidagi munosabatlar bo'lib, ularni bir butun sotsial organizm qilib bog'laydi. Ijtimoiy munosabatlar jamiyatda ijtimoiy ishlab chiqarish vujudga kelishi bilan paydo bo'ladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning paydo bo'lishi jamiyat taraqqiyotida chorvachilik paydo bo'lishi, dehqonchilik, savdoning yuzaga kelishi bilan bog'lik. Ijtimoiy munosabatlarning turlari: hamfikrlilik, kooperasiya, konfliktlar, kurash, befarqlik, begonalashuv, krizis, kamsitish, tengsizlik.

Ijtimoiy munosabatlar o'z mohiyatlari bilan jamiyat tarakqiyotiga ijobiy ham salbiy ta'sir etadi.

Ijobiy munosabatlar ta'siri: hamfikrlilik, kooperasiya, kurash.

Salbiy ta'sirli munosabatlar: befarqlik, kamsitish, konfliktlar, begonalashuv, krizis, tengsizlik.

Ijtimoiy munosabatlar sistemasida plyuralizm (lot. ko'plik katta ahamiyatga ega. Plyuralizm konsepsiyasiga ko'ra borliq asosini bir necha yoki juda ko'p bir-biri bilan bog'lanmagan substansiyalar tashkil etadi. Plyuralizm nemis filosofi Volf tomonidan kiritilgan.

Substansiya (lot. mohiyat) narsa va hodisalarning asosini tashkil etuvchi omil. Substansiyaning ham materialistik ham idealistik qarashlari bor.

Ijtimoiy munosabatlar 2 turga bo'linadi:

1. Moddiy munosabatlar.

2. Mafkuraviy (ideologik) munosabatlar.

Moddiy munosabatlar - inson hayotini moddiy taraqqiyotidagi munosabatlar: inson yashashi, bor bo'lishi uchun, avvalo u moddiy ehtiyojini ta'minlashi kerak. U oziq-ovqat, kiyim, turar-joy bilan ta'minlanishi lozim. Ana shu ehtiyojini qondirish uchun u jamiyatda boshqa insonlar, guruhlar bilan munosabatda bo'ladi. Xuddi shuningdek oila ham, guruhlar ham, xoli davlat ham nihoyat butun jamiyat hisoblanadi.

Mafkuraviy (ideologik) munosabatlar - siyosiy, huquqiy, axloqiy va diniy munosabatlar. Uning asosiy o'zagini moddiy munosabatlar tashkil etadi. Demak, moddiy munosabatlar bazis, ideologik munosabatlar ustqurma hisoblanadi.

Madaniy munosabatlar ham mavjud.

Ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlik:

- 1) insonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik;
- 2) turli ijtimoiy guruh, qatlam, toifalar o'rtasidagi hayotiy bog'liqlik;
- 3) insonlarning ijtimoiy-maishiy sohadagi o'zaro bog'liqligi mavjud.

Ijtimoiy munosabatlarda sohalarga doir ijtimoiy institut turlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- 1) iqtisodiy institutlar;
- 2) siyosiy institutlar;
- 3) nikoh, oila va qon-qarindoshlik;
- 4) tarbiya institutlari;
- 5) madaniyat sohasi institutlari.

Ijtimoiy mavqe (status) tushunchasi biz oldin bayon etganimizdek, alohida olingan inson yoki ijtimoiy guruhlarining jamiyatda, mavjud ijtimoiy tizimda tutgan, egallab turgan mavqeini ifodalaydi. Bu tushuncha orqali kishilar ijtimoiy kelib chiqishi, irqi yoki o'zining harakati (ma'lumoti, ko'rsatgan xizmati) orqali erishgan darajasi o'rganiladi.

Ijtimoiy sanksiya (sanksiya - lot. qat'iy qaror ma'nosini bil.) - deb ijtimoiy guruh yoki tizimning individ xulqiga ijtimoiy normadan ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishiga nisbatan reaksiyasi tushuniladi. Ijtimoiy sanksiya jamiyat hayotini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, shaxsning ijobiy xatti-harakati uchun rag'batlantirish yoki yomon salbiy xatti-harakati - uchun jazo belgilash bilan ijtimoiy nazorat vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy sanksiya turlari:

1) Jismoniy sanksiya: kaltaklash, ozodlikdan mahrum etish, o'lim jazosi va boshqalar.

2) Iqtisodiy sanksiya: mukofotlash, moddiy rag‘batlantirish, jarima solish va boshqalar.

3) Ramziy sanksiya: hurmat bildirish, izza qilish, xayfsan berish..

Ijtimoiy munosabatlar asosini yana ijtimoiy rol tashkil etadi. Ijtimoiy rol: jamiyat ijtimoiy tarkibida bog‘lovchi ahamiyatga ega. Ijtimoiy rol, oldingi masalada ta’kidlaganimizdek, jamiyat ijtimoiy tarkibida-psixologik jihatlarni o‘zida mujassam etgan.

Sotsiologiyada jamiyatning quyidagi yo‘nalishlari mavjud:

1. Mexanik yo‘nalish (maktabi) - (XIX asrda paydo bo‘ldi, sotsial harakatni biologik harakat shaklida tushunadi, olamni mexanik talqin qiladi).

2. Organik yo‘nalish (maktabi): (XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan, jamiyatni organizmga tenglashtirgan va ijtimoiy hayotpi biologik qonuniyatlar bilan tushuntirishga urinadi, jamiyat organizm bilan bir, deydi).

3. Kulturologik yo‘nalish (maktabi): - qadriyatlar madaniyatni vujudga keltiradi, deb talqin qiladi.

Hozirgi kunda jamiyatning quyidagi ko‘rinishlari mavjud:

1. Farovonlik (mo‘l-ko‘llik) jamiyati: – (Ko‘proq G‘arbda: Skandinaviya davlatini misol keltirish mumkin).

2. Iste‘mol qilish jamiyati (AKShda XX asr 40–50-yillarda yuzaga kelganligi bilan karakterlanadi).

3. Ochiq va yopiq jamiyat. Ochiq jamiyat - demokratik jamiyat bo‘lib tashqi muhit sharoitlarida oson o‘zgaruvchi va moslashuvchi, tanqidni yorib o‘tmoqqa moslashgan jamiyat. Yopiq jamiyat – dogmatik-avtoritar rejim asosida bo‘lib, sehrli (magik) tafakkur, dogmatizm va kollektivizm tamoyillari bilan karakterlanadi.

1. An’anaviy jamiyatda yerga bo‘lgan mulkchilik asosiy o‘rinni egallaydi. Boylik tashqi manbalar asosiga qurilib, tabiat manbaalarini egallash, o‘zlashtirish kuchayadi.

An’anaviy jamiyatlarda insonning yaratuvchilik ijodiy qobiliyati ancha chegaralangan edi. Chunki, an’anaviy jamiyatda mehnatning tabiiy taqsimoti va ixtisoslashuvi, shaxslararo munosabatlarning o‘ta tabaqalashuvi, o‘zaro harakatlar va munosabatlarni norasmiy muvofiqlashirish, jamiyat a‘zolarining bir-biriga tobelik, urug‘chilik va qon-qarindoshlik munosabatlari bilan bogliqligi, boshqaruvdagi primitiv tizimlar imtiyozsiz jamiyat a‘zolarining faolligini cheklab qo‘ygan bo‘lib, bu holat shaxsning ijodiy faoliyat ko‘rsatish va fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yo‘l bermas, o‘zaro munosabatlarning esa biqiq bo‘lishini taqozo etar edi.

4 Industrial (sanoat) jamiyati. (XX asr 50-60 -yillarida yuzaga keldi. Bu konsepsiyaga o‘z mohiyatiga ko‘ra markscha ijtimoiy-iqtisodiy formasiya to‘g‘risidagi ta’limotlarga qarshi qaratilgan.

Industrial jamiyat ta’limotiga ko‘ra jamiyat turi: texnikaviy, industrial-rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Jamiyat tipini sinfiy strukturadan ajratib olib qaraydi «Industrial» jamiyat 2 bosqichda kechadi:

1) «Industrial» sanoat jamiyati;

2) «An’anaviy» jamiyatdan sanoat jamiyatiga o‘tib boradi.

2. Industrial jamiyatda mulkning barcha ko‘rinishlariga bo‘lgan munosabat shakllanadi. Yirik mashina ishlab chiqarishi qo‘l mehnati o‘rniga kelib yuksak mehnat unumdorligiga asoslangan ishlab chiqarishni izohlaydi. Avtomatik ishlab chiqarish vujudga keladi. Ommaviy ishlab chiqarish belgiga aylanadi. Ishlab chiqarishda yuksak malakali ishchilarning roli ortib boradi, ular mutaxassislashadilar. Natijada mashina yordamida standartlashgan operatsiyalar bajariladi. Xo‘jalik sohasida sanoat va moliyaviy kapital ustunlik qiladi. Mahsulot bozor uchun mo‘ljallangan bo‘ladi. Industrial jamiyatni iqtisodiy jamiyat deb atash ham mumkin. Chunki real bogliq iqtisodga qaratilgan bo‘ladi. Natijada erkin xalqaro iqtisodiy hamkorlik mamlakat davlatlari qatoriga qo‘shila boradi. Urbanizatsiyalashuv ta’lim tizimiga yangicha yondashuvni, ommaviy madaniyatni vujudga keltira boradi.

5. Postindustrial jamiyat. U 3 bosqichda yuzaga keladi:

- 1) industrial jamiyaggacha bo‘lgan davr;
- 2) industrial sanoat jamiyati davri;
- 3) postindustrial jamiyat davri.

Postindustrial jamiyati ta’limotiga ko‘ra davlat monopolistik kapitalizm o‘rnini bosadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida fan va maorifga e’tibor beradi. Olim, mutaxassis roliga yuksak baho ko‘rsatiladi. Sinflarga munosabati, uning ishlab chiqarishga egaligini inkor qiladi. Jamiyatni boshqarish olimlar va mutaxassislar qo‘liga o‘tishi tarafdori. Sotsial tengsizlik saqlanib qolishini e’tirof etadi.

3. Post industrial jamiyatda intellektual mulk, insonning akl-zakovati, bilimi asosiy o‘ringa chiqib qoldi. XX asr o‘rtalaridan qator G‘arb davlatlari jamiyatning uchinchi bosqich – post industrial jamiyatga o‘ta boshladi. Sotsiologiyada bu jamiyat nomi har xil, jumladan «informasion» jamiyat, inson bilimi va informasiya zahiralari ko‘ra jamiyatning asosiy manbai bo‘lib qoladi. Zamonaviy mikroelektronika va kompyuter texnikasiga asoslanmoqda. Bular ommaviy axborotlarni vujudga keltiradi va qayta ishlab chiqaradi. Kommunokasiya tizimida xo‘jalik tizimi tubdan uzgaradi. Tabiat manbalaridan, ishlab chiqarish, metallurgiya, qishloq xo‘jaligi qisqaradi, mashina ko‘lami kengayadi, aholi deyarli 50 foiz shu sohani tashkil etadi. Post industrial jamiyat-maishiy xizmat qilish jamiyati deb yuritiladi. Ishlab chiqarish (moliyaviy, bank, sug‘urta, savdo, ilmiy maslahat, dastur) va ni ishlab chiqarish sohalarida xizmatlar (Fan, ta’lim va boshqa) o‘sib boradi. Bunda urbanizatsiya jarayoni industrial jamiyatga nisbatan teskari ravishda yuz beradi. Qishloqqa sanoat kirib boradi.

Taylor fikriga ko‘ra intellektual omil birinchi o‘ringa chiqadi. Inson yuksak kapital emas. Balki o‘z mohiyatini bilim va iktidorini, qadriyatlarini namoyon qiluvchi ijtimoiy kuchga aylandi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, an’anaviy jamiyatda iqtisodiy maaslalar insonning tabiatga bevosita munosabati orqali hal qilgan bo‘lsa, industrial jamiyatda inson tomonidan yaratilgan sun’iy ishlab chiqarish vositalari iqtisodning asosini tashkil etadi. Shu boisdan bu jamiyat iqtisodiy jamiyatdir. U iqtisodiy munosabatlarni belgilaydi. Hozirgi iqtisodiyot ijtimoiylashib bormoqda. Intellektual salohiyat asosiy o‘ringa chiqa boradi.

Zamonaviy jamiyatning paydo bo‘lishi bilan insonning ijtimoiy va siyosiy munosabatlardagi o‘rni yuksalib bordi. U jamiyatlarda o‘zaro munosabatlarning bir-

biriga ta'sir etish darajasi va mehnat taqsimotining chukurlashuvi – uning sekinlik bilan yuksak ta'lim va tajribaga, shuningdek, yuqori kasbiy malakaga asoslanishi, ijtimoiy munosabatlarni qonunlar, me'yorlar, shartnomalar asosida muvofiqlashtirish rasmiy tizimining yaratilishi, dinning davlat va boshqaruvdan ajratilishi, ijtimoiy institutlarning ko'payishi va rivojlanishi kabi omillar natijasida insonlararo munosabatlar yuksalib, siyosiy institutlarni nazorat etish, inson huquq va erkinliklarini himoya etish, jamiyatda tenglik o'rnatish imkoniyatlari paydo bo'ldi. XX asrga kelib eng takomillashgan va zamonaviy kishilik birliklari fuqarolik jamiyati, deb atala boshlandi.

Fuqarolik jamiyati g'oyasi oliy maqsad sifatida bir necha asrlardan beri yashab kelmoqda. Fuqarolik jamiyati shunday jamiyatki, unda aholining Biron-bir guruhi boshqa bir guruhni o'ziga bo'ysundira olmaydi, shuningdek, erkaklar bilan ayollarni bir-biri bilan boglab turuvchi ko'plab ijtimoiy, fuqaroviy, diniy, iqtisodiy, madaniy aloqa va munosabatlar yanada rivojlanadi. Bug'oya 80 – yillarda avj olgan demokratiyalashtirish jarayoni natijasida alohida mazmun kasb eta boshladi va u totalitar davlatlarga qarama-qarshi bo'lgan ijtimoiy andoza sifatida talqin qilina boshlandi.

Fuqarolik jamiyati shaxs uchun keng imkoniyatlar yaratib, unda har bir shaxs boshqalar bilan birlashishi yoki boshqalar bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsata olishi mumkin. Fuqarolik jamiyati shu tarzda inson ulug'vorligini yuksaklikka ko'taradi.

Hozirgi zamon rivojlangan mamlakatlarida barpo etilgan fuqarolik jamiyatlari to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqadigan bo'lsak, u holda fuqarolik jamiyati bu:

birinchidan, jamiyat hayoti faoliyatining iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarida ixtiyoriy ravishda shakllangan, boshlang'ich nodavlat tizimlarini o'z ichiga qamrab olgan insoniy birlikdir;

ikkinchidan, jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, oilaviy, milliy, ma'naviy, axloqiy, diniy, ishlab chiqarish, shaxsiy va nodavlat munosabatlar majmuasidir;

uchinchidan, erkin individlar, ixtiyoriy ravishda shakllangan tashkilotlar va fuqarolarning turli davlat organlari tazyiqlari yoki bir qolipga solishlaridan qonunlar vositasida himoyalangan jamiyat bo'lib. Unda ular o'zligini namoyon qila olishlar uchun doimiy imkoniyatlarga ega bo'ladilar.

Shu bilan bir qatorda, hozirgi davrda fuqarolik jamiyatining asosiy belgilari shakllandi. Bular asosan quyidagilardan iborat:

Iqtisodiy sohada: nodavlat tashkilotlar; kooperativ shirkatlar; ijara jamoalari; aksiyadorlik jamiyatlari; uyushmalar; korporasiyalarning mavjudligi.

Ijtimoiy sohada: oila; partiyalar, jamoat tashkilotlari va harakatlar; i shva yashash joylaridagi o'z-o'zini boshqarish organlari; nodavlat ommaviy axborot vositalari; jamoatchilik fikrini aniqlash, shakllantirish va ifoda etishning zamonaviy shakllari, ijtimoiy ixtiloflarni kuch ishlatmasdan, tazyiqsiz, qonunlar doirasida hal qilish amaliyotining mavjudligi.

Ma'naviy sohada: So'z vijdon va fikrlar erkinligi; o'z fikrlar erkinligi; o'z fikrini ochiq bildira olishning real imkoniyatlari; ijodiy, ilmiy va boshqa uyushmalar mustaqilligining ham qonuniy, ham Amaliy jihatlardan ta'minlanganligi.

Shuningdek, fuqarolik jamiyatining barqarorligini ta'minlovchi shart-sharoitlar ham borki. Ularsiz bu jamiyatning institutlari rivojlanmaydi. Bular jumlasiga

jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlarning turlicha manfaatlarini ifoda etuvchi rivojlangan ijtimoiy strukturalar mavjud bo'lishi lozimligi kiradi. Qolaversa, jamiyat a'zolarining to'la mustaqillik bilan faoliyat kursata olish qobiliyati, ularning eng rivojlangan darajadagi ijtimoiy, intellektual, ruhiy jihatlardan yuksalashi sodir bo'lishi ham takozo qilinadi.⁵⁰

So'nggi shart-sharoit esa har bir fuqaroning o'z mulkiga ega bo'lishi, bu mulkni o'zi istagan tarzda tasarruf qila olishi uchun shaxsiy yoki jamoaviy huquqi ta'minlangan bo'lishi lozimligidir.

Fuqarolik jamiyatining belgilari, mezonlari va institutlarini tasavvur qila olgan har bir kishiga, ko'rinib turibdiki, bunday demokratik jamiyatning asosini o'z-o'zini boshqarish va jamoat tashkilotlari o'zaro munosabatlarining majmuasi tashkil qilar ekan.

Fuqarolik jamiyatida davlat va hukumatning alohida o'z vazifalari, nodavlat va jamoat tashkilotlarining esa alohida uz vazifalari bo'ladiki, ular bir-birini to'ldirib, yuksak rivojlangan demokratik jamiyatning yashovchanligini ta'minlaydi. Davlatning ham nodavlat tashkilotlarning ham o'z harakat doirasini o'zlari uchun belgilagan faoliyati u yoki bu tomonga ozgina o'zgarganda ham bunday ijtimoiy-siyosiy muvozanatlar buzilib, demokratik me'yordan chekinish yoxud chetga chiqib ketish ro'y berishi mumkinligini asrimizning so'nggi davrdagi rivojlanish amaliyoti ko'rsatdi.

Fuqarolik jamiyati insonlardagi o'z-o'zini anglash, ularning ob'ektiv ravishdagi mas'uliyat hissini sezish qobilyatining yuksalishiga hamohang ravishda shakllanib boradi. Bu jamiyatda shakllangan mamlakatlar fuqorolari siyosiy, axloqiy va huquqiy madaniyatlari darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadi.⁵¹

Ma'lumki, fuqarolik jamiyatining asosi jamoat tashkilotlari hisoblanadi vash u bilan bir qatorda, fuqarolik jamiyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri –bir nodavlat tizimdagi barcha jamoat tashkilotlariga a'zolikning ixtiyoriy shaklda bo'lishidir. Bu qoida, birinchidan, shu jamiyatdagi demokratiyaning yuqori darajasini namoyon qilsa, ikkinchidan, jamiyat a'zolarining ijtimoiy ongi va faolliklari yuksakligini bildiradi. Qolaversa, har bir fuqaro o'zi kirmoqchi bo'lgan tashkilot faoliyatida o'zining manfaatlari va ehtiyojlariga mos maqsadlarga erishishiga ishonch hosil qilganidan so'nggina shu tashkilotga ixtiyoriy ravishda a'zo bo'la oladi.

Jamiyatning tuzilishi quyidagicha:

1. Totalitar jamiyat: - (lot. umumiy, butun, jamiki). Avtoritar shakllaridan biri. Jamiyat hayotining barcha sohalari ustidan yalpi nazorat o'rnatiladi.

2. Avtoritar jamiyat: - (lot. boshlovchi, asoschi, ijodkor, avtor) demokratik bo'lmagan siyosiy rejimga asoslangan yoki siyosiy ongning avtoritar shakli. Bu siyosiy hukmronlik qilishning o'ta reaksion davlat tizimi. Shaxsning diktatorlik elementlari bilan uyg'unlashib ketadi.

3. Demokratik jamiyat: - (yunon. xalq hokimiyati) - xalqning hokimiyat manbai ekanligi, davlat ishlarini hal qilishda qatnashishini bildiradi. Ijtimoiy tuzilma - jamiyatning ijtimoiy asosini tashkil qiladi.

Ijtimoiy (sotsial) harakatlar:

⁵⁰ Киргизбоев.М. Фуқаролик жамияти. «Ёшлик» журнали, 1996. 6-сон, 3-4 –бетлар.

⁵¹ Киргизбоква М. Фуқаролик жамияти. «Ёшлик» журнали, 1996, 6-сон, 3-4бетлар.

Falsafada: ijtimoiy faoliyat ma'nosini bildiradi.

Sotsiologiyada: - ijtimoiy faoliyatning eng oddiy birligi, (ongli harakat) mazmuniga ega.

Umuman, ijtimoiy harakatning 4 xili, tipi mavjud:

1. Maqsadli-oqilona harakat (oqilon vosita).
2. Qadriyatli oqilona harakat (etik, estetik, diniy).
3. Affektiv harakat tipi (emotsional holatlari).
4. An'anaviy harakat (madaniy, taqlid bilan)⁵²

Shaxsning xuquqlari va burchlari:

- 1) Mas'uliyat.
- 2) Statuslar.
- 3) Bosh status.
- 4) Shaxsiy status.
- 5) Ijtimoiy status.
- 6) Qayd qilingan status.
- 7) Aralash status
- 8) Erishilgan status.

Statusning elementlari: (Status: - lat. fuqaro yoki yuridik shaxsning huquqiy holati – huquq va majburiyatlari majmui) – Statusni identifikatsiya qilish biron-bir bilan yoki bir narsa bilan solishtirish

- status roli
- status huquqlari
- status diapazoni
- status ramzlari
- status burchlari
- status obrazi
(imidj)

Status orqali olamni ko'rish

Rollar yig'indisi...

Qadimgi davrdan boshlab to o'rta asrlargacha bo'lgan zamonda davlat keng talqin qilingan, lekin u o'zi tashkil qiladigan va ifodalaydigan jamiyatdan alohida emas edi. Birinchilardan bo'lib Nikkolo Makiavelli «davlat» terminini keng va tor ma'nodagi ahamiyatlarini talqin etgan edi. Bu paytgacha bo'lgan davrda davlat turli va ancha aniq tushunchalarni anglatgan. N.Makiavelli adabiyotlarga «Stato» degan maxsus termini kirgazib, u davlatni uning qandaydir aniq shaklidan qat'iy nazar jamiyatning alohida siyosiy tashkiloti sifatida talqin etdi.

Davlat, jamiyat va individlarning o'zaro bir-biridan chegaralanish g'oyasi mazkur ijtimoiy institutlarning muayyan murosaviy muhitda amal qilishni taqazo etadi. Bu g'oyani Gobbs, Lokk, Russo va boshqalar davlatlarning shartnoma nazariyalari tarzida amalga oshirdilar. Bu nazariyaga binoan uchta tushuncha (individ, davlat, jamiyat) tarixan bir-biridan bo'lingandir. Dastavval erkin va yarim yovvoyi yashagan individlar iqtisodiy va boshqa sohalarda o'zaro harakatlarda bo'lish oqibatida jamiyatni tashkil etdilar va keyinchalik o'zlarining xavfsizliklarini

⁵² Умумий социология. Т: ТошДУ, 1999, 70 -бет

tabiiy huquqlarini shartnomalar tuzish yo'li bilan himoya qilish maqsadlarida maxsus organ-davlatni tuzdilar.

«Davlat» tushunchasi odatda ma'lum bir hududda oliy hokimiyatga ega tashkilotni anglatadi. Davlatning mohiyatini yanada chuqurroq va har tomonlama anglash uchun uning muxim belgilarini bilish lozim.

Minglab yillar jamiyatning rivojlanishi bilan birga davlat ham uning bir qismi sifatida rivojlanib keldi. Davlat bilan shaxsning o'zaro munosabati xususiyatlari, davlat tuzumida rasionallik erkinlik va inson erkinligi prinsiplarining tatbiq etilishiga qarab davlatning rivojlanishini ikkita muxim etapga bo'lish mumkin: an'anaviy va konstitusiyaviy. Shuningdek, an'anaviy va konstitusiyaviy davlatning belgilari namoyon bo'lishiga qarab oraliq bosqichlarga ham bo'linadi. Masalan, totalitar davlatchilik. An'anaviy davlatlar tarxiiy meros bo'lgan urf-odat, me'yorlar asosida stixiyali ravishda rivojlanadi. Bu davlatlarda xalq ustida institutlashgan va cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib, kishilarning teng huquqli ekanligi inkor etilib, erkin insonning davlat hokimiyatining manbai ekanligi tan olinmagan. Bunday davlatlarga tipik misol sifatida monarxiyani ko'rsatish mumkin.

Konstitusiyaviy va nokonstitusiyaviy davlatlar o'rtasidagi chegaralar erkinlikka nisbatan munosabat, shuningdek inson huquqlarini saqlash amaliyoti, shaxs, jamiyat va o'zaro munosabatlaridagi ustivor yo'nalishlar asosida belgilanadi. Davlat rivojlanishining konstitusiyaviy bosqichi davlatning jamiyatga va fuqarolarga bo'ysunish, davlatning aralashuv vakolati va yo'nalishlarining konstitusiyaviy belgilab qo'yilishi, davlat faoliyati va inson huquqlari kafolatlarining huquqiy reglamentasiya qilinishi bilan bog'liqdir. Konstitusiyaviy davlatlar an'anaviy davlatlari shakllanishi, ichki tuzilishi va funksiyalari bilan keskin farqlanadi.

Siyosiy hokimiyat murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, u davlat hokimiyat va boshqa siyosiy tashkilotlardan tarkib topadi.

Davlat- ijtimoiy hodisa bo'lib, jamiyatning harakatlanishida muhim rol o'ynovchi alohida bir tashkilotdir. U har qanday jamiyat siyosiy tizimining bir qismi (element), hokimiyatni amalga oshiruvchi vositadir. Uning faoliyati jamiyatning hamma sohasiga ta'sir qiladi. U vakolatni xalqdan oladi va o'ziga tegishli vakolatni o'zining maxsus tuzilmalari – davlat organlari orqali amalga oshiradi. Davlat xalq manfaatini kuzlasa, unga ijtimoiy hayotda, davlat ishlarida, xo'jalik yuritishda erkinlik bersa, tinchlik siyosati yurgizsa, davlat demokratik hisoblanadi va taraqqiyotga sabab bo'ladi. Aksincha, xalqning erkinligini cheklasa, taraqqiyotga to'sqinlik qilsa, zo'ravonlik bilan ish olib borsa-reaksion davlat hisoblanadi. «Davlat» so'zi ko'pincha «mamalkat» so'zi o'rnida ham ishlatiladi. Masalan, ayri hollarda «mamlakatimiz» degan so'z o'rnida «davlatimiz» degan so'zni uchratishimiz mumkin. Davlatning ko'rsatmasi jamiyatning hamma a'zolari – fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, chet el fuqarolari, mansabdor shaxslar, nodavlat tashkilotlari, jamoat birlashmalari uchun majburiydir. Davlat qonun yaratadi va o'zi ham qonunlarga bo'ysunadi.⁵³

Davlat jamiyat siyosiy tizimida markaziy o'rinni egallaydi. Negaki, u hokimiyatni o'ziga eng ko'p mujassamlashtirgan siyosiy tashkilot bo'lib,

⁵³ Қаранг: Конституциявий ҳуқук. Изоҳли луғат. Т.: «Академия» 2001, 27-бет.

jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni yechishning eng ko'p imkoniyatlariga ham egadir. Shu tufayli jamiyat siyosiy tizimini tashkil etuvchi boshqa institut va tashkilotlar ham aynan davlat atrofida birlashadilar. «Davlat» keng ma'noli tushunchadir. Davlatning mohiyatini tushunishda 3 asosiy nazariy yondoshuv mavjud: **ijtimoiy, sinfiy va siyosiy-huquqiy**.

Davlat mohiyatini tushunishdagi 1-yondoshuvga ko'ra, davlat-umumiy muammolar va ishlari hal etish vositasi, u hukmdorlar va xalqning o'zaro sunosabatini tartibga soladi. 2-yondoshuvning mohiyati shundaki, davlat sinflarning paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan va sinfiy kurash bir sinfnig boshqasini bostirish quroli bo'lib xizmat qiladi. 3-yondoshuvning asosi quyidagicha: davlat jamiyatning va davlatning o'z hayotini tashkil etuvchi huquq manbaidir. Albatta, uchala yondoshuvda ham muayyan asos bor. Yanglishuv bir nazariy qarash boshqalaridan ustun qo'yilib, mutlaqlashtirganda boshlanadi. Demak, davlatni quyidagicha izhlash mumkin.

Davlat – suverenitetga, boshqaruvning hamda fuqarolar huquq va erkinliklarini hoimoya qilishning maxsus apparatiga ega bo'lgan, shuningdek, huquq normalari (qoidalari)ni yaratishga qodir bo'lgan ommaviy hokimiyatning siyosiy-hududiy tashkilotidir.

Davlat – butun mamlakat miqyosidagi hokimiyatning muxsus boshqaruv va majburlov apparatiga, barcha uchun majburiy qonunlar chiqaradigan va suverenitetga ega bo'lgan yagona siyosiy tashkilotdir.

Davlat – hokimiyatning bosh instituti. Hokimiyat davlat orqali o'z siyosatini amalga oshiradi. «Hokimiyat», «davlat», va «siyosat» iushunchalari o'zaro juda yaqin bo'lib, bir-birlarini belgilab beradi.

1. Demokratik davlat tushunchasi – bunday davlatda davlat organlarini tashkil qilishda, ularning faoliyatida, mamlakat fuqarolari turli-tuman yo'llari orqali keng ishtirok etadilar. Fuqarolarning davlat organlarini tashkil qilishdagi ishtiroki qonun yo'li bilan kafolatlanadi va ularning ishtirokiga keng imkoniyatlar yaratadi. Demokratik davlatda inson manfaati, qadr-qimmsati, hayoti, sog'lig'i har narsadan yuqori turadi. Davlat fuqarolarining huquq-erkinliklarini ta'minlash choralari doimiy ravishda ko'rib boradi. Davlat fuqarolar nazoratida va ularga turli vositalar orqali hisob beradi. Demokratik davlat o'zi-o'zi boshqarish, ko'ppartiyaviylik, ommaviy axborot vositalarining erkin bo'lishi, fikrlar xilma-xilligiga sharoit yaratadi.

2. Huquqiy davlat tushunchasi⁵⁴ - davlat tuzilishi va faoliyatining huquqqa asoslanganligi. Bunda huquqning hukmronligi qonun ustivorligi, barchaning qonun va mustaqil sud oldida tengligi ta'minlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanadigan, hokimiyat vakolatlarining bo'linish prinsipi asosida tashkil etilgan demokratik davlat.

Demak, huquqiy davlatning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1) Xalq xokimiyatining amalga oshishi.

2) Xuquqning hukmronligi. Ya'ni shaxs huquq va erkinliklarining hech Kim shu jumladan, davlat tomonidan hech qanday holda buzilmasligi.

⁵⁴ Қаранг: Азизхўжаев А, Щусанов.О, Азизов Х. Конституциявий ҳуқуқ Изоҳли луғат. Т.: «Академия», 2001, 37-38, 140 бет; Саидов А, Тожиқонов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари Т.: ЎзР ИИВА, 1999, 20- бет.

- 3) Konstitutsiya va qonun ustivorligi.
- 4) Hokimiyat vakolatlarining bo‘linish tamoyili
- 5) Sud mutaqqilligi
- 6) Inson huquqlariga rioya etish, ularni himoya qilish va ta’minlash.
- 7) Davlat va fuqarolarning o‘zaro mas’uliyati.
- 8) Huquqni muxofaza qiluvchi idoralarning samarali ishlashi.
- 9) Huquqiy madaniyatning yuksak daraja ekanligi.
- 10) Demokratiyaning rivojlanishi va takomillashuvi

Huquqiy davlatning barcha uchun umumiy bo‘lgan andoza yo‘q. Uni har bir davlat milliy davlatchilik borasida tajribalariga tayanib, xalqning zehniyati, qadriyatlari va an’analarni hisobga olib, o‘z strategik maqsadlariga mos holda shakllantiriladi. Lekin huquqiy davlatchilikning Dunyo tan olgan va umumbashariy qoida – talablariga javob beradigan biz yuqorida o‘nta tamoyillarni bayon etdik. Bu tamoyillar huquqiy davlatning konstitutsiyaviy asosi. Ular bizning Konstitutsiyamizda to‘liq aks etgan.

O‘zbekistonda huquqiy demokratik jamiyatni qaror toptirish uchun jamiyatni demokratlashtirish zarur. Bunda Prezident Islom Karimov ta’kidlaganidek 1) An’anaviy mexonga e’tibor beri shva u bilan hisoblashish lozim. 2) Avval mamlakat aholisi turmushini yuksaltirish darkor. Chunki turmush ongni belgilaydi. 3) Fuqarolar ongi, tafakkurini o‘zgartirish kerak. Turmushning yuksalishi o‘z navbatida odamlar ongi va tafakkur tarzini o‘zgartirishga olib keladi. 4) Huquqiy demokratik jamiyatga tabiiy yo‘sinda, hes zo‘riqish va talofatsiz erishishimiz mumkin.⁵⁵ «Odamlar siyosiy ongi, siyosiy madaniyati, siyosiy faolligi yuksalib borgan sari, davlat vazifalarini nodavlat tuzilmalar va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o‘tkazib borishi zarur».

3. Fuqarolik jamiyati tushunchasi – insoning yalpi huquqlari kafolatlanadigan, mafkuraviy plyuralizm ta’minlanadigan jamiyat tuzulishi. Bunda har bir fuqaro, jumladan, O‘zbekiston fuqarosi o‘z ixtiyori bilan fuqarolikdan chiqishi mumkin. Fuqarolikdan chiqamoqchi bo‘lganlar oldiga ma’lum shartlar qo‘yiladi, ya’ni ular davlat, jamoa, fuqarolar oldida hech qanday majburiyati qarzdor yoki davlat va harbiy sirlardan voqif bulmasligi kerak. Agar fuqarolikdan chiqishni iltimois qiluvchi shaxs ayblanuvchi sifatida jinoiy javobgarlikka tortilgan bo‘lsa yoki unga nisbatan qonuniy kuchga kirgan va ijro etilishi zarur bo‘lgan sud hukmi bo‘lsa, u fuqarolikdan vaqtincha chiqarilmaydi. Quyidagi hollarda O‘zbekiston fuqarosi fuqaroligini yo‘qotadi:

1) Chet davlatda harbiy xizmatga. Xavfsizlik idoralari xizmatiga, polisiyaga, adliya idoralariga yoki davlat hokimiyati idoralariga ishga kirsra.

2) Chet elda yashovchi O‘zbekiston fuqarosi 5 yil davomida uzrli sababsiz konsullik hisobida turmasa.

3) Fuqarolikni soxta hujjatlar taqdim etib olgan bo‘lsa.

Fuqarolikdan chiqarish O‘zbekiston Prezidenti vakolatiga kiradi.

Fuqarolik jamiyati –demak, haqiqiy fuqarolardan uzviy bogliqlikda bo‘lgan hamda ahloqiy madaniyatga tayanadigan huquqiy va siyosiy madaniyatga ega

⁵⁵ И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фарвон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: Ўзбекистон, 2000, 333 бет.

odamlardan iborat jamiyat. O'zbekiston «Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari» konsepsiyasini ishlab chiqdi va uni izchillik bilan amalga oshirmoqda. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarishning quyi organi bo'lgan mahllaning avvalo huquqiy asoslari yaratilmoqda. Bu asosiy qomusimizning 105-moddasida o'z ifodasini topgan. 1993 yil 2 sentayabrda «fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida qonun, 1999 yil 4 apreldan «fuqarolarning o'zi-o'zi boshqarish organlari to'g'risida qonunning Yangi tahriri, 2001 yil 9 aprelda Oliy Majlis Kengashining «fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga saylov o'tkazishni tashkil etish to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. 2000 yilga kelib O'zbekiston 13 mingdan ortiq, Toshkent shahrida esa 481 tadan ko'proq mahalla faoliyat yuritmoqda.

Davlatda va nodavlat tashkilotlari, ularning munosabati

Davlat hokimiyati:

- a. Parlament (Oliy Majlis: quyi qonunchilik va Senat palatalari).
- b. Prezidentlik instituti.
- c. Vazirlar Mahkamasi (8 ta VM a'zolari, vazirlik 10 ta, davlat qo'mitalari 9 ta, jami 27 ta).
- d. Sud hokimiyati va h.k.

Nodavlat tashkilotlari:

- 1) Siyosiy partiyalar
- 2) Mahallalar (shahar, qishloq. ovullar).
- 3) Jamoat tashkilotlari va birlashmalari.
- 4) Xotin-qizlar tashkilotlari.
- 5) «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati va h.k.

Huquqiy davlat konstitusiyaviy davlatchilikning real amalga oshishidir. Uning asosida insonni davlat terrori. Uning e'tiqodi ustidan kuch ishlatishi, hokimiyat organlari tomonidan mayda homiylik qilishidan himoya qilishga intilish yotadi. Huquqiy davlat-suveren xalq irodasiga bo'ysunuvchi, insonning erkinligi va boshqa huquqlarini himoya qiluvchi, o'z faoliyatini qonunlar doirasida amalga oshiruvchi davlatdir. Bunday davlatda shaxs bilan hokimiyat o'rtasidagi munosabatlar konstitusiyada belgilab qo'yiladi, shuningdek, bu xalq bilan hokimiyat o'rtasidagi munosabatlar «Ijtimoiy bitimlar» asosida ro'y beradi. Davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda ustivorlik inson huqulariga qaratiladi, qonunlar davlat va uning xatti-harakati bilan buzilmaydi.

Hozirgi davrda fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat o'rtasida qat'iy chegara o'tkazish qiyin masala. Turli huquqiy davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tajribasini e'tiborga olib, huquqiy davlatnig quyidagi belgilarini keltirish mumkin.

- rivojlangan fuqarolik jamiyatining mavjudligi;
- shaxsning erkinligi, huquq va jamoatchilik tinchligini himoya qilish, xo'jalik faoliyati uchun huquqiy shart-sharoitlar yaratib bergan holda davlat faoliyati sohasini cheklash;
- har kimning o'z shaxsiy farovonligi uchun mas'ulligini oshirish;
- barcha fuqarolarning huquqiy tengligi;

- huquqning umumiyligi, uning barcha fuqarolar, tashkilotlar, muassasalar, jumladan. Davlat hokimiyati uchun ham teng taaluqli bo'lishi;

- xalq va davlat suverinitetining konstitusiyaviy –huquq jihatlaridan muvofiqlashganligi;

- qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatlarining bo'linishi, ular faoliyatini hamkorlikdagi birligi;

- davlatning fuqarolik munosabatlarini muvofiqlashtirishda taqiqlash metodining chegaradan chiqish metodiga nisbatan ustivorligi. Buning ma'nosi shuki, huquqiy davlatda «qonun bilan taqiqlanmagan barcha narsalarga ruxsat etiladi» tamoyiliga amal qilinadi. Bunda chegaradan chiqish metodi faqat davlatga nisbatan qo'llanilib, davlat faqat rasmiy qabul qilingan vakolatlar doirasidan chetga chiqmasligi lozim;

- individ erkinligini cheklash fakat barcha kishilar erkinligi va huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Huquqiy davlat shaxsning mutloq erkinligini bildirmaydi. Har bir shaxsning erkinligi boshqa kishining erkinligiga zid kela boshlasa, xuddi shu yerda uning erkinligi tugaydi.⁵⁶

Huquqiy davlat sharoitida erkin raqobat natijasida mulkdorlar qatlami vujudga kelishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi. Davlatlar rivojlanish tajribasi ko'rsatdiki. Faqat shaxslarning rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish bilan umumiy farovonlikka erishib bo'lmaydi. Chunki, jamiyatdagi har bir shaxsda mulkdor bo'lish, tashabbuskorlik ko'rsatish qobiliyati bo'lavermaydi. Baribir, ijtimoiy tengsizlik davom etaveradi. Shuning uchun ham hayotda ijtimoiy davlat nazariyasi va amaliyoti (umumiy farovonlik davlati) paydo bo'ldi.

Ijtimoiy davlat – har bir fuqaro uchun munosib hayot tarzi, ijtimoiy himoya . ishlab chiqarishni boshqarishda ishtirok etishi, shaxsning o'z-o'zini realizatsiya qilishi, hamma uchun teng hayotiy imkoniyatlar yaratish uchun intiladigan davlatdir.

Bunday davlatning faoliyati umumiy farovonlik, jamiyatda ijtimoiy adolat o'rnatishga qaratilgan bo'ladi. Davlat mulkiy va boshqa ijtimoiy tengsizliklarni tekislashga harakat qiladi, kuchsiz va ijtimoiy himoyaga muhtoj kishilarga yordam beradi, har bir fuqaroni ish yoki boshqa hayot kechirish manbai bilan ta'minlashga harkat qiladi, jamiyatda tinchlikni saqlaydi, inson uchun qulay hayot muhitini shakllantiradi.

O'zbekiston Respublikasida milliy istiqlol sharofati bilan bozor munosabatlariga o'tish, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan islohotlar tobora chuqurlashib bormoqda. Davlat va hukumat milliy mustaqillikning dastlabki davridan boshlab kuchli ijtimoiy siyosat yuritib kelmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning pirovard maqsadi ham huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishdir. Hozirgi davrda bunday davlat va jamiyat barpo etishning konstitusiyaviy va qonuniy asoslari yaratildi. Demokratik tipdagi milliy davlatchilik shakllandi. Fuqarolik jamiyatining belgisi sifatida ko'p partiyaviylik va o'z-o'zini boshqarish organlari – jamoat barlashmalari tizimi shakllandi.

⁵⁶ Қаранг: Основы политической науки. М.: МГУ им М.В.Ломоносов, 1996. с 217-220.

9.4. Ijtimoiy boshqaruv sotsiologiyasi tushunchasi hamda boshqaruvning tarkibiy tizimi va tasnifi.

Ijtimoiy munosabatlarning unumli tarzda kechishini har xil mezonlar yordamida o'rganadigan fan sotsiologik boshqaruv deb nomlanadi.

Bu fan umumsotsiologiya fanining ajralmas qismi bo'lib, uning barcha nazariya va amaliyotlaridan to'la foydalanadi. Inson iqtisodiy faoliyati ma'lum bir uslublar, nazariyalar, amaliyotlar, institut, tashkilotlar orqali boshqarilib kelinsa, ijtimoiy jarayon, hodisalar va munosabatlar esa hali unchalik boshqarilish darajasiga o'tgani yo'q. Ijtimoiy boshqaruv faniga XX asr boshlarida Teylor, M. Vebr, A. Fayola kabi olimlar asos soldilar. XX asr o'rtalaridan boshlab sistemali yondashuv usuli qo'llanila boshlandi.

Hozirgi davrda tashkilot va korxonalarini (davlatniki yoki xususiy bo'lishidan qat'iy nazar) unumli boshqarish davr talabidan kelib chiqib, samarali boshqaruv mexanizmlarini yaratishni va joriy etishni takozo qiladi. Zero, kuchayib borayotgan intergrasion jarayonlar va axborotlar tizimining xalqaro darajaga yetib borishi, raqobatning kuchayishi va boshqalar ijtimoiy boshqaruvga bo'lgan munosabatni foydali tomonga keskin o'zgartiradi va boshqaruv tizimida ijtimoiy o'zgarishlarga bo'lgan moslashuvni tezlashtiradi.

Ijtimoiy boshqaruvning takomillashuv istiqbollari O'zbekistonda barcha islohotlarni yanada tezroq va samaraliroq amalga oshirish, demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, o'z-o'zini boshqarish tizimlarini takomillashtirish va oxir-oqibatda aholining turmush darajasini oshirish imkonini yaratadi.

Axborotlarning inson tomonidan tez o'zlashtirilishi va uning Yangi sharoitlarga moyillik qobiliyatlarini oshirib borishi har qanday boshqaruv tizimining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib, «inson omili»ni doimo va aniq hisobga olishni takozo qiladi.

Ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish va boshqarish quyidagi asosiy vazifalarni ko'zlaydi:

1) istiqbolni baholash, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlarini aniqlash va unga oqilona yetishishning samarali vositalarini belgilash.

2) me'yorlarni aniqlash, istiqboldagi asosiy ijtimoiy talab va uni qondirish imkoniyatlarini belgilash.

3) tahdidlarni taxminlash, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga aks ta'sir etish mumkin bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash va tahlil etish.

Ijtimoiy bashorat turlari:

1. Istiqboldagi holatlarni bashorat qilish: o'tgan, hozirgi va kelgusi zamon hamda istiqbol an'analarini bashorat etish.

2. Me'yoriy bashorat - ijtimoiy hayotga mos me'yorlarni topish, aniqlash.

3. Tahdidlar bashorati - ijtimoiy taraqqiyot izdan chiqish holatining tahliliga asoslaniladi.

Ijtimoiy bashorat 4 o'zaro mantiqiy bog'langan bosqichlarda amalga oshiriladi

:

1. Birinchi bosqich - bashorat ob'ekti bo'yicha ma'lumotlar manbaini va ko'rsatkichlarini aniqlash, bashorat dasturini ishlab chiqish, bashorat maqsadi masalalarini belgilab olishdan iborat bo'ladi.

2. Ikkinchi bosqich - bashorat qilinuvchi ob'ektning dinamik modelini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

3. Uchinchi bosqich - bashorat qilinuvchi jarayon modeliga kiruvchi boshqaruv ko'rsatkichlarini belgilash, ularning o'zgarish tendensiyalarini va chegaralarini aniqlab olish, turli taxminiy variantlarini aniqlash.

4. Oxirgi bosqich - ko'p variantli bashoratni amalga oshirishni asoslash va tahliliy xulosalarni ishlab chiqishdan iborat.

Ijtimoiy bashorat masalasini yechishda matematik modellashtirish va ekspertiza usullardan foydalaniladi.

Axborot jamiyat faoliyatining ijtimoiy jihatdan o'ziga xos tamoyillarini ifodalaydi va uning yordamida ijtimoiy boshqaruv amalga oshiriladi. Ijtimoiy axborotning o'zi guruhlarga ajratiladi.

1. Birinchi guruhga ijtimoiy guruhlar tuzilmasi va xolati haqidagi axborotlar kiradi.

2. Ikkinchi guruhga odamlarning mexnat va turmush sharoiti haqidagi axborotlardan tashkil topadi.

3. Uchinchi guruhi odamlarning hayot faoliyati, turmush tarzi va boshqa axborotlardan iborat.

Boshqaruv nuqtai nazaridan ijtimoiy axborot:

- tashkiliy;
- nazorat – hisobga olish;
- natijaviy axborotlardan iborat.

1. Tashkiliy axborotlar ijtimoiy boshqaruv ob'ekti va sub'ekti o'zaro bog'lanishi, boshqaruv jarayoni, boshqaruv qarorlarining bajarilishi haqidagi ma'lumotlarni tashkil etadi.

2. Nazorat - hisobga olish, axborotlar, ijtimoiy jarayonlarni boshqarishning borishi va uning boshqaruv qarorlariga mosligi haqidagi ma'lumotlardir.

3. Natijaviy axborotlar - belgilangan boshqaruv tadbirlari, talablari, qoida va normalari haqidagi axborotlarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy boshqaruv: sifat va miqdor ko'rsatkichlari orqali amalga oshiriladi.

Sifat ko'rsatkichlari - ijtimoiy hodisa va jarayonning ta'rifiy xususiyatlari va tarkibiy tuzilishining ko'rinishlari haqidagi ma'lumotlardir.

Miqdor ko'rsatkichli axborotlar – ijtimoiy hodisa va jarayonning miqdoriy o'lchov shaklida aniqlangan kattaliklaridan iborat. Bu axborotlar EHMga asoslangan holda matematik modellashtirishni va u orqali ijtimoiy bashorat qilishni, tahlil qilish va baholashni amalga oshirishga imkon beradi.

9.5. Ijtimoiy-hududiy birliklarni boshqarish idoralari

Ijtimoiy - hududiy birliklar xalq deputatlari kengashi orqali boshqariladi. Xalq deputatlari davlat va fuqarolar mafaatlariidan kelib chiqqan holda jamiyat muammolarini hal qiladi.

O‘zbekiston Konstitusiyasining 100-moddasiga ko‘ra mahalliy hokimiyat organlar ixtiyoriga quyidagilar kiradi:

- qonuniylilikni, huquq-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta’minlash;
- hududlarni iqtisodi, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;
- mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig‘imlarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg‘armalarni hosil qilish;
- mahalliy kommunal xo‘jalikka rahbarlik qilish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- fuqarolik holati aktlarini qayd etish.
- normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O‘zbekiston Konstitusiyasi va O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Ijtimoiy - hududiy birliklarning hokimiyat idoralari O‘zR qonunlari, Prezident farmonlarini, davlat hokimiyati idoralari qorolarini hayotga tadbiq etadilar. Shuningdek, o‘zlariga bo‘ysunuvchi quyi xalq deputatlari kengashlarini boshqaradi.

Ushbu birliklarni viloyat, tuman va shahar hokimlari boshqaradi.

Mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarishning demokratik tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Demokratiya, oshkoralik, fikrlar xilma-xilligi tamoyili.
2. Vorislik tamoyili.
3. Ijtimoiy munosabatlarini demokratlashtirish.
4. Yuksak ma’naviyat tamoyili.
5. Mahalla xavfsizligini ta’minlash tamoyili.
6. Fuqaro yig‘ini raisi (oqsoqoli) va maslahatchilarining mas’uliyatini xis qilish tamoyili.
7. Ijtimoiy himoya, ijtimoiy adolat, ijtimoiy kafolat tamoyili (jamoatchilik va o‘zaro yordam).
8. Kengash, mashvarat (maslahatlashish) tamoyili.
9. Insonparvarlik.
10. Mustakillik va h.k.

Bu boshqaruvlar sifat va miqdor ko‘rsatkichlari orqali amalga oshiriladi.

Sobiq Sho‘ro davridan ma’muriy-buyruqbozlik tamoyili quyidagi tamoyillarga asoslangan edi:

1. Byurokratlaracha markazlashuv.
2. Nomenklatura (yuqoridan ro‘yxat asosida tayinlash) boshqaruvi.
3. O‘ziga –o‘zi xizmat qilish, shaxsiy manfaatlarni ustun qo‘yish.
4. Buyruqbozlik (majburlash, dahshatli qarorlar chiqarish).
5. Demokratiyani tan olmaslik.
6. Rasmiyatchilik (qog‘ozbozlik).
7. Mahdudlik (maxfiy ma’lumotlar asosida boshqarish).
8. Konservatizm va h.k.

Ijtimoiy-siyosiy boshqarishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat.

1. Ob'ektivlik va sub'ektivlik tamoyili (ob'ektiv qonunlarni hisobga olish va sub'ektiv faollik).
2. Asosiy zveno tamoyili (dolzarb vazifalar orasidan asosiy birinchisi saralab olinadi).
3. Hududiy tarmoq tamoyili (ijtimoiy boshqarish hudud va vazirliklar va ularning joylardagi bo'limlari).
4. Mas'uliyatni his qilish tamoyili.
5. Vorislik tamoyili (uzviyligi).

Asosiy tushunchalar

Inson, individ. Sotsial adaptasiya, sotsial ehtiyoj, iqtisoidy begonalashuv, jamoa, farvonlik jamiyati, an'anaviy jamiyat, fuqarolik jamiyati, avtolitar jamiyat, demokratik jamiyat.

Izohli lug'at (glossariy)

Shaxs – o'ziga xos intellektual, emotsional, irodaviy-shaxsiy belgi va sifatlarga ega bo'lgan sub'ekt. **Jamiyat** – kishilar birlikdagi faoliyatining tashkiliy shakllari turli darajalaridan iboratligi. **Sotsial interiorizasiya** – sotsial norma va kadriyatlarning individ ichki dunyosiga kirishish jarayoni. **Ochiq jamiyat** – demokratik jamiyat bo'lib, tashqi muhit sharoitlarida oson o'zgaruvchi va moslashuvchi, tanqidni yorib o'tmoqqa moslashgan jamiyat. **Huquqiy davlat** – davlat tuzilishi va faoliyatining huquqqa asoslanganligi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar.

1. Sotsiologiyada inson, individ, shaxs tushunchalarini izohlang.
2. «Shaxsning roli nazariyasi»ning ilmiy yo'nalishi qaysi sotsiolog olimga tegishli.
3. Sotsal guruhlarni ta'riflab bering.
4. Jamiyat va davlat tushunchalarini izohlang.
5. O'zbekiston jamiyatining sotsial tizimini ta'riflang.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi.- T.:“O'zbekiston”,2009.- 40 b.
2. I.A.Karimov. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. T.: “O'zbekiston”, 2007, 57-bet.
3. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: «Ma'naviyat», 2008.,176 b.
4. Islom Karimov. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T.: “O'zbekiston”, 2009. – 24 b.

5. Islom Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. T.: “O‘zbekiston, 2009. – 56 b.
6. Bagrad Sarkisov, Ra‘no Umarova. Sotsiologiya. Ma‘ruzalar matni. - T.; 2004, 130-135 b.
7. B.Aliev., G‘Rafiqov., T.Sultonov., M.Mullajonova., B.Rahmonov va boshqalar. Sotsiologiya. (O‘quv qo‘llanma). –T.: TDYuI nashriyoti . 2006. -289 bet. 158-185 – betlar .
8. D.Raximova, M.Bekmurodov.Liderlik va tashkilot madaniyat (o‘quv qo‘llanma) «Akademiya», Toshkent, 2006, 104-bet.
9. Abdug‘ani Xolbekov. Boshqaruv sotsiologiyasi (o‘quv qo‘llanma) «Akademiya», Toshkent, 2007, 184-bet.
- 10.Muqimjon Qirg‘izboyev. Fuqarolik jamiyati : nazariya va xorijiy tajriba. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2006, 204-bet.

VII MAVZU. IQTISOD VA MEHNAT SOTSILOGIYASI

1. Iqtisod sotsiologiyasining predmeti va ob‘ekti. Iqtisodiy jarayonlardagi sotsial munosabatlar.
2. Hozirgi davr iqtisodiyotining ijtimoiylashib borayotganligi.
3. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi sharoitida O‘zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish va diversifikasiya qilish masalalari.
4. Mehnat sotsiologiyasining ob‘ekti va predmeti. Mehnat sotsiologiyasining asosiy tushunchalari.
5. Mehnat jamoalarining asosiy mazmuni. Mehnat jarayonida sodir bo‘ladigan sotsial ziddiyatlar va ularni bartaraf etish yo‘llari.

1. Iqtisod sotsiologiyasining predmeti va ob‘ekti. Iqtisodiy jarayonlardagi sotsial munosabatlar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, iqtisodiy hayot Sotsiologiya ning tadqiqot ob‘ektiga aylandi. Xuddi shu davrda ishlab chiqarishda inson omilining yetakchilik roli anglab yetildi va bu boradagi tafakkur shakllanib bordi.

Hozirgi davrda iqtisodiy hayotni ma‘lum bir konsepsiyalarsiz, mafkuraviy maqsadlarga asoslanmasdan tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shunga ko‘ra, Prezident Islom Karimovning bozor iqtisodiyotiga o‘tish davri tamoyillaridan biri bo‘lgan «iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi» tamoyili iqtisodiy hayotning ma‘muriy-buyruqbozlik mafkurasidan xoli bo‘lishini, iqtisodiyotni erkinlashtirishni ko‘zda tutadi.

Iqtisodiy hayot inson ma‘naviy hayoti bilan uzviy bog‘liqdir.

Prezident I.Karimov ta‘kidlaganlaridek, «Bizning bozor munosabatlariga o‘tish modelimiz respublikaning o‘ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an‘analar, urf-odatlar, turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o‘tmishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, beso‘naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi».

Iqtisodiy hayot sotuvchi va xaridor o'rtasida madaniy, ma'naviy munosabatlarsiz mavjud bo'lmaydi. Agar ishchining mafaatlari, ehtiyojlari inobatga olinmasa, ularning maqsadi va intilishlariga sharoit yaratilmasa, hech qanday texnik va texnologiya muammolarini hal qilishga imkoniyat bermaydi.

G'arb davlatlarida XX asr 60-yillarida «Iqtisodiy sotsiologiya» fanining ijtimoiylashuvi tendensiyasi kuchaydi. «Iqtisodiy sotsiologiya» ni bugungi kunda global va xususiy masalalarni hal qiluvchi fan sifatida tasavvur qilish mumkin.

Iqtisodiy hayotni ijtimoiy talqin etishga birinchi bor G'arbda F.Teylor e'tibor berdi. U ishchilarning mehnatga bo'lgan qiziqishini o'rgandi va 1894 yili mehnatga haq to'lash tizimiga asoslangan nazariyani ishlab chiqdi. Bu g'oyada «iqtisodiy odam» konsepsiyasi asosida shu narsalarga e'tibor berildi:

1. Eng qisqa vaqtda ishchi qancha ko'p hajmda ish bajarsa, unga shuncha haq to'lash.

2. Ishning hajmini emas, balki samaradorligi va yaxshiligini rag'batlantirish.

3. Ishchilarga kam ish haqi berish va ko'p berish baravar zararlidir.

4. Ishlovchida yuksak haq oluvchi bo'lishga intilish hissini uyg'otish, yuksaklikka intilib yashash.

Teylor konsepsiyasi Amerika sanoatida Ford tomonidan ishlab chiqarishga tatbiq etildi, konveyer ishlab chiqarishi sharoitida mehnatning samaradorligi rag'batlantirildi.

Jamiyatni taraqqiy ettirish va iqtisodiyotni isloh qilish yo'llarining xilma-xilligi bir qancha omillarga bog'liq. Avvalambor, bunga ularning aniq maqsadni ko'zlab yo'naltirishi va iqtisodiyotning amal qilish prinsiplari sabab bo'ladi. Bir necha o'n yillar mobaynida jahonda ijtimoiy taraqqiyotning bir-biriga mutlaqo zid bo'lgan "kapitalistik va "sotsialistik" nazariyalari o'zaro kurashib, jaxonda o'z ta'sirini o'tkazishga intilib keldi. Sobiq SSSR iqtisodiyotida moddiy rag'batlantirish o'rniga tenglik tushunchasi maydonga tashlandi. Natijada mulkning davlat va kooperativ shakli mutlaqlashtirildi. Bu esa ishchining mehnatdan, mulkdan begonalashuviga olib keldi. Kam ish haqi oluvchilarning ish haqi yuqori malakali mutaxassislarni rag'batlantirmasdi.

Iqtisodiy konsepsiyalardan yana bir necha xilini ko'rib chiqishimish mumkin, ya'ni:

“Asosiy ehtiyojlar konsepsiyasi”. Axolining eng kam tirikchilik ehtiyojini kafolatli tarzda ta'minlash va ish bilan band qilish muammolarini hal etish ushbu konsepsiyaning asosiy maqsadidir.

“Maqbul yoki tegishli texnologiya” konsepsiyasi. Bu konsepsiya aholi bandligini ta'minlaydigan va mahalliy xom-ashyoni, avvalo qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga qaratilgan sermehnat texnologiyani rivojlantirish zarurligiga asoslanadi.

“O'z kuchiga jamoa bo'lib tayanish konsepsiyasi”. Bu konsepsiya mavjud zaxiralardan to'liqroq foydalanishga va rivojlanayotgan mamlakatlarning taraqqiy etgan mamlakatlarga qaramligini kamaytirish maqsadida ular o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pgina andozalari, iqtisodiy taraqqiyot yo'llari yuqorida ko'rsatilgan konsepsiyalar va nazariyalarning o'ziga xos qo'shilmasidan iborat edi.

Hozirgi sotsiologlar va iqtisodchilar jamiyatning quyidagi ko‘rinishlarini tatqiq etmoqdalar:

1. An’anaviy jamiyat.
2. Industrial jamiyat.
3. Postindustrial jamiyat.

1. An’anaviy jamiyatda yerga bo‘lgan mulkchilik asosiy o‘rinni egallaydi. Boylik tashqi manbalar asosiga qurilib, tabiat manbaalarini egallash, o‘zlashtirish kuchayadi.

2. Industrial jamiyatda mulkning barcha ko‘rinishlariga bo‘lgan munosabat shakllanadi. Yirik mashina ishlab chiqarishi qo‘l mehnati o‘rniga kelib, yuksak mehnat unumdorligiga asoslangan ishlab chiqarishni izohlaydi. Avtomatik ishlab chiqarish vujudga keladi. Ommaviy ishlab chiqarish belgiga aylanadi. Ishlab chiqarishda yuksak malakali ishchilarning roli ortib boradi, ular mutaxassislashadilar. Natijada mashina yordamida standartlashgan operasiyalar bajariladi. Xo‘jalik sohasida sanoat va moliyaviy kapital ustunlik qiladi. Mahsulot bozor uchun mo‘ljallangan bo‘ladi. Industrial jamiyatni iqtisodiy jamiyat deb atash ham mumkin. Chunki real borliq iqtisodga qartilgan bo‘ladi. Natijada erkin xalqaro iqtisodiy hamkorlik mamlakat davlatlari qatoriga qo‘shila boradi. Urbanizasiyalashuv ta’lim tizimiga yangicha yondashuvni, ommaviy madaniyatni vujudga keltira boradi.

3. Postindustrial jamiyatda intellektual mulk, insonning aql-zakovati, bilimi asosiy o‘ringa chiqib qoldi. XX asr o‘rtalaridan qator G‘arb davlatlari jamiyatning uchinchi bosqichi – postindustrial jamiyatga o‘ta boshladi. Sotsiologiyada bu jamiyat nomi har xil, jumladan, «informasion» jamiyat bo‘lib, u inson bilimi va informasiya zahiralari ko‘ra jamiyatning asosiy manbai bo‘lib qoladi. Zamonaviy mikroelektronika va kompyuter texnikasiga asoslanmoqda. Bular ommaviy axborotlarni vujudga keltiradi va qayta ishlab chiqaradi. Kommunikasiya tizimida xo‘jalik tizimi tubdan o‘zgaradi. Tabiat manbalaridan, ishlab chiqarish, metallurgiya, qishloq xo‘jaligi qisqaradi, mashina ko‘lami kengayadi, aholining deyarli 50 foizi shu sohani band etadi. Postindustrial jamiyat - maishiy xizmat qilish jamiyati, deb ham yuritiladi. Ishlab chiqarish (moliyaviy, bank, sug‘urta, savdo, ilmiy maslahat, dastur) va noishlab chiqarish sohalarida xizmatlar (fan, ta’lim va boshqa) o‘sib boradi. Bunda urbanizasiya jarayoni industrial jamiyatga nisbatan teskari ravishda yuz beradi. Qishloqqa sanoat kirib boradi.

Taylor fikriga ko‘ra, intellektual omil birinchi o‘ringa chiqadi. Inson yuksak kapital emas, balki o‘z mohiyatini, bilim va iqtidorini, qadriyatlarini namoyon qiluvchi ijtimoiy kuchga aylanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, an’anaviy jamiyatda iqtisodiy masalalar insonning tabiatga bevosita munosabati orqali hal qiligan bo‘lsa, industrial jamiyatda inson tomonidan yaratilgan sun’iy ishlab chiqarish vositalari iqtisodning asosini tashkil etadi. Shu boisdan ham bu jamiyat iqtisodiy jamiyatdir. U iqtisodiy munosabatlarni belgilaydi. Hozirgi iqtisodiyot ijtimoiylashib bormoqda. Intellektual salohiyat asosiy o‘ringa chiqa boradi.

2. Hozirgi davr iqtisodiyotining ijtimoiylashib borayotganligi.

XX asr oxiriga kelib Dune mamlakatlarining aksariyat katta qismi shitob bilan bozor munosabatlariga tortila boshladi. Bu jarayonlarda asosiy rolni jamiyatdagi mavjud insonlarning turli jabhalarda ko'rsatadigan faoliyati o'ynashi shubhasizdir. Bozor munosabatlari o'z domiga butun dunyo aholisini tortar ekan, bu jarayonda iqtisod sohasining muhim rolini va uning tobora ijtimoiylashib borishini sotsial jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi zamon jamiyatlari iqtisodiy tizimining eng muhim xarakterli jihatlaridan biri – ulardagi haddan tashqari murakkab va xilma-xil mehnat taqsimotining rivojlanishidir. Bu ixtisoslashuv jarayonining tobora chuqurlashib borayotganligi bilan belgilanadi. Hozirgi zamon sanoat ishlab chiqarishining paydo bo'lishi bilan juda ko'p an'anaviy kasb-xunar sohalari amaliy jihatdan yo'qolib, qolganlari esa keng ko'lamlil ishlab chiqarishning tarkibiy qismlariga aylana boshladi.

An'anaviy va zamonaviy jamiyatlar o'rtasidagi mehnat taqsimotida qarama-qarshilik juda katta. Hozirgi sanoatlashgan tizimda minglab turli-tuman mutahassisliklar mavjuddir. Masalan, "Birlashgan Qirollik ro'yhatida Britaniya iqtisodini tashkil etuvchi 30000 turli ko'rinishlardagi kasblar mavjud."⁵⁷ An'anaviy jamiyatlarda aholining ko'pchilik qismi iqtisodiy jihatdan o'zlarini yetarli darajada to'liq ta'minlaydilar. Aksincha, hozirgi jamiyatlarning bosh xususiyatlaridan biri – iqtisodiy jihatdan bir-birlariga bog'liqligining o'sib borayotganligidir. Biz hammamiz xar hil mahsulotlarga va xizmatlarga ehtiyojmand bo'lib, bu jihatdan boshqa ko'p kishilarga tobemiz, hozirgi zamon jamiyatlarida ko'plab kishilar o'zlari uchun oziq-ovqat ishlab chiqarmaydilar, lekin yeydilar, o'zlari uy qurmaydi, lekin shunday uylarda yashaydilar, moddiy boyliklar yaratmaydilar, lekin ularni iste'mol qiladilar.

Sanoatlashgan iqtisodiyotda ishni uch sektorga bo'lish mumkin: birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi sektorlar. Bu uch sektorda band bo'lgan ishchi kuchining proporsional tarkibi, sanoatlashishning turli bosqichlarida turlicha bo'ladi. Birlamchi sohada tabiiy resurslarni yig'ish va hosil qilish bilan shug'ullanadilar. Iqtisodiyotda birlamchi sektor qishloq xo'jaligini, qazilma boyliklar va o'rmon sanoatini, baliqchilik va boshqalarni o'z ichiga oladi. Jamiyatning sanoatlashish davrining birinchi bosqichida ishchilarning ko'pchiligi birlamchi sektorda band bo'ladilar. Industriyaning rivojlana borishi bilan ish kuchining ko'p qismi ikkilamchi sektorga, ya'ni xom ashyoni sanoat tovarlariga aylantiruvchi sohaga o'ta boshlaydi. Uchlamchi sektor esa sanoatdagi xar hil xizmat turlari hisoblanib, ular o'zlari moddiy boyliklar ishlab chiqarmasdan, qolganlarga o'zlarining u yoki bu xizmatlarini taklif qilishadi. Masalan, o'qituvchilar, shifokorlar, boshqaruvchilar va idora xodimlarining faoliyat turlari odatda aynan xizmat ko'rsatish sohasiga tegishlidir.

Ko'pchilik uchinchi dunyo mamlakatlarida ishchi kuchlarining 3\4 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lib, qolgan bir qismi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida taqsimlangandirlar. Sanoat jihatidan taraqqiy etgan

⁵⁷ Гидденс Э. Социология. Т. "Шарк". 2002. 536 бет.

mamlakatlarda aholining juda oz qismi qishloq xo‘jalik sohasida band. Aynan, rivojlangan mamlakatlarning muhim xususiyatlari ham shundan iboratki – bu xizmat ko‘rsatish sektorining kengayib borayotganligidir. Masalan, “ Britaniyada 1911 yilda ishchi kuchining 11%i uchlamchi sektorda band bo‘lgan bo‘lsa, bugun uning miqdori 50 % dan ortib ketgan”.⁵⁸..

“2004 yilning birinchi yarmida O‘zbekistonda YaIM 6,2 %ni tashkil etib, bu 2003 birinchi yarim yilligi darajasidan 1,6 marta (3,8 %) ko‘pdir. 2004 yilda davlat byudjetining daromadlar qismi 102,7 % ni tashkil qildi. 2003 birinchi yarmida inflyasiya darajasi 4,2 %, 2004 – minus 0,8 % ni tashkil qildi. Tashqi savdo aylanmasi 4,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 24,5 % ga o‘tdi. Eksportning jamlanma xajmi 25,2 % ga ortdi va 2,4 mlrd. dollrni tashkil etdi”⁵⁹ .

Bu ko‘rsatkichlar mamlakatda so‘nggi yillarda qat’iy olib borilayotgan soliq – byudjet siyosati, pul-kredit siyosati, milliy valyuta konvertasiyasining joriy qilinishi, tashqi savdoda erishilgan ijobiy ko‘rsatkichlar, yaratilayotgan qulay investisiyaviy muhit, shuningdek, aholini ijtimoiy himoya qilish va real daromadlarni oshirishga qaratilgan choralar, mamlakat aholisining turmush darajasini oshirish uchun qilinayotgan harakatlar va aholi talabiga mos keladigan mustaqil iktisodiy siyosat yuritilayotganligidan dalolat beradi. Bugungi kunga kelib “aholining real daromadlari ko‘rsatkichi 17 % ga ko‘payib, real ish haqi 23 % ga oshdi”.⁶⁰

Endi biz 2008 yilgi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, quyidagi rejalarni tahlil etishimiz mumkin:

2008 yilda YaIM – yuqori real o‘sishi 8% ; sanoat tarmoqlari – 9,6 % ga o‘stirish, kapital qo‘yilmalar hajmini – 16 % ga ko‘paytirish,. Inflyasiyani aholining real daromadlarinijadal o‘stirgan holda – 6,8 % darajasida saqlash taklifi kiritilgan edi. Shu bilan bir qatorda mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to‘lovi stavkasini 10 % dan 8 % gacha kamaytirish taklif etildi.

2007-2008 yillar mobaynida ish haqi va boshqa to‘lovlar miqdorini 2,5 baravar oshirish bo‘yicha Prezident tomonidan qo‘yilgan vazifani bajarish uchun Vazirlar Maxkamasining majlisida 2008 yilgi Davlat byudjeti loyihasining xarajatlar qismidan byudjet mablag‘lari ajratilishini ko‘zda tutish, hamda ijtimoiy sohaga va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga xarajatlarning Davlat byudjetidagi ulushini 54 % darajasiga ko‘paytirish taklif etildi.

Jismoniy shaxslarning 13 % stavka bo‘yicha soliq solinadigan daromadlari chegaralarini eng kam oylik ish xaqi miqdorining besh baravaridan olti baravarigacha kengaytirish taklif etildi.⁶¹

Prezidentimiz kelgusida e‘tiborga olinishi lozim bo‘lgan quyidagi vazifalarni ta’kidlab:

1. Erishilgan yutuq va natijalarga tanqidiy baho berib, ularga mahliyo bo‘lmasdan:

⁵⁸ Ўша манба, 537 бет.

⁵⁹ Тошматова Р. Иқтисодий ўсишнинг жадаллашуви. “Мулоқот”. 2004. 6-сон. 43- бет

⁶⁰ Ўша манба.

⁶¹ Халқ сўзи газетаси, 2007 й. 28-сент. № 193.

A) Xalqning turmush farovonligini yanada oshirish, buning uchun iqtisodiyotning tez va barqaror sur'atlar bilan o'sishini ta'minlash, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash, yaqin uch yil mobaynida ishchi va xizmatchilarning maosh, pensiya, nafaqa va stipendiyalar miqdorini 2 – 2,5 barobar ko'tarish ustuvor vazifa bo'lib qolishi shart.

2. Siyosiy va iqtisodiy hayotni yanada liberallashtirish, siyosiy partiyalar, ijtimoiy va fuqarolik tuzilmalari hamda nodavlat tashkilotlarning qonuniy vakolatlarini kengaytirish, inson huquqi va erkinliklarini amalda ta'minlash, sud-huquq tizimini takomillashtirish bo'yicha keyingi yillarda qabul qilingan huquqiy normalarni xayotga tadbiq etishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak.

3. Hozirgi murakkab va taxlikali zamonning o'zi insoniyat hayotiga tahdid solayotgan turli balo-qazolar mavjud ekanini hech qachon unutmaslikni yurtimizda tinchlik va osoyishtalik, barqarorlikni mustaxkamlash, sezgirlik, hushyorlik va og'ohlikni yo'qotmaslik, har qanday xavf-xatarga qarshi munosib javob bera oladigan kuch-qudratimizni oshirish, sarhadlarimiz dahlsizligini ta'minlash yo'lida doimo xarakterda bo'lishimizni talab qiladi.

4. Ezgu - maqsad va rejalarimizni ro'yobga chiqarishda bizning ishonchimiz va tayanchimiz bo'lmish yoshlarimizga yanada keng yo'l ochib berish, farzandlarimizni zamonaviy bilim va tajribaga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan, ma'naviy yuksak komil insonlar etib tarbiyalash, ularning jamiyatimizdan mustaxkam va munosib joy olishi yo'lida zarur shart-sharoitlarni yaratib berish barchamiz uchun ham qarz, ham farz deb bilaman.

5. Yurtimizda turli millat va diniy konfessiyalar vakillari o'rtasida totuvlikni, fuqarolararo ahillikni ko'z qorachig'iday asrash, yaqin va uzoq qo'shnilarimiz bilan hamkorlik va hamjihatlikda yashash, jamiyatimizda mehr-oqibat, sahovat va bag'rikenglik muhitini yanada kuchaytirish har birimizning muhim vazifamiz bo'lib qolishi darkor.⁶² deb qat'iy ta'kidlagan yurtboshimie.

Jamiyat iqtisodiyotini rivojlantirishda , aholining keng qatlamini moddiy jihatdan ta'minlanishida o'rta mulkdorlar sinfining xizmati beqiyosligi isbotlangan.

O'rta mulkdorlar sinfi – Rossiyada bo'lg'usi o'rta sinfga asos soluvchi 50 dan ortiq ijtimoiy guruxlar aniqlanganligiga qaramay, rivojlangan mamlakatlardagi o'rta sinf standartlariga faqatgina 8-10 % Rossiyaliklarga yaqinlashganlar xolos.⁶³

«O'rta qatlam – bu o'z shaxsiy mulki, ya'ni turar joylari, shaxsiy transport vositalariga ega bo'lgan, o'zini va o'z oilasining hayotini munosib tarzda ta'minlay oladigan, o'zining va oila a'zolarining fundamental ehtiyojlarini (ta'lim olish, dam olish, sifatli tibbiy xizmatdan foydalanish) qondirish uchun yetarli moddiy imkoniyatlari mavjud bo'lgan va eng muhimi – bu imkoniyatni o'z ish xaqi va daromadlari evaziga ta'minlay oladigan hamda faol ravishda ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etadigan fuqarolardir»⁶⁴

⁶² Каримов И.А. “Бу байрам – барчамизники, бутун халкимизники”. Халқ сўзи газетаси, 2007 й. 1-сент..

⁶³ Рывкина Р.В. Экономическая социологии переходной России. М., 2008.

⁶⁴ Холбеков А.Ж., Матибоев Т.Б. Ижтимоий адолат ва демократия: барқарор таракқиёт йўлида. Т.: Янги асп авлоди. 2004.

Mavjud qonunlarni, soliqqa oid qonunlar va ma'naviy-ahloqiy qoidalarni buzmasdan turib ham mustaqil, badavlat odamga aylanish mumkin-mi? Degan savolga respondentlarning javoblari (ular 1094 nafar):

1. Xa – mumkin 577 kishi 52,84 %
2. Yo‘q, mumkin emas 376 kishi 34,43 %
3. Javob berishdan bosh tortaman 16 kishi 1,47 %
4. Bilmayman 123 kishi 11,26 % Ijtimoiy fikr markazining tadqiqotlaridan olingan ma'lumotlar..

Xalqaro ekspertlarning hisoblariga ko'ra, iqtisodiy samaradorlikning 60 % - inson omili vositasida, 40 % - tabiiy kapital atalmish zaxiralar va texnik kapital evaziga amalga oshiriladi.

2. Mehnat sotsiologiyasining mohiyati va asosiy xususiyatlari. Mehnat sotsiologiyasining asosiy tushunchalari.

Hozirgi kunda ijtimoiy fanlar qatorida, xususan, “Sotsiologiya” fani oldida shakllanib kelayotgan yangi ijtimoiy munosabatlar va ularning xususiyatlari, bozor munosabatlariga o'tish jarayoni hamda uning kelgusidagi ijtimoiy oqibatlarini, mehnat munosabatlarining yangi sharoitdagi o'ziga xos jihatlarini o'rganish masalasi ko'ndalang bo'lib turibdi. Sotsiologiya va uning maxsus nazariyasi- mehnat sotsiologiyasi doirasida bu muammolarning ham nazariy, ham amaliy tomonlari o'zaro dealektik bog'liq holda olib qaralishi lozim. Mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan jamiyat hayotining barcha jihatlarini, jarayonlari konkret sotsiologik tadqiqot asosida o'rganiladi.

O'zbekiston davlati iqtisodiy asoslarini, ularning tarkibiy funksional qatlamini mehnat sotsiologiyasi doirasida o'rganish muammosi hozirgi kunning eng muhim masalalaridan biridir. Chunki, hozirda mehnatning mazmuni, xarakteri va unga bo'lgan munosabat o'zgarmoqda. Boshlanayotgan yangi ijtimoiy-iqtisodiy davr talablaridan biri “Ishlab chiqaruvchilarning ham, iste'molchilarning ham ruhiyatini o'zgartirishi lozim” bo'lgan vazifa turadi.

Mehnati sotsiologiyasining vazifasi uning predmeti bilan bog'liq bo'lgan kishilarning ijtimoiy hayot qonuniyatlari, mehnatning ijtimoiy muammolari, mehnat faoliyati jarayonlarini o'rganishdan iborat. Sotsiologiya ning bu maxsus nazariyasi mehnat sohasidagi tadqiqotlarning xususiy prinsiplari, kategoriyalari va usullaridan foydalanadi. Mehnat sotsiologiyasining tarkib topishi va rivojlanishi g'arb sotsiologiyasi bilan marksistik sotsiologiyada deyarli bir davrda – XX asrning 20-yillaridan boshlandi. AQShda mehnat sotsiologiyasi F.Teylor, E.Meyo, K.Levin, Dj.Moreno, F.Xersberglarning sotsiologik konsepsiyalari asosida shakllanib, o'zining yuksak ilmiy darajasiga erishdi.

Rossiyada esa shu davrdan boshlab akademik S. G. Strumilin, akademik V. M. Bexterev, A. K. Gastev, P. M. Korjensev, O. A. Yermanskiy, N. A. Veyke, V. V. Dobrinin, E. K. Drezin kabi yirik olimlarning ilmiy tadqiqotlari bilan marksistik asosdagi mehnat sotsiologiyasi rivojlandi.

AQShda va G'arbiy Ovro'pada mehnat sotsiologiyasiga e'tiborning ortishiga, asosan Rossiya va bir qator Ovro'pa mamlakatlarida ro'y bergan sotsial inqiloblarning sodir bo'lishi, mehnatkashlarning mavjud siyosiy-iqtisodiy tuzumga qarshi bosh ko'tarib chiqishi va sinfiy kurash ko'laminin ortishi sabab bo'ldi. XX asrning 20-yillarida bir qator kapitalistik mamlakatlarda bir necha bor takrorlangan iqtisodiy inqirozlar esa siyosiy vaziyatni yanada keskinlashtirib qo'ygan edi.

Qanday bo'lmasin siyosiy vaziyatni yumshatish va iqtisodiy tanglikdan chiqish muammosi mavjud kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning hayot - mamot masalasiga aylanib qoldi.

Bularning barchasi eski ishlab chiqarish munosabatlarini isloh qilish yo'li bilan, tadrijiy suratda yangilanib borish, ya'ni zamonaviy mehnat munosabatlarining tarkib topishiga olib keldi. Mehnat sotsiologiyasi xuddi shu tarixiy missiyani bajarishga xizmat qildi. AQShda mehnat sotsiologiyasi asosan boshqaruv sotsiologiyasi doirasida o'rganib kelindi. G'arbiy Ovro'pa mamlakatlarida esa alohida fan sifatida o'rganilib kelinmoqda.

XX asrning 70-yillaridan boshlab g'arb mehnat sotsiologiyasi doirasida mehnatni gumanizatsiyalash tendensiyasi o'rganila boshlandi. Mehnat sharoitini yaxshilashga ko'prok e'tibor berildi. G'arb sotsiologlarining fikricha, mehnat insonga azob-uqubat emas, balki, huzur bag'ishlashi kerak. Bu tamoyil ayniqsa bizda, kelajagi buyuk davlat qurish yo'lida yanada muhim ahamiyat kasb etmog'i lozim. O'tish davrining hozirgi bosqichida asosiy vazifalardan biri "... sermahsul mehnat qilish uchun yaxshiroq rag'bat bilan imkoniyatlar yaratishdan, iqtisodiy yo'l tanlash va faoliyat ko'rsatish erkinligiga bo'lgan kafolatli huquqni qaror toptirishdan, aholining mehnat va ijtimoiy faolligini oshirishdan ham iboratdir"

Bu yo'lda, mehnat sotsiologiyasining muhim vazifalaridan biri mehnat unumdorligini oshiruvchi sotsiologik omillarni va zahiralarni tahlil qilib o'rganishdir. Uning asosiy ijtimoiy vazifalaridan yana biri, jamiyat hayotida, xalq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlarni, mehnat sohasi bilan bog'liq bo'lgan barcha ijtimoiy munosabatlarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Mehnati sotsiologiyasi quyidagi asosiy ijtimoiy munosabatlar jarayonini o'rganadi: ishlab chiqarish vositalariga va mulkka bo'lgan munosabatlar, mehnat kooperatsiyasi va taqsimoti, bajarilayotgan mehnatning sharoiti va mazmuni, mehnat turlarining o'zgarishi, mehnatga qarab taqsimlash, jamiyat a'zolarining ijtimoiy foydali mehnatga bo'lgan ehtiyojlarining o'sib borishi, ishchi va xizmatchilarning mehnat sharoiti va turmush tarziga qarab, turli ijtimoiy shart-sharoit va omillar ta'sirida mehnat xulqining o'zgarib borishi, mehnat xulqi motivlari va tiplari, shaxsiy daromadlarning miqdori va uni olish yo'llari, mehnat kadriyatlar va boshqalar orqali mehnat munosabatlari soxasidagi qonuniyatlarni shu jumladan, mehnat mohiyati namoyon bo'lishining o'ziga xos shakllari bilan bog'liq muammolarni o'rganadi. U jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy o'zaro muvofiqlik va moslashuv jarayonlarini tushuntirib beradi. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek: "Bozorga o'tish dasturini ro'yobga chiqarishdagi ijtimoiy tayanchlardan biri, birinchi navbatda, jamiyatning ijtimoiy faol qatlamlaridir. Shu bois islohotlar ikkinchi

bosqichining eng muhim vazifasi har bir kishi mehnatining qadrini oshirish, uning ijodiy faoliyat ko'rsatish imkoniyatlarini nomoyon etishi uchun sharoit yaratishdan iborat. har bir kishining iqtisodiy erkinligini uning o'z muvaffaqiyati hamda o'z oilasining farovonligi uchun iqtisodiy mas'ulligi bilan qovushtirib borishga asoslangan iqtisodiy munosabatlarni qaror toptirish kerak. O'z ijodiy qobiliyatlari va imkoniyatlariga tayanishni nazarda tutgan munosabatlar har bir kishi farovonligining muhim va yagona manbaidir".

Mehnatning sotsial shakllari va shart – sharoitlari

Umumiy mehnat o'zida murakkab tuzilishni ifodalaydi. Buning natijasida u to'la fanlar qatorida o'rganish mavzusi bo'lib hisoblanadi. Mehnat sotsiologiyasini tahlil qilishning bir necha yo'nalishlari mavjud: biznes, ishlab chiqarish va hokazolarni boshqarishning tuzilishi va ierarxiyasini o'rganuvchi tashkilotlar sotsiologiyasi; u yoki bu faoliyatning afzalliklarini o'rganuvchi kasblar sotsiologiyasi, qimmatbaho orientasiyalar, kasbga layoqatlilik va boshqalar; mehnat faoliyati ijtimoiy jarayon sifatida; mehnat unumdorligini oshiruvchi ijtimoiy omillar; texnologik va ijtimoiy sharoitlarning mehnat munosabatlariga ta'siri va hokazo.

Ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan mehnat insonlarning tabiatga to'g'ridan-to'g'ri ta'siri jarayonidan iborat bo'lib, uning natijasida iste'mol bahosi, moddiy va ma'naviy manfaat paydo bo'ladi. Marks va Engelsning fikricha, bu «shunday jarayonki, unda inson o'z xususiy faoliyati bilan tabiat va o'zi o'rtasidagi modda almashuvni vositalaydi, boshqaradi va nazrat qiladi». Ushbu mualliflarning asralaridan yana bir fikrni keltirishimiz kerak, ya'ni mehnat butun inson hayotida birinchi va asosiy shart-sharoitdir, chunonchi shu darajadagi, biz aytishimiz kerak: mehnat insonning o'zini yaratadi. Mehnat biz tomondan kishilik jamiyati hayot faoliyatining asosiy shakli, turmushning muhim sharti sifatida ko'rib chiqiladi. Mehnat tarixan jamiyatni tabiatdan, insonni bo'lsa hayvonot olamidan ajralishiga sabab bo'ldi va imkon tug'dirdi.

Mehnat jarayoni o'z ichiga uch lahzani kiritadi: 1) insonning foydali faoliyati yoki mehnatning o'zi; 2) mehnat mavzusi, ya'ni bu faoliyatning nimaga yo'naltirilganligi; 3) ishlab chiqarish qurollari, bular bilan inson ushbu mavzuga ta'sir ko'rsatadi.

Insoniyatning turli rivojlanish bosqichlarida mehnat davr ijtimoiy munosabtlarining rivojlanish ko'rsatkichlari hisoblangan turli shakllarda ko'rinadi.

Hozirgi paytda biz doimo eshitib turadigan ikkita o'xshash tushunchalarni taqsimlashimiz zarurdir: yakka tartibdagi mehnat va yakka tartibdagi mehnat faoliyati. Birinchi toifa shaxsiy ish joyini, ya'ni o'z sub'ekti, majburiyat va funksiyalar doirasiga ega bo'lgan mehnat zonasini bildiradi - bu mehnatning texnologik taqsimoti tarkibiy qismidir. Yakka tartibdagi mehnat faoliyati - mehnatning iqtisodiy taqsimoti tarkibiy qismidir. Bu fuqarolarning ijtimoiy - foydali faoliyati bo'lib, u alohida bir shaxs va uning oila a'zolari shaxsiy mehnatiga

asolangan. Bunday faoliyat asosini shaxsiy mulkka bo'lgan mehnat vositasi, uy-joy binosi va qurilmalari, yer, ishlab chiqarish mahsulotlari, transport vositalari va hokazolar tashkil etadi. Yakka tartibdagi mehnat faoliyati jamiyat ichidagi mehnatning taqsimlanishida element bo'lib qatnashadi.

Mehnat mazmuni uning texnik funksional tomonlarini, mehnatning mazmundorligi esa, sotsial-psixologik tuzilishini ifodalaydi. Agar xususiy reja bo'yicha tuzilgan bo'lsa, mehnat mazmunli va ijodiy sub'ekt sifatida ko'riladi. Begona hokimlikni irodaga bo'ysundirish - psixologik va ijtimoiy yiroqlashishga yo'ldir. Mana shuning uchun ishchilar, xodimlar oldiga maqsad- vazifani qo'yish va bu maqsadga erishish yo'llarini tanlashda, shubhasiz, uning faoliyatini noziklik bilan nazorat qilish orqali ular fantaziyasiga keng yo'l ochib berishga intilish muhimdir.

Ishlab chiqarishda mehnatni tashkil qilish, uni boshqarishda, biznesda, huquqshunoslik idorasida mehnatni rag'batlantirish va asoslash katta ahamiyat kasb etadi. Rag'batlantirish – bu, to'g'ri va qisman shaklda ifodalangan mehnatni kuchaytirishni moddiy va ma'naviy mukofatlash tizimidir. Rag'batlantirish – majburiy mehnatdan ixtiyoriyga qadamdir. Mehnat asoslari - ixtiyoriy mehnatga boshqacha, yanada kengroq qadam, muhim inson ehtiyojlarini qondirishga asoslangan faol mehnat faoliyatiga mayillik (kuchli shaxslarga, faol biznesmenlarga va boshqalarga mansublik mavqeini aniqlab olish). Asoslar qadriyatlar va yo'l-yo'riqlar bilan uzviy bog'liqdir. Asoslar u yoki bu holatni, dalilni sub'ektiv baholashga mo'ljallangan, ular nisbiydir. Qadriyatlar asosida jamiyat tomonidan nimanidir shak-shubhasiz normalar sifatida ob'ektiv tan olinishi yotadi, qadriyatlar axloqiy talab bo'lib, ular mutlaqdir.

«Mehnat sotsiologiyasi» darsligi mualliflarining haqqoniy ta'kidlashlaricha, mehnat mazmundorligining asosiy elementlari bo'lib, agar uni mehnat faoliyatining ijtimoiy-psixologik tuzilishi sifatida tushunilsa, quyidagilar hisoblanadi:

- maqsad - oldindan seziladigan natijalarni tan olingan obrazi bo'lib, ta'sir qilishning ideal rejasi;
- mehnatga munosabat - uning asosida mehnatning ongliligini va maqsadga tegishlilikni o'zinkidek sezish, atrof olamni, shaxsiy reja bo'yicha qayta rivojlantirish;
- mehnatni rag'batlantiruvchi omillar - mehnat faolligiga undovchi tashqi omillar;
- mehnat asoslari - muhim bir narsadek tan olinuvchi ehtiyoj, ichki rag'batlantiruvchi omillar;
- qadriyatlar va ularga qarab mo'ljallash - mehnat faoliyatining axloqiy talabi.

Mehnat jamoalarining sotsial harakteri va asosiy funksiyalari

Mehnat jamoalari ijtimoiy hayotning noyob hodisasidir, ular hozirgi jamiyat hayotida muhim rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan besh jihatni ta'kidlab o'tamiz:

Birinchidan, mehnat jamoalari barcha asosiy moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchilardir.

Ikkinchidan, ish bilan band aholining hamma asosiy kategoriyalari – barcha millatlarga mansub ishchilar, dehqonlar, ziyolilar, xizmatchilar mehnat jamoalarida jamlangan.

Uchinchidan, mehnat jamoalari – umuminsoniy va sinfiy, shuningdek, bizning sharoitdagi milliy jihatlar dialektikasining, ularning demokratik negizidagi o‘zaro hamkorligining, garchi, yagona bo‘lmasada, timsolidir.

To‘rtinchidan, mehnat jamoalari jamiyatimiz sotsial strukturasi alohida «qavat»ni tashkil etuvchi sotsial sub’ektlar bo‘lib, burjua davlatlarida ularni sotsiallashtirish sari bo‘lgan barcha harakatlarga qaramay, bunga o‘xshash «qavat» umuman mavjud emas. Ana shu «qavat» sub’ektlari o‘zaro mehnat taqsimoti hamda boshqa aloqalarning yaxlit sistemasi bilan birlashtirilgan. Mehnat jamoalarining o‘z a’zolari-jonli kishilar bilan aloqalari ham juda katta ahamiyatga ega, zero ularning qiziqishlari va xatti-harakatlari ana shu jamoalarning o‘z faoliyatiga qaraganda xilma-xilroq, boyroqdir, chunki u «o‘rtachalashtirilgan» sifatida maydonga chiqadi.

Mehnat jamosi ishlabchiqarish korxonasi, muassasa va hokazolar bazasida faoliyat ko‘rsatuvchi sotsial guruhdir.

Beshinchidan, bozor munosabatlariga o‘tish muammosi sababli, mehnat jamoalarining ahamiyati haqidagi masala alohida faollik kasb etmoqda.

So‘l-o‘ng yo‘nalishi, biz allaqachon ko‘rayotganimizdek, xususiy tadbirkorlik negizlarini hukmron negizlariga aylantirishga, ya’ni sinfni-tadbirkorlar sinfi asosida shakllantirishga, iqtisodiyotda mulkchilikning turli xil shakllarini ko‘rishga intilmoqda.

O‘ng-so‘l yo‘nalish iqtisodiyotning bozorga daxlsiz shakllari ustun turishini ko‘zlaydi, tadbirkorlikka ikkinchi darajali o‘rin ajratadi, mehnat jamoalarining rolini bo‘rttiradi, lekin shu bilan birga ular kuch-harakatlarining samaradorligini keskin oshirishga qodir bo‘lgan mexanzimlarni olg‘a surmaydi.

Agar biz mehnat jamoalarini rivojlantirish asosiy harakatlantiruvchi kuch deb e’tirof etsak, sobiq totalitar tuzum uchun ana shunday mexanzimlarni shakllantirishdan muhimroq yumush bo‘lmaydi.

Ana shu muammoga to‘xtashdan oldin shuni eslatish kerakki, jamiyatda har doim olg‘a qarab harakat qilish uchun ham, bir joyda deysinib turush uchun ham manba bo‘lishi mumkin bo‘ladigan bir talay ziddiyatlar mavjud. Depsinishda ziddiyatlar ko‘pincha, ayniqsa jamiyat rivojlanishining teng davrlarida illatli doira shaklida maydonga chiqadi. Juda murakkab muammolarni oxirigacha hal etish uchun texnologik to‘ntarishni amalga oshirish talab qilinadi, lekin buning uchun iqtisodiy maqbul sharoitlar zarur. Yoki qishloqqa sanoat tomonidan yordam ko‘rsatmasdan turib, oziq-ovqat muammosi mavjudligi mushkullashib boradi va hokazo.

Mehnat jamoalarining harakatlarini uyushtirish orqali butun jamiyatimiz uchun foydali bo‘lgan bir qator maqsad va vazifalarni ro‘yobga chiqarish zarur:

1. Mehnat jamoalarining kuch-g‘ayrati eng yirik texnik-iqtisodiy, sotsial, siyosiy, madaniy muammolarni hal etishga yo‘naltiriladi. Xo‘jalik yuritish shakllarini tanlashda jamoalarning mustaqilligi, mehnatdagi intizom, uyushqoqlik, mas’uliyatlilik, jonkuyarlik bilan tadbirkorlikni birlashtirish ta’minlanadi. Shu

jumladan, o‘z-o‘zini samarali boshqarish negizida tadbirkor-rahbarlar bilan ishlash mehnat jamoalari o‘rtasida yaqindan o‘zaro hamkorlik o‘rnatilishiga erishiladi.

2. «Samarali, konstruktiv ish yo‘lida plyuralizm» shiori ostida mehnat jamoalarini integrasiyalash potesiali ko‘paytiriladi.

3. Mintaqaviy dasturlarni ishlab chiqish va bajarishda mehnat jamoalarining kuch-harakatlari birlashtiriladi.

4. Guruhiy xudbinlik, millatchilik va boshqa salbiy tendensiyalarga qarshi turiladi.

Mehnat sohasida ijtimoiy birlikning asosiy ko‘rinishi mehnat jamoasi hisoblanadi. Mehnat jamoalaridagi mehnatkashlarning o‘zaro munosabatlari, mehnat jarayonidagi ijtimoiy vaziyatlar va mehnat munosabatlari shular jumlasidandir. Mehnat munosabatlari mehnat jarayonidagi ishtirokchilar o‘rtasida yuzaga kelib, iste‘mol qiymatini yaratish va mehnat kooperasiyasi hamda mehnat taqsimoti asosida sodir bo‘ladi.

Mehnatning huquqiy munosabatlari mehnat jamoasi kasaba uyushmalarining korxonalar, tashkilot ma‘muriyati, xususiy tadbirkorlar bilan bo‘ladigan o‘zaro huquqiy aloqalarini ham o‘z ichiga oladi.

Mehnat unumdorligi, mahsulot sifati, mehnatni muhofaza qilish, mehnat va davlat intizomi, ishchi va xizmatchilarga ijtimoiy-maishiy xizmat ko‘rsatishni takomillashtirish bilan bog‘liq takliflar, mehnat jamoasi kengashi bilan kasaba uyushmasi qo‘mitasining birlashgan kengashida, korxonalar ma‘muriyati ishtirokida muhoqama qilinadi. Shundan so‘ng tushgan qo‘shimchalar va takliflar bilan qayta ko‘rib chiqilgan jamoa shartnomasi korxonalar mehnat jamoasining umumiy yig‘ilishiga muhokama va qabul qilish uchun tavsiya etiladi.

Jamoa shartnomasi tarkibiy qismlari va mazmunini mehnat jamoasi, korxonalar ma‘muriyati va kasaba uyushmasi qo‘mitasi mustaqil ravishda belgilaydi.

Jamoa shartnomasi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadigan xalq xo‘jaligi tarmoqlarining mustaqil balansga ega bo‘lgan va yuridik shaxs hisoblanadigan korxonalar va tashkilotlarida tuziladi.

Mehnat sotsiologiyasida o‘zaro aloqadorlik tushunchasi qo‘llanilib, u ikki asosiy munosabatni o‘z ichiga oladi. Bular o‘zaro hamkorlik va raqobatdir. O‘zaro hamkorlikda turlicha ijtimoiy qiziqishlar, manfaatlar o‘zaro mos tushadi. Raqobatda esa, aksincha, o‘zaro manfaatlar zid keladi. Bu tendensiyalarni o‘rganish ayniqsa, hozirda respublikamizda xususiy mulkchilik shakllanayotganligi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning tarkib topishi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

1996 yil 1 aprelda amalga kiritilgan O‘zbekiston Respublikasining «Mehnat kodeksi» bozor munosabatlariga asoslangan yangi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumini tarkib topishida muhim o‘rin tutdi. Kodeksda mehnat munosabatlarini yangi sharoitda tartibga solishga qaratilgan qonun qoidalar 294 moddani tashkil etadi. Bu qonun - qoidalar mehnat bozorining samarali amal qilishiga xizmat qiladi.

Hozir Respublikamizda qudratli mehnat saloxiyati mavjud. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra respublikamiz aholisi 27 millioga yaqinlashdi. Ularning 40 % ga yaqini shaxarlarda, 60 % qishloqlarda istiqomat qiladi. Aholining asosiy qismi o‘zbek millatiga mansub bo‘lib, 80% ga yaqinni tashkil qiladi. O‘zbekiston ko‘pmillatli respublika bo‘lib, 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qiladi.

Markaziy Osiyodagi boshqa davlatlar singari O‘zbekiston Respublikasining ham aholisi nisbatan yosh bo‘lib, uning katta qismi mehnatga layoqatli yoshdadir. Aholi umumiy miqdorining 39 % in mehnatga layoqatli davrgacha bo‘lgan yoshlar, 543 % i mehnatga layoqatli va 7 % mehnatga layoqatli davrdan katta yoshlar tashkil etadi.

Mehnat qiluvchi aholining deyarli 50 % ishlab chiqarishda, korxonalar zavodda mehnat qiladi. Ish bilan band bo‘lgan aholining tarkibi jihatdan qayta taqsimlash hamda mehnatga layoqatli yoshlar faoliyatini kamligi ko‘rinib turibdi. Hozir qishloq xo‘jaligida barcha ijtimoiy ishlab chiqarish xodimlarining uchdan bir qismidan ko‘prog‘i band. Ularni bo‘shatib olish va iqtisodiyotning boshqa sohalariga, zng avvalo sanoatga va xizmat ko‘rsatish soxasiga yo‘naltirish mehnat jarayonida iqtisodiy muammo hisoblanadi. Shuning uchun ham hozir Respublikada hal qilinayotgan eng dolzarb muammolardan biri ishlashni hohlovchilarning barchasini ish bilan ta‘minlash. Ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ish bilan bandlikni vujudga keltirish mehnat jamoasida jamoa inoqligi, ahilligini ta‘minlash rahbarning ishga mas‘uliyat bilan yondashishni talab etadi. Bundan tashqari korxonaning iqtisodiy jihatdan kam daromadliligi muammosi ham mavjud bo‘lishi mumkin. Shu bois ishlab chiqarilgan mahsulotni sifati oliy emasligi, kadrlar va xodimlarning mehnat tajribasi kamligi, mehnatni ilmiy tashkil etishni bilmasliklari, fan-texnika taraqqiyotiing eng so‘nggi yutuqlari bilan jixozlanmaslik, yoshlarga bo‘lgan munosabatda rahbarning boshqarish uslubi asosiy ahamiyat kasb etadi. Shunga o‘xshash bir qancha muammolar bartaraf etilsa mehnat jarayonidagi bugungi davrda e eng dolzarb xisoblangan, yechimini kutayotgan va yoshlarning kelajagi bilan bog‘liq bo‘lgan

Ishsizlikning sotsial qiyofasi

U yoki bu sabablarga ko‘ra ishsiz qolgan kishining jamiyatdagi mavqeini qanday sotsial, iqtisodiy, psixologik, omillar belgilaydi? Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrining hozirgi bosqichida yuzaga kelgan o‘rtacha ishsizlikning qiyofasi qanday?

Avvalo, u mehnatga layoqatli yoshdagi kishi, buning ustiga ko‘p hollarda g‘oyatda faol yoshda. Chunonchi, so‘rab chiqilganlarning 70,3%i 20-40 yoshda, 39,6%i 20-29 yoshda va 30,7%i 30-39 yoshda. Agar qolgan kishilar orasida 40-54 yoshdagilarning hissasi kattaligini hisobga olsak, ma‘lum bo‘ladiki, asosan aholining iqtisodiy faol qismiga mansub kishilar ishsiz qolganlar.

Buning ustiga respublikada «xotin-qizlar ishsizligi» ustun turadi: so‘ralganlarning 54%ini ular tashkil etadi.

Mehnat birjalariga jami murojaat qilganlarning 26,4%i oliy va tugallanmagan oliy ma‘lumotga, 35,2% o‘rta, 31,2% o‘rta maxsus, 7%i to‘liqsiz o‘rta ma‘lumotga ega ekanligi namoyon bo‘ladi.

Nihoyat, quyidagi ma‘lumotlar milliy tarkibni harakterlaydi: o‘zbeklar –42,7%, boshqa tub yerli xalq vakillari 9,7%, ruslar 31,6%, boshqalar 16% .

Shunday qilib, bugungi kundagi ishsizlar g‘oyatda faol mehnatga layoqatli yoshdagi, odatda, yetarlicha yuqori darajada ma‘lumotli kishilardir. Bu toifadagi aholi asosan o‘zbek va rus millatlariga mansub kishilar hisobiga ko‘payib bormoqda.

Biroq, shuni oldindan aytish lozimki, soʻralganlarning chorak qismi oʻz xohishi bilan ishdan boʻshagan va hozir oʻzlari uchun toʻgʻri keladigan ishni qidirmoqdalar.

Mehnat birjasiga murojaat qilganlarning katta qismi shtat qisqarib yoki ular ilgari mehnat qilgan korxonaga tugatilishi oqibatida ishsiz qolishgan.

Shunday qilib, ishsizlarning aksariyatini (58%) mehnat birjasiga davlat korxonalari va tashkilotlari yetkazib bermoqda, bunda kooperativlar «hissasi» 7,2%, ijara korxonalari esa – 2,6%dir. Ilgari hech qaerda ishlamagan kishilar – oʻquv yurtlari bitiruvchilari, uy bekalari va hokazolarning hissasi ham kattagina.

Bugungi kunda kishilarning ishni yoʻqotishlari mumkunligi va yangi ishni izlash, qayta oʻqitish, kasbni oʻzgartirish zarurligiga ruhan tayyorligi, qisqasi, bozor sharoitida yashashga toʻgʻri kelishini batamom anglash bilan bogʻliq muammolar alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Bozor munosabatlari shakllanishining boshlangʻich davrida kishilar yangi iqtisodiy reallikni idrok etishga ruhan tayyor emasligi va kutilmagan zarbani yumshatish uchun zarur bilim hamda koʻnikmalarga ega emasligini qayd etmoq lozim. Shuning uchun aholini, ayniqsa, uning kam daromadli guruhlarini sotsial himoyalash tizimi va mexanizmlarini ishlab chiqish alohida ahamiyat kasb etadi. Bizning respublikamizda bunday tizim amalda barpo etilgan, bu narsa tegishli huquqiy hujjatlarda va avvalo «Oʻzbekiston Respublikasida aholini ish bilan taʼminlash toʻgʻrisida»gi qonunda, shuningdek, iqtisodiyot strukturasi qayta qurish, narxlarni erkinlashtirish, xususiylashtirish, pulning qadrsizlanishini va hokazolarni yumshatuvchi choralarda oʻz aksini topadi.

Bunday natijalar, shak-shubhasiz, ish bilan taʼminlash sohasida davlat yanada faolroq siyosat olib borishi zarurligini koʻrsatuvchi muhim hollardan biridir. Bunda u nafaqat ishsizlarni moddiy jihatdan qoʻllab-quvvatlashgagina emas, balki ularni faol mehnat faoliyatiga jalb etishga yordam beradigan shart-sharoitni har tomonlama ragʻbatlantirishga ham karatishi kerak. Kishilarning yangidan kasb oʻrganishga, yangi iqtisodiy strukturalarga kirishga tayyorligini oshirish zarur. Bu esa bozor munosabatlariga oʻtish chogʻida shaxs oʻzining potensialini roʻyobga chiqarishi uchun xizmat qiladi.

Viloyatlar boʻyicha rasman qayd etilgan ishsizlik (%)⁶⁵

	1993 yil			1994 yil		
	Jami ishsizlar	shahar	qishloq	Jami ishsizlar	shahar	qishloq

⁶⁵ «Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот». Т.: «Ўзбекистон», 1997, 117-бет.

O'zbekiston (jami)	0,3	0,1	0,2	0,3	0,1	0,2
Qoraqalpoq. Respublikasi	1	0,6	0,4	1,4	1,0	0,4
Andijon	0,5	0,2	0,3	0,3	0,1	0,2
Buxoro	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Jizzax	0,2	0,2	0,2	0,2
Qashqadaryo	0,3	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
Navoiy	0,4	0,2	0,2	0,8	0,2	0,6
Namangan	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1
Samarqand	0,2	0,2	0,3	0,1	0,2
Surxondaryo	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1
Sirdaryo	0,3	0,1	0,2	0,2	0,2
Toshkent	0,2	0,2	0,1	0,1
Farg'ona	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Xorazim	0,8	0,3	0,5	0,3	0,1	0,2
Toshkent shahri	0,3	0,3	0,1	0,1

1995 yil						
	Jami					
	ishsizlar		shahar		qishloq	
O'zbekiston (jami)	0,4		0,2		0,2	
Qoraqalpog'iston Res.	1,8		1,2		0,6	
Andijon	0,2			0,2	
Buxoro	0,1			0,1	
Jizzax	0,3			0,3	
Qashqadaryo	0,3			0,3	
Navoiy	1,8		0,8		1,0	
Namangan	0,4		0,2		0,2	
Samarqand	0,3		0,1		0,2	
Surxondaryo	0,2		0,1		0,1	
Sirdaryo	0,6		0,1		0,5	
Toshkent	0,2		0,1		0,1	

Farg'ona	0,1	0,1
Xorazim	0,3	0,1	0,2
Toshkent shahri	0,2	0,1

Qisqacha xulosalar

O'zbekiston Respublikasi bir qator mustaqillikka erishgan davlatlar qatori ishlab chiqarish munosabatlarining bozor iqtisodiyotiga asoslangan shakliga o'tishni tanladi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti o'zining ob'ektiv qonunlari asosida rivojlanadi. Bu qonunlarning hayotga tatbiqini ta'minlash uchun esa ma'lum bir o'tish davri talab etiladi.

Yuqorida biz ana shu o'tish davrida amal qilinishi lozim bo'lgan asosiy tamoyillar xususida, hamda shu davrdagi ijtimoiy boshqaruvning o'ziga xos shakllari haqida fikr yuritdik.

O'zbekistonning har bir fuqarosi uchun qonuniy ravishda va uning kundalik hayotida mulkka ega bo'lish, iqtisodiy faoliyatda to'la erkin bo'lish, o'zi mehnat qiladigan sohani va ish shaklini tanlashda erkin bo'lish huquqi ta'minlanishi darkor. Mehnat qilish huquqi, tadbirkorlik ila shug'ullanish imkoniyati hamda o'z mehnatidan daromad olish huquqi, mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandligi muammosini hal etish bilan chambarchas bog'liq. Mavjud muammoni hal etishda mehnat sotsiologiyasining roli kattadir.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilib aytganda, mehnat sotsiologiyasi jamiyat iqtisodiy hayotining yuksalishida muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan mehnat sotsiologiyasi iqtisodiyot sotsiologiyasi bilan chambarchas bog'liq. Iqtisodiy munosabatlar tarkibini o'rganishda mehnat sotsiologiyasining ahamiyati beqiyos.

Jahon-moliyaviy va iqtisodiy inqirozi sharoitida bu mavzuning keng yoritilishi, muammolarning yechimini topishda katta ahamiyatga ega deb hisoblaymiz.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. O'tish davrining zaruriyati nimalarda?
2. «Iqtisodiy hayot» tushunchasini ta'riflang.

- 3.«Iqtisodiy hayot»ning ijtimoiy talqini birinchi bor qaysi sotsiolog olim tomonidan ilgari surilgan?
- 4.Jamiyatning turli xil ko‘rinishlarini ta’riflang.
- 5.Ijtimoiy boshqaruvning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
- 6.Ijtimoiy–hududiy birliklarni boshqarish idoralari ta’riflang.
7. Mehnat munosabatlarining vujudga kelish sabablarini aytib bering.
8. Mehnatning turlari va shart-sharoitlari tushunchasini izohlang.
9. Mehnat jamoalari haqida qanday tasavvurga etasiz?
10. Mehnat jamoalarining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
11. Ishsizlikning sabablari, turlari va uni bartaraf etish yo‘llarini aytib bering.
12. Jaxon moliyaviy –iqtisodiy inqirozi sharoitida ishsizlik muammosini hal qilishning qanday yo‘llarini taklif eta olasiz.

Adabiyotlar

1. «O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi» - T.: «O‘zbekiston», 2009.
2. «O‘zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksi». T.: «Mehnat», 1996.
3. Karimov I.A. «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin». T.2. T.: «O‘zbekiston», 1996.
4. Karimov I.A. «O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida». T.: «O‘zbekiston», 1996.
5. Karimov I.A. «O‘zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «O‘zbekiston», 1998.
6. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi uz kuch-kudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog‘liq. T.: «O‘zbekiston». 2004.
7. I. A. Karimov Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir. T. «O‘zbekiston», 2005.
8. Karimov I. A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb xisoblashar edi. T. «O‘zbekiston». 2005.
9. Karimov I.A. “O‘zbek xalqi xech qachon, xech kimga qaram bo‘lmaydi”,T. “O‘zbekiston”. 2005.
10. Kapimov I.A. “Bu bayram – barchamizniki, butun xalqimizniki”. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Maxkamasi va Prezident Devonining O‘zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag‘ishlangan qo‘shma majlisidagi ma’ruzasi.
11. Karimov I.A. “Jaxon moliyaviy –iqtisodiy inqirozi: O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari”. T., “O‘zbekiston”, 2009.
12. Bekmurodov M.B. va boshq. Sotsiologiya. T.: 2002.
13. Giddens E. Sotsiologiya. T.: «Sharq». 2002.
14. Dikareva A.A., Mirskaya M.I. «Sotsiologiya truda». (o‘quv qo‘llanma).
15. Sotsiologiya. Darslik. M.: 1997.

16. Yunusov K. Sotsiologiya o'quv qo'llanmasi. Andijon, 1997.
17. Inson taraqqiyoti to'g'risida hisobot. G. Saidova rahbarligidagi mualliflar guruhi - T.: 2007.
18. «Osnovi sotsiologii». M.: 2008.
19. «Umumiy sotsiologiya». T.: ToshDU, 1999.
20. Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. T.: O'JABNT, 2006.
21. Xan S., Xan V. Sotsiologiya. Kurs leksiy. T.: «Adolat», 2007.
22. Mullajonova M.M. va boshq. Sotsiologiya fanidan ma'ruza matnlari. T.: ToshDIU, 2009.
23. Kravchenko A.I. Vvedenie v sotsiologiyu. M.: Novaya shkola. 2005. s.1215-130
24. Rivkina R.V. Ekonomicheskaya sotsiologiya perexodnoy Rossii. M.: 2008.
25. Xalq so'zi gazetasi. 2007 yil 28 sent. № 193.
26. Xolbekov A.J., Matiboyev T.B. Ijtimoiy adolat va demokratiya: barqaror taraqqiyot yo'lida. T.: Yangi asr avlodi. 2004
27. Haydarova D. Ishsizlik muommosini hal etishda kichik tadbirkorlikning o'rni. "Ijtimoiy fikr". 2004. 1-son. 66-73 betlar.(Jadvallar mavjud).
28. G'afurov A. Jamiyatni siyosiy va iqtisodiy rivojlantirish sharoitlarida o'rta mulkdorlar sinfining o'rni. "Ijtimoiy fikr". 2004. 1-son. 74-80 betlar.
29. Saitboyev T., Raxmatullaev Sh. O'zbekiston Respublikasi aholisi tashqi migrasiyasining ijtimoiy – iqtisodiy va huquqiy muammolari. "Ijtimoiy fikr". 2004. 1-son.107 – bet.
30. Aliev B.A. va boshq. O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti fanidan darslik. 2009. Toshkent. TDIU.
31. Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. Metodi sotsiologicheskogo issledovaniya: Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2008. – 668 s. 2 ekz.
32. Isaev B.A. Sotsiologiya v sxemax i kommentariyax: Ucheb. Posob.. – SPB.: Piter, 2008. – 224 s.
33. Kogda chelovek – problema: Chto delat?: [per. s angl. D.V.Kotelkina]. – M.: Izd. "Omega-L": SmartBook, 2008. – 131 s.
34. Kravchenko A.I. Sotsiologiya: Uchebnik dlya vuzov. – 11-e izd., - M.: Akademicheskij Proekt, 2008. – 512 s.
35. Kravchenko A.I. Sotsiologiya v voprosax i otvetax: Ucheb. Posob. – M.: TK Velbi, 2008. – 240 s.
36. Kravchenko A.I. Sotsiologiya: uchebnik. – M.: TK Velbi, 2008. – 536 s.
37. Obshchaya sotsiologiya: Ucheb. Posobie /Pod obsh. Red. Prof. A.G. Efendiyev. – M.: INFRA – M, 2008. – 654 s.
38. Sotsiologiya. Osnovi obshchey teorii: uchebnik /otv. Red. G.V.Osipov, L.N.Moskvichev. 2-e izd., ispr. I dop. – M.: Norma, 2008. – 912 s. 3 ekz.
39. Sotsiologiya. Ekzamenatsionnie otveti. – M.: "Otv. 2008. – 40 s.

Internet materiallari

1. Batigin G.S. "virtualnie soobshchestva i kommunikatsiya v sotsialniix naukax". www.NIR.ru socia scipub.

2. Zdravomislova S.A., Temkina A.A.. sotsiologiya gendernix otnosheni i genderniy podxod v sotsiologii. Prometeus nsc.ru.
3. Leksii po sotsiologii. Sotsiologiya. Otrasleye sotsiologicheskie teorii. Ekonomiki, sem'i, goroda..... socioleo narod.ru.
4. Rossiyskaya Set Informatsionnogo Obshchestva – Sotsiologiya. Sotsiologiya. Obshchaya sotsiologiya. www.Isn ru. sociologu,shtml.
5. Sotsiologiya v ensiklopediyax. Sotsiologiya. Socionet narod.ru.
6. Ekonomicheskaya sotsiologiya. www.isras.ru. Jurnal. Ekonomicheskaya sotsiologiya.
7. Elektronnaya biblioteka – sotsiologiya, psixologiya i upravlenie. Soc.lib.ru
8. Sentr sotsiologicheskogo obrazovaniya. – sociologu RU-Novosti. www.sociologu.ru.
- 9.

9-MAVZU. MAHALLA VA BOSHQA O'Z O'ZINI BOSHQARUV SOTSILOGIYASI. JAMOATCHILIK FIKRI SOTSILOGIYASI (2 SOAT)

1. Mahalla va boshqa o'z-o'zini boshqaruv sotsiologiyasi tushunchalari.
2. O'zbekistondagi o'zini-o'zi boshqarish tizimining xususiyatlari. Mahalla demokratiyasini shakllantirishda sotsiologik tadqiqotlarning o'rni.
3. Jamoatchilik fikri tushunchasi va mohiyati. Jamoatchilik fikrining funksiyalari
4. Jamoatchilik fikri monitoringi

Mahalla – (arabcha «mahalla» - joy, o'rin, makon) – O'zbekistonning muayyan tarixiy sharoitlarida, asrlar davomida shakllanib, faoliyat ko'rsatayotgan, aholi yashaydigan ma'muriy-hududiy birlik, uyushma. Mahalla o'zini-o'zi boshqaruv tizimining muhim milliy ijtimoiy organi bo'lib, u O'zbekistondagi ijtimoiy hayot tarzining mahalliy ko'rinishdagi shakli hamdir.

Mahallalar 1917 yilgacha bo'lgan davrda juda keng ish olib borib, mahalliy aholini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi tashkiliy tuzilma bo'lib kelgan. Mahalla o'zbek xalqining kundalik ijtimoiy hayotini va turmushini tashkil qilishda izlab topgan va asrlar davomida takomillashtirib kelgan hayotiy amalidir. Ammo shunga qaramasdan, sho'rolar davrida hukmron tuzum va mafkura mahallalarni rasman tan olmadi. Biroq aholining chuqur noroziligiga sabab bo'lmaslik uchun mahallalarni taqiqlab ham qo'ya olmadi, uni jamiyatni boshqarish tizimiga kiritmadi. Mahalla o'z mohiyati, faoliyati mazmuni va shakllari bilan sharqona fikrlash, ish ko'rish tarzi kabi xalqimizning o'ziga xos fazialatlarini aks ettiradi. Mahallalar aholini ahil-totuv yashashga, sidqidildan mehnat qilishga, kasb o'rganishga, shular orqali hayot kechirishni yengillashtirishga chaqiradi.

Mahalla va mahalliy boshqaruv sotsiologiyasida 2 ta muhim masalaga e'tibor bermoq lozim. Bular:

Mahalliy hokimiyat organlari.

Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari.

1. **Mahalliy hokimiyat organlariga** «O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi» ning 9-104-moddalariga muvofiq viloyatlar, tumanlar va shaharlarda hamkorlik

boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlaridir. Ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab va vakolatlariga taalluqli masalalarni xalq etadilar. 1993 yil 2 sentyabrda «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida» qonun qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasining 100-moddasiga binoan mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga qo'yidagilar kiradi:

5. qonunchilikni, huquq-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash;
6. hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish⁶⁶;
7. mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'implarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg'armalarni hosil qilish;
8. mahalliy kommunal xo'jalikka rahbarlik qilish;
9. atrof-muhitni muhofaza qilish;
10. fuqarolik holati aktlarini qayd etish;
11. normativ hujjatlarni qabul qilish hamda o'zbekiston respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

2. Fuqarolarning o'zini-o'zi (mahalliy) boshqarish organlari. «O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi» ning 105-moddasiga binoan «Shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini-o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi»⁶⁷.

Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari tarkibini fuqarolar yig'inlari, xususan, mahallalar tashkil etadi. Jamiyatda o'zini-o'zi boshqaruv tizimining muhim organi bo'lgan mahalla – bu, hududiy, kasbiy, turli yoshga oid va boshqa shu kabi turli xil ijtimoiy guruhlarining qiziqishi va irodasini o'zida mujassamlashtirib, ularni ijtimoiy hayotga joriy qiluvchi umumiy hamda alohida holatlarni namoyon qiladi.

Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida ta'kidlanganidek, «Mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bajaradigan vazifalar doirasini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich topshirish lozim. Bunda eng muhimi, aholining kasb va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada to'laroq ifodalash va himoya qilishda nodavlat, jamoat tuzilmalarining huquq va mavqeilarini oshirish darkor. «Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari» degan siyosiy qurilish dasturining mohiyati ana shunda yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan shunday yondoshuv fuqarolarning o'zlariga-o'zlari hayoti va butun jamiyat hayotini boshqarishda va teng tashkil etishda keng ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi»⁶⁸.

Shu boisdan ham mahalla va mahalliy boshqaruv sotsiologiyasi aynan ana shu fuqarolarning o'zini - o'zi mahalliy boshqarish organlari faoliyatini va uning ijtimoiy jihatini tahlil qiladi.

Demak, fuqarolarning o'zini - o'zi boshqarishning mahalliy kuyi organi bo'lgan mahallaning avvalo huquqiy asoslari quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

«O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi» (aynan 21 – bob 105 – moddada u o'z ifodasini topgan).

⁶⁶ «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси». Т.: «Ўзбекистон», 1999, 24-бет.

⁶⁷ «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси». Т.: «Ўзбекистон», 1999, 25-бет.

⁶⁸ Каримов И.А. «Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз». Т.7. – Т.: «Ўзбекистон», 1999, 389-бет.

1993 yil 2 sentyabrda Oliy Kengash tomonidan qabul qilingan «Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida» gi Qonun.

1999 yil 14 – 15 aprelda Oliy Majlis tomonidan «Fuqarolarning o‘zini -o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida» gi Qonunning yangi tahriri uning asosiy maqsad va vazifalarini, ijtimoiy mohiyatini ifoda qilib bergan.

2002 yil 29 avgustda Oliy Majlis 9-sessissida prezident ta’kidlaganidek, hayotimizni erkinlashtirish yo‘llariga Yana bir muhim yo‘li-markaziy va yuqori davlat boshqaruvi idoralari vazifalarini davlat hokimiyatining quyi tuzilmalariga, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o‘tkaza borishini ta’minlaydi

4. 2004 yi. 29 aprelda «Fuqarolar yig‘ini raisi (oqsoqol) va uning maslahatchilari saylovi to‘g‘riichda»gi qonun qabul qilingan.

Mustaqillik yillarida mahallalarga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi. 1992 yil 12 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublika «Mahalla» xayriya jamg‘armasini tuzish to‘g‘risida» gi Farmoni qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o‘sha yili 17 oktyabrda «Respublika «Mahalla» xayriya jamg‘armasi faoliyatini tashkil etish masalalari to‘g‘risida» gi 480-sonli qarori qabul qilindi. 1992 yili Respublikamizda 8 mingga yaqin, Toshkentda 279 mahalla mavjud edi. 1993-1994 yillarda mamlakatimizda 12 mingdan ortiq mahalla qo‘mitalari tuzildi. 2000 yilga kelib O‘zbekistonda 13 mingdan ortiq, Toshkent shahrida esa 481 dan ko‘proq mahalla faoliyat yurita boshladi. «Oila-mahalla-maktab» konsepsiyasi hamkorlik dasturi ishlab chiqildi. Bu boshqa davlatlarda uchramaydigan noyob dasturdir.

1999 yil 14 apreldagi «Fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi yangi tahrirdagi qonunning 7-moddasiga muvofiq:

- 1)bozor iqtisodiyoti sharoitida mahallalar faoliyati erkinlashtirildi;
- 2) mahallalar hokimiyat tizimidan chiqarildi;
- 3) qator imtiyozlar berildi;
- 4) boqimandalik kayfiyatidan ozod etildi⁶⁹;
- 5) «Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyat sari» qadam tashlanadi.

Natijada mahallalar adolatli, demokratik jamiyatning negiziga aylanib bormoqda.

Demak, mahallalar o‘zini-o‘zi boshqaruv tizimida quyidagi ijtimoiy vazifalarni bajarib kelmoqda:

1. Mahalla – ona maskan.Oila ko‘z ochib ko‘rgan dargoh bo‘lsa, mahalla Vatan ichidagi Vatandir. Vatan – eng oliy qadriyatdir.

2. Mahalla – avvalo sog‘lom ijtimoiy muhitdir. Bu yerda kuchli ta’sirga ega bo‘lgan jamoatchilik fikri mahalla ahlining xulq-atvori, o‘zaro munosabatlarni adolat va ma’naviy mezonlar asosida tartibga solib turadi. Shu ma’noda mahalla, Prezidentimiz Islom Karimov ta’biri bilan aytganda, haqiqiy demokratik darsxonadir.

3. Mahalla – tayanch markazi. Kam ta’minlangan, ko‘p bolali oilalar, yolg‘iz keksalar va h.k. tayanchi hisoblanib kelmoqda.

4. Mahalla – ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, an’analar maskani.

⁶⁹ «Халқ сўзи». 2001 йил 4 декабрь.

5. Mahalla yoshlarni kasb-korga yo'naltiruvchi, ishsizlarni mehnat bilan ta'minlovchi ijtimoiy himoya hamdir.

6. Mahalla – tarbiya maskani. Bir bolaga yetti qo'shni ota-ona

7. Mahalla – oila tinch-totuvligini, jipsligini mustahkamlaydigan joy. Otang – mahalla, onang – mahalla, deb bezij aytilmagan.

Umuman, mahallalar o'z hududida ishlab chiqarishni tashkil etishi, kichik korxonalar ochishi, o'zi ishlab chiqargan mahsulotni sotishi, uning bir qismini mahalladagi ehtiyojmandlarga bepul tarqatishi, o'z hududidagi aholini ish bilan ta'minlashi, aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatishi mumkin.

Hozirgi paytda mahalla qo'mitalari, bozor iqtisodi qonunlari asosida, o'z ishlarini tashkil qilishlari uchun barcha imkoniyatlar ochib berildi. Ular oldi-sotdi, to'y-maraka marosimlari o'tkazish, hasharlar uyushtirish, mahalladagi oilaviy nizolarni bartaraf etish, bemorlar holidan xabar olish ishlari bilan shug'ullanadilar. Ko'pchilik mahallalarning o'z masjidi bor, turli ma'rakalar uchun kerakli ashyolar (doshqozon, palos, idish-tovoq, choynak-piyola, tobut va boshqalar) mavjud. Endilikda har bir mahalla o'z madaniy markazini qurib, shu yerda choyxona, novvoyxona, sut-qatiq do'koni, turli o'yinlar maskaniga ega bo'lmoqda. Mahalla qo'mitasi - tashabbuskor jamiyat tashkilotidir. Mahallada xo'jalik va madaniy qurilish, uning hududini obodonlashtirish, uy-joylarni va hududdagi shahar xo'jaligini saqlash, ozodalikni ta'min etishda, omma kuch-g'ayratini bunyodkorlikka yo'naltirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mahallalarning ish faoliyati xorijiy mamlakatlarning diqqat - e'tiboriga tushmoqda.⁷⁰

Mahalla sub'ekti va uning ko'rinishlari. Mahalla boshqaruv tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan sub'ekt tushunchasiga e'tibor qaratish ilmiy mazmun kasb etadi. Mahalla sub'ketining o'ziga xos xususiyatini undagi boshqaruv funksiyasi bajaradi. Chunki aynan shu funktsiya orqali mahallaning samarali ish faoliyati namoyon bo'ladi.

O'zbekiston hududida mahallalarni quyidagi 4 ta asosiy qismga ajratish mumkin:
shaharlardagi an'anaviy mahallalar;
shaharlardagi kavrtal mahallalar;
shaharchalardagi mahallalar;
qishloq mahallalari.

Mahallalar ijtimoiy hayotida quyidagi vazfalarni bajaradi:
oila muhofazasi;
obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va tozalik;
ijtimoiy himoyada faol ishtirok etish;
ma'naviyat va ijtimoiy huquqni shakllantirish;
siyosiy faollikni oshirish va hokazo.

Sotsiolog P.A.Sorokin fikricha, «Inson ijtimoiy organizm bo'lib, tabiatdagi barcha tirik organizm singari yashash uchun muhim bo'lgan barcha sharoitlarga ehtiyoj sezadi». hukumatimiz tomonidan mahalla masalasiga e'tibor qaratilayotganligining sabablaridan biri - unda ijtimoiy aloqadorlikni shakllantiruvchi

⁷⁰ Абдуллаев М. ва бош. «Мустақиллик». Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Тошкент: «Шарк», 1998, 113-114-бетлар.

va kishilarni ijtimoiy guruh sifatida bog'lovchi jarayonlarning mavjudligidir. Bu jarayonlar:

a) ildizlar;

b) munosabatlar;

v) tashabbuskorlik. Bu xolatlar kishilarni yanada jipslashtiradi.

Qadimgi yunonlar «demokratiya» aiamasini ishlab chiqqanlarida tabiiy-ijtimoiy jarayonga e'tiborni qaratgan edilar. Ya'ni, kishilar o'zlari yashayotgan joyga xos bo'lgan imkoniyatlarni yaratadilar. Demak, demokratiya – bu, xalq hokimiyati yoki xalq boshqaruvchi sifatida ommani turli tabaqalari ijtimoiy faolligini taqozo etadi. O'z-o'zidan ravshanki, xalq ishtirok etadigan va o'z ijtimoiy mohiyatini mumkin qadar to'la namoyon eta oladigan xalqchil tizim – bu, o'zini o'zi boshqaruv tizimidir. Xalq boshqaruv tizimida faol ishtirok etar ekan, u o'zining ijtimoiy-siyosiy faoliyatini oshirib boradi, demak, u jamiyatning ma'naviy va ijtimoiy hayotiga kirib boradi hamda uni tobora jamiyat taraqqiyoti va ravnaqiga yo'naltirib qo'yadi.

Shaxsning ijtimoiy munosabatlariga kirishishi yig'ilib qolgan muammolar hamda har xil voqeliklar va tafsilotlar to'g'risida fikr yuritish yoki xulosa chiqarish imkoniyatini beradi. Bu holat, o'z navbatida, fuqarolarning siyosiy faollik roli ortib borishi uchun zamm xizmatini bajaradi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, mahalla munosabatlarida barcha qatlamlardagi kishilarning ishtirok etishi bir tekis holatda kechadi. Bu esa jamiyatda o'rta qatalm munosabatlariga kirishish oqibatida mahallaning odamlar hayotiga yaqinligi, aholi turmush tarzi va kundalik hayoti bilan uyg'unligi ko'p jihatdan jamiyatda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish imkoniyatlarini yanada tezlashtiradi.

Odamlarning xatti-harakati, voqelikka va har qanday yangilikka nisbatan munosabati, eng avvalo yuksak axloq-odob, sharqona vazzaminlik, otabobolarimizga xos mulohazamandlik, qiyin va murakkab vaziyatlarda shaxsiy manfaatlardan umumdavlat va umumxalq manfaatlarini ustun qo'yish, jamoa uchun yashash kabi insoniy fazilatlariga qaratilgan. Bu va shunga o'xshagan fazilatlar milily qadriyatlar darajasiga ko'tarilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolarning o'zini - o'zi boshqarish organlari to'g'risida»(1999) yangi tahrirdagi qonunning 6-moddasida aytilgandek, «Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatining asosiy prinsiplari demokratizm, oshkoralik, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, mahalliy axamiyatga molik masalalarni yechishda mustaqillik, jamoatchilik asosida o'zaro yordam»¹ deb belgilangan. Aytish mumiknki, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan mahalla demokratiyasi, uning xalq hayotiga yaqinligi, aholi turmush tarzi va kundalik hayoti bilan uyg'unligi sababli kundalik hayot tarzimizda qaytadan qaror topayotgan boshqaruv tizimi sifatida o'z ifodasini topmoqda.

Jamiyat taraqqiyotidagi har qanday o'zgarishlar, yangliklar, ayniqsa, insoniyat rivojiga katt turtki beradigan jarayonlar, kashfiyotlar o'z-o'zidan yuz bermaydi. Buning uchun avvalo asriy an'analar, tegishli shart-sharoitlar, tafakkur maktabi, madaniy-ma'naviy muhit mavjud bo'lmog'i lozim. Iqtisodiy taraqqiyot sur'atlari avj olgan sari odimlarning ma'rifatga intilishi ham kuchayib borishi zarur.

¹ Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Постда» газетаси. 1999 йил 22 январ.

O‘zbekiston Respublikasining asosiy kuch-qudrati manbai – bu, xaqlimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiq qolganligidir. O‘zbekistondagi ana shunday umuminsoniy qadriyatlar sarchashmalaridan biri - mahalla tizimiga yuqorida to‘xtalib o‘tgan edik. Prezidentimiz I.Karimov «Turkiston» gazetasi muxbiri bergan savollariga – «Mahalla, ta’bir joiz bo‘lsa, kishilik jamiyatida alohida tarbiyaviy ahamiyatga molik bo‘lgan o‘ziga xos maskandir, deyish mumkin. Bu noyob tajriba - aholining mahalla bo‘lib yashash tarzi jahonning boshqa mamlakatlarida kam uchraydi. Shuning uchun ham insonni jamiyati bilan birga yashashga o‘rgatadigan, shu ruhda tarbiyalaydigan birlamchi beqiyos makon – bu mahalladir», deb bergan javobni ushbu tizimni ommabop jarayonga aylantirish ayni muddao ekanligi to‘g‘risidagi g‘oya deb ifodalasa bo‘ladi.

Hozirgi davrda mahallalarga bo‘lgan qiziqish asosida dunyoda quyidagi institutlar amal qiladi:

1. Jamoalarning xalqaro ittifoqi (shtab- kvartirasi Gaagada)
2. Viloyatlar va shaharlarni boshqarish bo‘yicha Xalqaro assotsiasiya.
3. Jamoalarning Yevropa ittifoqi (markazi Parijda)
4. Yevropaning mintaqaviy va mahalliy xukumatlari kongressi.

1985 yil Yevropa Kengashining tashabbusi bilan “Mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarishning Yevropa xartiyasi” qabul qilindi. Bu hujjat Yevropa davlatlari munisipial xuquqining bosh manbai bo‘lib, uning vositasida o‘zini-o‘zi boshqarishning keyingi rivojiga yo‘l ochildi.(Qarang: Yevropeyskaya xartiya mestnogo samoupravleniya. - M, 1998)

Ayni paytda jahon miqyosida mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish tizimining 3 ta asosiy modeli ajratib ko‘rsatiladi.

1. Shimoliy Amerika
2. Janubiy Yevropa
3. Shimoliy Yevropa (yoki Skandinaviya)

Shimoliy Amerika modelida munisipalitetning faoliyat doirasi nisbatdan tor, fragmentar shaklda bo‘lib, u asosan biznes maqsadlariga xizmat ko‘rsatishga qaratilgan.

Janubiy Yevropa modeli (Fransiya va Italiya uchun xarakterli bo‘lgan.) Bunda munisipial faollik nisbatan yuqori bo‘lmasada, shunga qaramasdan mahalliy siyosiy manfaatlar siyosatga millat darajasida ta’sir ko‘rsata oladi.

Shimoliy Yevropa modeli. Bu model asosan Daniya, Finlyandiya, Shvesiya, Norvegiya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda amal qiladi. Bu mamlakatlarda munisipalitetlar ancha faol bo‘lib, ular mahalliy va umumdavlat ahamiyatida bo‘lgan keng doiradagi vazifalarni hal qiladilar.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish modellariga davlat sektoridagi bandlikka nisbatan ularga to‘g‘ri keladigan bandlik darajasi bo‘yicha ham baho berish mumkin. Xususan, bu ko‘rsatkich 1991 yil Daniyada 70 %, Norvegiyada 60% , Shvesiyada 54% , AQSh da 50% , Buyuk Britaniyada 38% , Germaniyada 15% , Italiyada 12% , Fransiyada 11% ni tashkil etgan.

Yalpi milliy mahsulotni iste’mol qilish bo‘yicha ham bu mahalliy jamoalarning o‘ziga xos ulushi mavjud.Masalan, bu ko‘rsatkich Shvesiyada 18,7 % , Daniyada 17,7% , Fitnlyandiyada 13,5 % , Norvegiyada 13%, Buyuk Britaniyada 8,2% ,

Italiyada 7,4% , Niderlandiyada 7,5% , Fransiyada 4.4% ni tashkil etadi. (Qarang : Polis. 1999, №2, 158 - bet)

O'zbekistonda mustaqillik yillarida mahalla va fuqarolarning o'zini -o'zi boshqarish organlariga bo'lgan e'tibor g'oyat kuchaytirildi. Shuning natijasida o'ziga xos bo'lgan bu boshqarish organlarining huquqiy asoslari yaratildi. Bu holatlar O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi (105-modda) va "Fuqarolarning o'zini -o'zi boshqarish organlari to'g'risida gi " Qonunlarda(1993 yil 2 sentyabr- Qonun, 1997 yil 25 aprel- Qonunga qo'shimcha va o'zgartirishlar, 1999 yil 14 aprel- Qonunning yangi tahriri, 2004 yil aprel "Fuqarolarning o'zini -o'zi boshqarish organlari raisi(oqsoqoli)va uning maslahatchilarini saylash to'g'risidagi"Qonun) har tomonlama mustahkamlab qo'yildi.

O'zbekistonda 2003 yilning noyabr - dekabr oylarida Fuqarolarning o'zini- o'zi boshqarish organlariga bo'lib o'tgan saylovlar jamiyatimiz hayotidagi muhim ijtimoiy-siyosiy voqea sifatida baholandi. Saylovlarda 11 mln. saylovchi (katta yoshli aholining 85 foizi) qatnashdi. Saylov natijasida 10 mingga yaqin oqsoqollar hamda 75 mingga yaqin ularning maslahatchilari saylandi .

Saylov munosabati bilan Jamoatchilik fikrini o'rganish ijtimoiy fikr markazi tomonidan 2003 yilning 12 - 27 noyabrida respublikamizning 12 viloyati, Toshkent shahri hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida o'ziga xos so'rov o'tkazilgan va 2044 kishi so'ralgan. So'rovda fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organlarining hozirgi kunda jamiyatimiz va kishilar hayot faoliyatida qanday rol o'ynayotganligiga asosiy e'tibor qaratildi. Quyida ana shu so'rov natijalaridan ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Mahalliychilik xaqida. Mahalliychilik – bu, urug' - aymoqchilik feodal jamiyatlarga xos bo'lib, bu qon - qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan odamlarning birligidir. Urug' jamoasi o'z boshlig'ining nomi bilan ataladi. Boshliq esa a'zolari uchun obro'li odam hisoblanadi, urug' manfaatlarini jamoasining nisbatan maxdud odamidan tashqari ifodalar edi. Aynan urug' - aymoq o'z a'zolarini himoya etar, ularga homiylik qilar va yordam berardi.

Mahalliychilik – milliy davlatchilikning zididir... Bir yaponshunos «Yaponlar orasida xam o'zaro raqobat kuchli. Bir-birlari bilan kelishmovchiliklar bo'lib turadi. Ammo masala Yaponiya manfaatlariga borib taqalgudek bo'lsa, hozirgina bir - birlariga qarama-qarshi bo'lib turgan ikki yapon kishisi birlashib, davlat, millat manfaatlarini uchun mustahkam himoyaviy birlikni namoyish etadilar», deb yozgan edi.

Demak, xulosa qilib aytganda mahalliychilik tahdidi quyidagilardan iborat:

Respublika miqyosida – viloyatlararo bo'linishga olib kelish mumkin.

Viloyatlarda – tumanlararo bo'linishga yo'l ochadi.

Shahar, tuman darajasida – mahallalar, jamoa xo'jaliklari orasida bo'linishga olib keladi.

Mahalliy darajada: qishloqlararo bo'linish yuz berishi mumkin.

Jamoa xo'jaligi bo'yicha – urug'lararo bo'linish.

Qarindoshlik belgilariga qarab bo'linish.

«MEN»ning (shaxsiy) manfaatidan kelib chiqib bo'linish kabilar.

Mahalliychilik – milliy davlat vujudiga kirib olishi mumkin bo'lgan rak xujayrasiga o'xshaydi. Chunki:

davlat iqtisodiy qudratining bir nechta guruh kishilari tomonidan so‘rib, o‘g‘irlanishi, talon-taroj qilinishini himoya qiladi.¹

O‘zbek xalqi ichida o‘zaro begonalik urug‘larini ko‘kartiradi.

buyuk ishlarning o‘rtamiyona kadrlarga topshirilishiga, istedadli kadrlarning maydachuyda ishlar bilan o‘ralashtirib qo‘yilishiga olib keladi.

organizm – davlat kuchsizlashadi, islohot susayadi.

Shu boisdan ham Prezidentimiz Islom Karimov mahalliychilikka qarshi kurash masalasiga har doim e‘tibor qaratib kelmoqda. «Lekin, - degan edi u, - qarindosh-urug‘chilik, hududiy yoki etnik prinsiplar asosida davlat tuzilmalarida tor guruhchilik manfaatlari bilan ish ko‘radigan, aynan shu manfaatlarni birinchi o‘rniga qo‘yadigan uyushmalar (ko‘pincha norasmiy uyushmalar) umumiy ishga, umumdavlat, umumxalq manfaatlariga zarar keltiradigan holda shakllanib, o‘z maqsadlariga erishish uchun a‘zolarini mavjud davlat, hokimiyat va boshqa pog‘onalarda yuqori ko‘tarishga harakat qilar ekan, bu hol xavfli bo‘lib qoladi. Ana shunda jamiyatning barqarorligi va xavfsizligiga real tahdid soluvchi mahalliychilik va urug‘-aymoqchilik haqida gapirishga to‘g‘ri keladi».¹

11.2. Bo‘sh vaqtni to‘g‘ri tashkil etish va undan foydalanishning sotsial muammolari.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida har bir kishining madaniy ehtiyojlarini to‘laroq qondirish, ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, axloqiy va jismoniy o‘shishiga e‘tibor berish, ularning bo‘sh vaqtlarini oqilona uyushtirish katta ahamiyatga ega. Zero, bo‘sh vaqtni oqilona uyushtirish kishilarning sog‘ligini saqlash va mustahkamlashning, madaniy saviyasi va duneqarashi o‘shishining, axloqiy va estetik tarbiyalashning muhim shartlaridar biridir. Chunki bo‘sh vaqt kishilarning tobora o‘sib borayotgan ma‘naviy ehtiyojlarini qondirishga, badiiy havaskorlik ijodi uchun zarur imkoniyatlar yaratishga, qobiliyatlarini rivojlantirishga, badiiy va estetik didni tarbiyalashga xizmat qiladi. Binobarin, barkamollik, yetuklik mezoni moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarning axloqiy ko‘nikmalarga mos kelishi va mehnat natijalari bilan hamohangligidir. Ma‘naviy ehtiyoj har doim moddiy talab yoki imkoniyatlarga mos kelavermasligi mumkin. Ko‘ngil nimalarni tusamaydi. Ammo ko‘ngil maylini oqilona jilovlash ma‘naviy ehtiyojni qondirishga yo‘l ochadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari va ilmiy-texnika taraqqiyoti natijasida mehnat jarayonlari to‘xtovsiz marakkablashib bormoqda. Bu esa o‘z navbatida yoshlarni aqliy rivojlantirishni, kasb, bilim va malakalarini oshirishni, ma‘naviy ehtiyojlarini qondirib berishni taqozo etadi. Bu muammolarni hal qilish, o‘qish-o‘qitish ishlarini yaxshilashga, mehnatni to‘g‘ri uyushtirishga, dam olishni yaxshi tashkil etishga bog‘liq. Chunki, o‘qish, mehnat qilish bilan dam olish o‘zaro bog‘liqdir, ularni bir-biri-biridan ajratib bo‘lmaydi. Xullas, yoshlarga ta‘lim-tarbiya berish, ular bo‘sh vaqti va madaniy dam olishlarini uyushtirish davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan muhim ijtimoiy hodisadir.

¹ «Хуррият». 1998 йил 4 феврал

¹ Каримов И.А. «Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида».Т.: «Ўзбекистон», 1998 й. 98-бет

Hozirgi davrda kishilar bo'sh vaqtini oqilona uyushtirish uni to'g'ri tashkil qilish madaniy-ma'rifiy muassasalar oldidagi ham dolzarb vazifadir. Shu boisdan bu sohadagi ishlarni davr talablari asosida ko'rib chiqish, ularning ish usullari va shakllari xususida fikr yuritish, amaliy tajribalarni umumlashtirish maqsadga muvofiq. Bo'sh vaqt sharoitida dam olishni uyushtirish xususida so'zlashdan avval, «Bo'sh vaqt» tushunchasini izohlash lozim. Bo'sh vaqtning vazifasi nimadan iborat? «Bo'sh vaqt» tushunchasi qanday tushunilib kelindi?

Bo'sh vaqt jamiyatning ijtimoiy boyligidir. Chinakam boyluk shunday vaqtdirki, u bevosita sarflanib ketmay, balki ishdan holi kezlarda huzur-halovat uchun ajratiladigan o'ziga xos vaqtdir. Buning natijasida erkin faoliyat yurgizish va rivojlanish uchun keng imkoniyat tug'iladi.

Qachonki, bo'sh vaqt bilim olish, o'z idrokini rivojlantirish, ijtimoiy vazifalarni bajarish, jismoniy va aqliy kuchlardan erkin suratda foydalanish uchun sarflansagina u haqiqiy ijtimoiy boylikka aylanadi.

Inson uchun eng katta, eng asosiy boyluk ish vaqti emas, balki bo'sh vaqtdir. Bo'sh vaqt har bir kishiga dam olish, bilim olish, o'zini kamol toptirish, oila a'zosi va fuqaro sifatida o'z huquqlaridan foydalanish uchun zarur. Bo'sh vaqt har qanday jamiyatda xalqning bilim va dam olishiga, umumiy madaniyatini oshirishga, jismoniy kamol topishiga xizmat qiladi.

Bo'sh vaqt – kishining majburiy ijtimoiy mehnatdan tashqari vaqtining bir qismi. Ijtimoiy xayotda mehnatkashlarning umumiy vaqtini ikki qismga – ish vaqti va ishdan tashqari vaqtga bo'lish mumkin. Ishdan tashqari vaqt asosan uy ishlariga, o'ziga qarash, uxlash va ovqatlanish uchun sarflanadigan vaqt va bo'sh vaqtga bo'linadi. Bo'sh vaqt shaxsning har tomonlama takomillashuvi, bilim darajasini oshirish, ijtimoiy – siyosiy xayotga qatnashish, dam olishi uchun kerak bo'ladigan ishdan tashqari vaqtdir (Qarang: O'zbek Ensiklopediyasi, 2 tom, 583 bet).

«Bo'sh vaqt» va «ishdan holi vaqt» degan tushunchalar ba'zi tadqiqotlarda bunday ta'riflangan: «Bo'sh vaqt– bu pul to'lanadigan ishdan holi, uy ishlaridan va o'qishdan holi, ixtiyoriy foydalanadigan dam olish, ko'ngil ochishdir. U insonni ijtimoiy, badiiy, texnik jixatdan rivojlanishi uchun ajratilgan vaqtdir»(Qarang: Voprosq KPR. L., LGIX, 1973, 77–bet).

«Bo'sh vaqt – bu insonning jamiyat a'zosi sifatida bajarib bo'lgan ishlaridan, ishlab chiqarishda, oilada va boshqa sohalarda bajarib bo'lingan ishdan so'nggi vaqtdir»(Qarang: Voprosq filosofii, 3-son, 1983yil).

«Bo'sh vaqt – bu ishdan holi bo'lgan mehnatkashlarning intellektual rivojlanishi uchun sarflanadigan, insonning o'z xohishiga ko'ra foydalanadigan vaqtdir»(Qarang: Prudenskiy G. Problemq rabochego i vnerabochego vremeni, M ., «Nauka», 1984, s. 34).

Ilmiy tadqiqotlarda bo'sh vaqt uch turga ajratilib o'rganilmoqda:

1. Ijtimoiy- foydali faoliyatga sarflanadigan bo'sh vaqt – rasionalizatorlik va ixtirochilik, havaskorlik ijodiyoti turlari, o'qish va malakani oshirish bilan shug'ullanish;

2. Ma'naviy – madaniy boyluklardan foydalanishga sarflanadigan bo'sh vaqt – kitob, gazeta o'qish, radio va televidenie ko'rsatuvlarini ko'rish, muzey, teatr, kino, konsertlarga borish.

3. Jismoniy – sport va sog‘lomlashtirish, sayohat- ekskursiya, sanatoriya va kurort sharoitidagi bo‘sh vaqt.

Bo‘sh vaqtni yakka, guruh va jamoa bo‘lib, faol va nafaol holatda o‘tkazish mumkin. Umumiy holatlarda bo‘sh vaqtning asosiy qismi sayr qilishga, sportga va mehmonga borishga, kitob o‘qishga, kino, teatr ko‘rishga, radio eshitish, televidenie ko‘rish, badiiy havaskorlik bilan shug‘ullanishga sarflanadi. Jamiyatda bo‘sh vaqt ko‘payishining ikki manbai mavjud:

1) Ish vaqtining qisqarishi;

2) Ishdan so‘nggi vaqtni qayta taqsimlash hisobiga bo‘sh vaqtning ko‘payishi.

Shuni alohida joizki, insonning jismoniy va ma‘naviy kamolotida dam olishni tashkil etish muhim rol o‘ynaydi. Dam olish inson jismining shunday faoliyatiki, u charchoqni qondiradi va ish qobiliyatini tiklaydi. Dam olish yo‘qotilgan kuchlarni qayta tiklashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Dam olish masalalari faqatgina alohida shaxslarning ishi bo‘lmay, balki ijtimoiy – iqtisodiy siyosatning asosiy masalasidir. Hozirgi davrda dunyoning hamma mamlakatlarida sotsiologlar, faylasuflar, iqtisodchilar, demograflar, ruhiyotshunoslar, huquqshunoslar va boshqa fan tadqiqotchilari bo‘sh vaqt va dam olish masalalari bilan jiddiy shug‘ullanmoqdalar.

Iqtisodiy va madaniy siyosatda odamlarning qobiliyatini namoyon qilish uchun g‘oyat keng imkoniyatlar yaratib berish, ularning hayotini ma‘naviy jihatdan boy, ko‘p qirrali qilish uchun olib borilayotgan madaniy-tarbiyaviy ishlar odamlarning ehtiyojlarini tobora to‘laroq qondirish, ularning manfaatlariga mos bo‘lishi haqida muntazam da‘vatlar aytilib turilsa-da, amalda bu ishlar orqaga ketaverdi. Natijada bo‘sh vaqt ijtimoiy boylik sifatida amaliy mazmun kasb etmadi.

Bo‘sh vaqt insonni ma‘naviy kamol topishiga, uning qobiliyatini rivojlantirishga, shu tariqa butun jamiyatning moddiy va ma‘naviy kuch-quvvatini yanada oshirishga xizmat qilsagina, u jamiyat haqiqiy ijtimoiy boyligining mezoni bo‘lishi mumkin bo‘ladi. Bo‘sh vaqtdan samarali foydalangandagina turmush go‘zallashadi. Jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo‘lgan mehnatkashlar o‘z bo‘sh vaqtini o‘qish, o‘rganish, sayr qilish, aqliy va jismoniy jihatdan o‘shish, ilmiy- texnika va badiiy ijod, sport bilan ko‘proq shug‘ullanishga sarf qilganlaridagina, ular o‘zlarini shunchalik ko‘p tarbiya eta oladilar. Fan va texnika mo‘‘jizalarini o‘rganish, bilish, san‘at, madaniyat masalalari bilan mashg‘ul bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladilar va jamiyat uchun ko‘proq foyda keltiradilar.

Bo‘sh vaqtni uyushtirishda madaniy dam olish ishlarining mazmunli va rang-barang bo‘lishi, dam olish shakllarining aholi talablariga muvofiq kelishi hamda jamoa bo‘lib dam olish shakllarini rivojlantirish orqali yoshlarning ijodiy havaskorligini o‘stirish madaniy-ma‘rifiy muassasalar faolligiga bog‘liq.

Madaniy-ma‘rifiy muassasalarning yoshlar dam olishini tashkil etish borasidagi faoliyati yoshlarda mehnatga ongli munosabatni tarbiyalashning, ular ijodiy tashabbuskorligini kuchaytirishning muhim omilidir. Inson omili mazmunli dam olishni uyushtirishga yangicha yondoshishni taqozo etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish kishilarning mehnat g‘ayrati va ijtimoiy faolligi zamiridagi jamiki ijodiy kuchlarni to‘la safarbar etishga to‘g‘ri keladi. Zotan, insonga e‘tiborli bo‘lish, mehnat ahlining manfaatlarini hamma narsadan ustivor bo‘lishi kerak.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida har bir kishining qobiliyati, kasb-kor malakasi, ongi va xulq-atvori har qachongidan ko'ra ko'proq namoyon bo'ladi. Bozor munosabatlari har bir shaxsni ishlab chiqarishning sohibi va fuqaro sifatida tashabbuskorligini rivojlantiradi, imkoniyatlarini kengaytiradi. Har bir kishi bo'sh vaqtini o'ziga ma'naviy jihatdan yaqin bo'lgan odamlar bilan o'tkazadi. Shu boisdan ma'naviy jihatdan yaqin odamlarning didlari, talablari va ehtiyojlari ham bir-biriga mos bo'lib tushadi.

Inson bo'sh vaqtini asosan oilada o'tkazadi. Lekin ijtimoiy hayotning muhim masalalari xususida odamlar bir-birlari bilan bahslashishlari, fikr almashishlari va bir-birlarining javoblarini diqqat bilan tinglashlari, suhbatlashish uchun qandaydir bir joyga to'planishlari lozim bo'ladi. Odamlarning bunday ehtiyojlarini qondiradigan joy bizda choyxona, ovrupaliklarda esa klub deb ataladi.

Bo'sh vaqtdan oqilona foydalanish masalalari jamiyat hayotining ko'p tomonlarini qamrab oladi. Bo'sh vaqtdan unumli foydalanish madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish sohalarining rivojlanishi, madaniy-tarbiyaviy ishlarning kuchaytirilishi kabi masalalar bilan bevosita bog'liqdir. Kishilar madaniy dam olishlarini uyushtirish va ular bo'sh vaqtdan unumli foydalanish uchun shart-sharoit yaratishda klub muassasalari katta imkoniyatga egadir. Yoshi, jinsi, ma'lumoti, kasbi, millati, qiziqishlari har xil bo'lgan kishilarning turli-tuman madaniy talablarini qondirish va dam olishni uyushtirish nihoyatda qiyin. Bu ish madaniyat xodimlaridan tashabbuskorlikni, topqirlikni, tajriba va malakani, ijodiy izlanishni, aholining istak va talablarini o'rganishni, turli tadbirlarni uyushtirish yo'llarini bilishni talab qiladi. Ayniqsa, madaniyat xodimlari qishloq mehnatkashlarining madaniy dam olishlarini uyushtirish hamda undan unumli foydalanish yo'llarini bilishlari zarur. Mehnat jarayonining texnikalashuvi natijasida ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshishi bo'sh vaqtning ko'payishini, mehnatkashlarning texnika bilimlariga bo'lgan qiziqishlari kuchayishini, madaniy talablarning oshishini, talant va ijodiy qobiliyatlarni o'stirishni taqozo etadi.

Ma'lumki, odamlar hayoti va turmushida radio, televidenie, kino, vaqtli matbuot, badiiy adabiyot keng o'rin olgan. Bu vositalar orqali kishilarning bilim doiralari yanada boyib, ular dunyo voqealaridan, madaniyat yangiliklaridan muntazam xabardor bo'lib bormoqdalar. Kishilarning madaniy hordiq chiqarishlarini uyushtirishda birinchidan, madaniy-ma'rifiy muassasalar ma'rifiy-tarbiyaviy, ommaviy-badiiy ishlar bilan dam olishni qo'shib olib borishlari; ikkinchidan, dam olishning turli usul va shakllaridan foydalanish bilan birga dam oluvchilarning istagan ish shakllarini uyushtirishlari; uchinchidan, dam olishning turli shakllarini tayyorlash, uyushtirish va o'tkazishda dam oluvchilarning tashabbusi hamda tashkilotchiligidan keng foydalanishlari lozim.

Madaniy-ma'rifiy muassasalar xodimlari shanba, yakshanba yoki ishdan bo'sh kunlari jamoa bo'lib dam olishni uyushtiradilar. Jamoa bo'lib dam olish tadbirlari mahalliy shart-sharoitlarga, imkoniyatlarga qarab uyushtiriladi. Jamoa bo'lib dam olishning viloyat, tuman hududidagi tarixiy joylarga, uzoq shaharlarga, tog'-toshlarga sayohatlar, uyushtirish, turli sport musobaqalari tashkil etish, konsertlar, kinofilmlar namoyishi, spektakllar ko'rish, muzeylarga tashrif, mashhur kishilar bilan uchrashuvlar kabi shakllari mavjud.

Bo'sh vaqtni uyushtirishda dam olish kechalari alohida ahamiyatga ega. Dam olish kechalarining rejasida ham u yoki bu guruhning qiziqishlari, talablari va ular nima bilan shug'ullanishlarini hisobga olish zarur. Dam olish kechalari badiiy havaskorlik jamoalari hamda malakali artistlarning konsertlari, badiiy va hujjatli filmlarni namoyish qilish, texnika sohalari, adabiyot va musiqaga oid ko'rgazmalar, ommaviy-attraksion o'yinlar, kulgu, savol-javob kechalari shaklida bo'lishi mumkin.

Bo'sh vaqt sharoitida dam olishni tashkil qilishda mushoira, bahs-munozara, «Maqom», «Kulgi kechalari», «Navro'z bayrami», «Hosil bayrami», «Gul bayrami», «Lola sayili», «Qovun sayili» kabi xalq bayramlari va boshqa ommaviy tadbirlarni uyushtirish katta ahamiyatga ega. Yoshlarning bo'sh vaqtidagi madaniy dam olishga bag'ishlangan har bir tadbir ta'sirchan, qiziqarli, his-tuyg'uga kuchli ta'sir qila oladigan, madaniy saviyani, bilimlarni o'stiradigan, ilhomlantiradigan, mehnatga muhabbat, Vatanga sadoqat tuyg'ularini o'yg'otadigan bo'lishi zarur.

Madaniy-ma'rifiy vositalar orqali aholi bo'sh vaqti va dam olishini uyushtirishning muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

– bo'sh vaqtni uyushtirish insonga g'amxo'rlikni kuchaytirish maqsadlariga bo'ysundirilishi, uning ma'naviy ehtiyoj va qiziqishlariga mos kelmog'i darkor. «Munozara», ijodiy xodimlar bilan uchrashuvlar, xalq sayillari, teatrlashtirilgan tamoshalar har bir madaniyat muassasasi faoliyatidan mustahkam o'rin olishi kerak;

– madaniyat muassasalari faoliyatida aholi talab va istaklari, ularning yosh, kasb-hunar, ma'lumot darajalarini hisobga olish asosiy mezon bo'lishi kerak;

– xalq havaskorlik san'atini yanada rivojlantirish qo'shiq va raqs, musiqa bayramlarini, ijodiy konkurs va ko'riklarni muntazam o'tkazib turish lozim.

– kutubxonalar eng yaxshi kitobni targ'ib-tashviq qilib, odamlar orasida bilim ziyosini tarqatishi kerak. Kutubxonada qancha kitob boriligini faxr va sharaf deb bilmasdan, balki kitoblarning xalq o'rtasida qanchalik ko'p o'qilishini, qancha yangi o'quvchilar jalb qilinganligini, kitobga bo'lgan har qanday talab qanchalik tez qondirilishini, unga qancha kitob berilganligini, kitob o'qishga va kutubxonadan foydalanishga bolalardan qanchasi tortilganligini faxr va sharaf deb bilish, har bir kitobning zavq-shavq bilan o'qilishiga erishish kerak.

Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'pgina kutubxonalarning obro'e'tibori ilgari bo'lmasdan, darajada ularning xodimlari maslahatgo'y, adabiyot bilimdoni bo'lish o'rniga shunchaki kitob tarqatuvchilarga aylanib qolgan. Fan-texnika taraqqiyoti jadallashib, axborotlar oqimi tobora ortib borayotgan bir sharoitda ular odamlarga kitoblar olamiga darg'a bo'lib yo'l ko'rsatishi, kutubxonachilik ishini bugungi kun talablari darajasida tashkil etishga erishishi kerak.

Sport inshootlari sog'lomlashtirish va ommaviy sport ishlarining chinakam markazi bo'lib qolishi lozim. Madaniyat va sportning mavjud barcha moddiy bazasidan bo'sh vaqtni tashkil etishda, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish hamda jismoniy chiniqish yo'lida foydalanish darajasini oshirish zarur.

Har qanday ishning muvaffaqiyatini odamlar hal etadi. Afsuski, ayrim madaniyat muassasalarining xodimlari yetarli kasb malakasi va bilimga ega emas. Befarqlik, tepsa-tebranmaslik, omma o'rtasida ishni tashkil etishda uquvsizlik ishni barbod qiladi. Madaniy-ma'rifiy muassasalarga nisbatan iste'molchilik kayfiyatlarining har qanday ko'rinishlariga butunlay barham berish zarur. Madaniyat

muassasalari kadrlari haqida g'amxo'rlikni yanada kuchaytirish zarur. Shu bilan birga madaniyat va sport xodimlarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, ularning uy-joy, maishiy turmush sharoitlarini yaxshilash lozim.

Bolalar va o'smirlarning ham dam olishini tashkil etishni takomillashtirish, bolalar oromgohlarida tarbiya ishlarini isloh qilish, yuqori sinf o'quvchilarini hunarga jalb etish zarur.

Oilaviy dam olish uchun ko'proq imkon yaratilishiga erishish, shaharlar atrofida dam olish maskanlari barpo etib, so'lim tabiat qo'ynida hordiq chiqarishni yo'lga qo'yish, sayohat va jismoniy chiniqishni rivojlantirish, mahallalarda, qishloqlarda xarbiy vatanparvarlik xarakatini yanada jonlashtirish kerak.

Ma'lumki, har bir kishining kunlik vaqt byudjeti 24 soat, xaftada 168 soatdan iborat. Undan unumli, maqsadli foydalanish lozim. Ayniqsa, yoshlik davrida vaqt byudjetidan bilim olish uchun, ma'rifatli, ziyoli bo'lish uchun Prezident I.A.Karimov aytganlaridek, elim, yurtim deb jon kuydiruvchi mutaxassis bo'lish uchun unumli foydalanish eng muhim, dolzarb masaladir. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha moddiy, tabiiy zahiralari cheklangan va kamyob bo'lganidek, talabalarining vaqt byudjeti ham chegaralangan, kamyobdir.

Dunyoga mashhur «DEU» korporasiyasi asoschisi Kim U Jung shunday deydi: «Vaqtning behuda sarflash, pulni behuda sarflashdan yomondir». Haqiqatdan ham pulni topish mumkin, ammo vaqtning qaytarib bo'lmaydi. Talabalarining bo'sh vaqt byudjetidan qanday foydalanishini o'rganish maqsadida prof. N.Soatov rahbarligida Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universitetida maxsus tanlanma statistik kuzatish o'tkazildi. Tanlanma qilib 36 o'qish xaftalaridan eng tipik bir hafta ajratib olindi (oktyabrning 2-xaftasi) va u har jihatdan ob'ektiv ma'lumotlar olish uchun juda qulay vaqt edi. EKT-83, EKT-84, EKM-85, EKP-86 guruh talabalarini har kuni o'z vaqtlarini nimalarga, qanday ishlarga sarflanayotganligi qayd qilib borildi. Kuzatish natijalari har taraflama tekshirildi.

Ro'yxatdagi 120 ta tekshirish varaqasidan 59 tasi umumlashtirish uchun yaroqli deb topildi. Umumlashtirish esa yagona dasturda amalga oshirildi. Talabalar o'z vaqt byudjetining 37,5 foizini yoki 9 soatini uyquga sarflar ekan. Ikkinchi o'rinni darslarga qatnashish egallagan (umumiy vaqt byudjetidan 14,7 foiz), ya'ni talabalar kuniga 6 akademik soat o'rniga 5,3 akademik soat darslarga qatnashgan yoki bir kishi kuniga 0,7 akademik dars soatini yo'qotgan. Darsdan tashqari o'z ustida mustaqil ishlash uchun umumiy vaqt byudjetidan 8,5 foizi sarflangan yoki har bir talaba o'rtacha 2 kalendar soat sarflagan. Ovqatlanish uchun butun vaqt byudjetidan 7,3 foizi yoki har bir talaba kuniga o'rtacha chorakam 2 soat ovqatlanishga sarflagan. Televizor ko'rish va radio eshitish byudjet vaqtidan 6,9 foizni tashkil etgan. Demak, har bir talab o'rtacha bir sutkada 1,40 daqiqa televizor qarshisida o'tirgan. Ammo ayrim talabalar kuniga 4 soatdan ortiq televizor tamosha qilgan. Dam olish uchun umumiy byudjetdan 6,4 foiz yoki har bir kishi 1,5 soat sarflagan. Ayrim talabalar 4 soatdan ortiq dam olishgan.

Tekshirish natijalariga binoan umumiy vaqt byudjetidan uxlash, yuvinish, uy yumushlari, darslarga qatnashish, yo'lda yurish kabi zaruriy masalalar uchun 72,3 foiz sarflangan, boshqa vaqt qismi mustaqil ishlash, ilmiy izlanish, madaniy-ma'rifiy boyish kabi ishlarga xarj qilingan. Ayrim akademik guruh talabalarida bu

ko'rsatkichlarni tebranish chegarasi juda keng doirada bo'lgan. Shuning uchun ham talabalar vaqt byudjetidan foydalanishining optimal rejalarini ishlab chiqish va tavsiya etish dolzarb masala hisoblanadi. Tibbiy fiziologik tekshirishlarga binoan, har bir o'smir yoshidan o'tgan yosh yig'it-qiz bir sutkada 7-8 soat uxlashi kerak. O'rtacha 7,5 soat deb hisoblasak, xaftada bir talaba uxlashga 52,5 soat sarflashi mumkin. Yuvinish, taranish, o'zini tartibga keltirish uchun bir kunda 45 daqiqa, bir xaftada 5 soat sarflashi mumkin. Uy yumushlariga urtacha bir xaftada 7 soat ajratish mumkin. Dars jadvallarida o'rtacha kuniga 6 akademik soat ko'zlanga, u holda ular uchun xaftada 36 akademik soat sarflanadi. Yo'lda yurishga o'rtacha xaftasiga 6 soat ajratish mumkin. Shunday qilib, jami bo'lib zaruriy ishlar uchun umumiy vaqt sarfi 1 xaftada 107 soat yoki umumiy byudjetdan 62,7 foizni tashkil etadi. Bo'sh vaqt byudjeti esa 61 soat yoki 36,3 foiz bo'ladi. Har kuni mustaqil tayyorlanish va o'z ustida ishlash uchun kamida 3,5 soat sarflash ko'zlanga, xaftada 24,5 soat zarur bo'ladi. Ilmiy izlanish uchun xaftada 2 soat, sport va badiiy to'garaklarda qatnashish uchun kuniga 1 soat yoki xaftada 7 soat talab qiladi. Badiiy kitob o'qish, jamoat ishlari uchun har biriga o'rtacha bir kunda 0,5 soatdan sarflansa, xaftada 3,5 soatdan 7 soat kerak bo'ladi. Dam olish, televizor ko'rish va radio eshitish uchun kuniga 2,5 soatdan ortiq sarflash vaqtni isrof qilish bilan barobardir. Shuning uchun bu ishga xaftada 12,5 soat ajratish mumkin. Boshqa favqulotda bo'ladigan hodisalarga xaftada 3 soat sarflansa, vaqtdan optimal darajada foydalanilgan bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, bo'sh vaqtni tashkil qilish va undan samarali foydalanish muhim ijtimoiy masala bo'lib, uni to'g'ri xal qilish asosida shaxs o'zining ongli faoliyati, ijtimoiy-siyosiy faolligi va ma'naviy barkamolligi uchun tegishli imkoniyatlar yaratadi.

11.3. Jamoatchilik fikri monitoringi

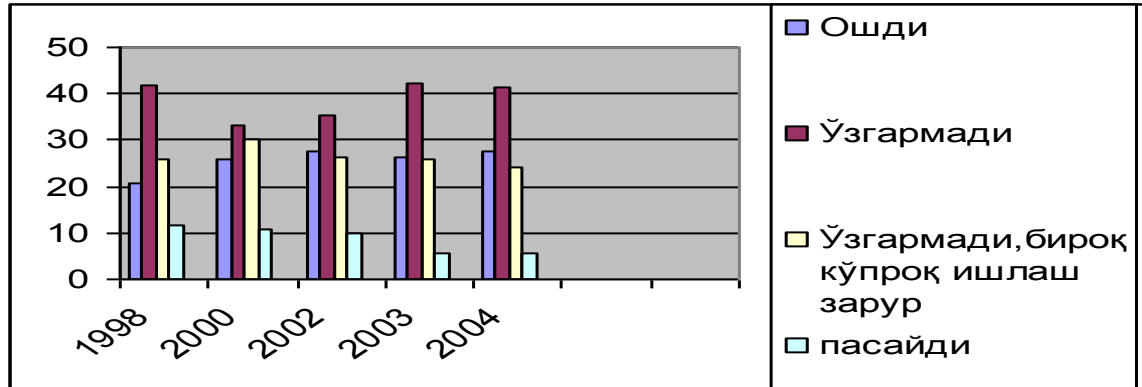
Siz respublikadagi hozirgi ijtimoiy- iqtisodiy vaziyatni umuman olganda qanday baholaysiz (so'rab chiqilganlarning foizi)

	yaxshi, barqaror	Barqaror	nobarqaror	javob qiynalaman	berishga
1998	48,6	33	8,4	10	
2000	55,2	31,5	7,1	6,2	
2002	56,2	33,1	7,6	3,1	
2003	58,1	31,3	8	2,5	
2004	59,4	31,3	6,7	2,6	

1998-2004 yillarda "Ijtimoiy fikr" markazi tomonidan o'tkazilgan jamoatchilik fikri so'rovining qiyosiy natijalari mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga fuqarolar tomonidan ijobiy baho berishning dinamikasi o'sganligidan dalolat beradi.

O'zbekiston aholisi o'rtasida mamlakatning ijtimoiy- iqtisodiy vaziyatidan qoniqishning yetarlicha yuqori darajasi islohotlarning asta-sekin ,bosqichma-bosqich amalga oshirilishi,"Falaj qilib davolash " modelidan voz kechilganligi va mamlakatning milliy, demografik xususiyatlari hisobga olingan holda aniq yo'naltirilgan ijtimoiy siyosat amalga oshirilayotganligi bilan izohlanadi.

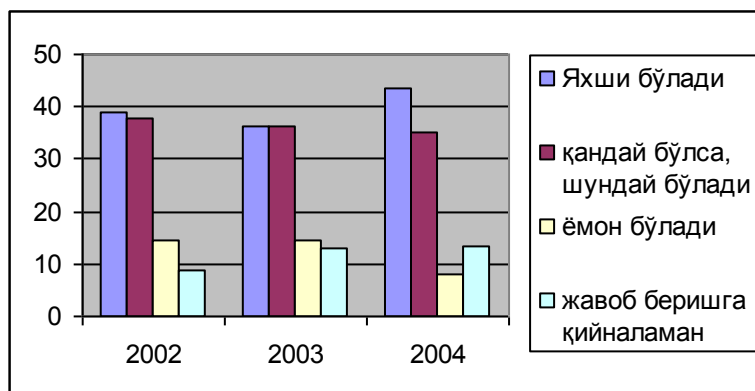
O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar. Sizning farovonligingizda va Sizning oilangizning moddiy holatiga qanday aks etmoqda? (so‘rab chiqilganlarning foizi)

	Oshdi	O‘zgarmadi	O‘zgarmadi, biroq ko‘proq ishlash zarur	Pasaydi
1998	20,5	42	25,7	11,8
2000	25,7	33,2	30,3	10,8
2002	27,5	35,4	26,5	9,7
2003	26,5	42,3	25,8	5,4
2004	27,5	41,3	24	5,4

Moddiy farovonlik yomonlashganligini qayd etgan respondentlar ulushining qisqarishi o‘z oilasining farovonligi yaxshilandi deb hisoblovchilarning ulushi ko‘payishi bilan amalda to‘liq kompensasiya qilinadi. Shu bilan birga tadqiqotning butun davrida o‘z mavqeining barqarorligini qayd etganlar soni muayyan tebranishlar bilan birgalikda kam o‘zgaradi. O‘zbekistonliklarning barqarorlashtiruvchi salohiyati jiddiy ravishda mustahkamlandi deb aytish mumkin. Bu qulay shart-sharoitlarida o‘rta sinfnining o‘sishi uchun asos bo‘lishi mumkin.

Yaqin 12 oyda Sizning oilangizning moddiy holati farovonligi qanday o‘zgaradi deb hisoblaysiz (so‘ralganlar %)

	Yaxshi bo'ladi	qanday shunday bo'ladi	bo'lsa, yomon bo'ladi	javob berishga qiynalaman
2002	39	37,7	14,4	8,9
2003	36,4	36,2	14,4	13
2004	43,5	35,2	7,9	13,3

Ijtimoiy-iqtisodiy holat tufayli turmush sharoitlaridagi o'zgarishlar hayotiy vaziyatlarga baho berishdagina emas, balki odamlarning kutishlarida ham aks etdi. Mamlakatning har bir uch fuqarosidan ortig'i (43.5%) 12 oy ichida o'z oilasining moddiy holati va farovonligi yaxshilanadi, deb hisoblaydi (2002 yilda ushbu ko'rsatkich 39.0% ni tashkil etgan edi).

Mahalla sosiologiyasi mavzusiga ilovalar:

O'zini -o'zi boshqarish organlari Sizing va oilangizning hayotida qanday rol o'ynaydi?

Yillar	Katta va ahamiyatli	Unchalik katta bo'lmagan, unchalik ahamiyatsiz	Hech qanday rol o'ynamaydi	Javob berishga qiynalaman
1998	52,4	24,8	22,8	0
1999	66,9	14,8	14,5	3,8
2000	58,8	19,3	13,8	8,1
2001	59,3	21,8	13,1	5,8
2002	60,6	27,7	8,2	3,5
2003	64,3	24,9	6,0	4,8

Mahallaga Siz aynan qanday muammo bilan murojaat qilgansiz ?

Javob variantlari	Mahallaga murojaat qilganlar soni % hisobida
Moddiy yordam so'rab	48,5
To'y tadbirlarini, dafn marosimlarini o'tkazishda	24,6

ko'maklashishni, oilaviy muammolarni hal qilishda yordam berishni so'rab	
Kerakli axborot olish uchun	5,3
Uy - joy muammosi bo'yicha , yer ajratishni so'rab	5,2
Gaz muammosi, suv masalasida	5,0
Mahallani obodonlashtirish masalasida	3,6
Ishga joylashish bo'yicha	2,3
Jinoyatchilik masalasida	1,1
Javob berishga qiynalaman	4,4

Siz mahalla qo'mitasi raisi faoliyatiga qanday baho berasiz?⁷¹ (so'ralganlar foizda)

1-jadval

Viloyat	Juda yaxshi	Yaxshi	O'rta cha	Past	Juda past	Javob berishga qiynalaman
Andijon	6,2	56,5	31,1	2,3	0	3,9
Buxoro	0	46,5	39,4	3,0	1,0	10,2
Jizzax	3,0	23,8	64,4	3,0	1,0	5,0
Qashqadaryo	2,5	31,3	50,6	10,0	1,9	3,7
Navoiy	1,9	28,9	50,0	3,3	0	16,6
Namangan	2,8	44,8	40,7	4,1	0	7,6
Samarqand	14,5	30,0	43,5	3,0	0,5	8,5
Surxondaryo	5,1	13,6	51,7	15,3	1,7	12,7
Sirdaryo	7,1	35,4	50,5	2,0	0	5,0
Toshkent	9,6	29,5	35,6	1,4	0,7	23,3
Farg'ona	11,3	46,2	37,1	4,3	0	1,1
Xorazm	35,3	50,4	13,4	0,8	0	0
Qoraqalpog'iston	32,5	28,1	37,7	1,8	0	0
Toshkent shahri.	1,0	7,8	52,4	18,4	6,8	13,6

2- jadval

(so'ralganlar foizda)

Javoblari	Jinsi		Aholi	
	Erkaklar	Ayollar	shaxar	=ishlo=
Juda yu=ori	9,7	9,7	10,5	9,3
Yu=ori	35,8	34,3	36,3	34,5
O'rta	41,8	41,8	38,1	43,6
Past	4,6	5,4	6,0	4,5

⁷¹ Шарифходжаев М., Ахунова Г. Махалля как институт местного самоуправления. Тошкент-2005. стр-139-140.

Juda past	0,9	0,8	1,5	0,6
+iynalaman	7,1	8,0	7,7	7,6

Mahalla qo‘mitasi Sizing muammoingizni hal qilishda yordam ko‘rsatganmi.⁷²

Viloyatlar	Ha Yordam ko‘rsatgan	Qisman yordam bergan	Yo‘q Yordam bermagan	Javob berishdan bosh tortgan	Javob berishga qiynalaman
Andijon	75,0	20,0	1,7	1,7	1,7
Buxoro	72,2	15,2	9,1	3,0	0
Jizzax	55,2	31,0	6,9	0	6,9
Qashqadaryo	86,1	5,6	8,3	0	0
Navoiy	62,5	29,2	4,2	0	4,2
Namangan	83,6	10,4	3,0	1,5	1,5
Samarqand	72,2	5,6	22,2	0	0
Surxodaryo	60,0	10,0	26,0	2,0	2,0
Sirdaryo	85,1	6,4	8,5	0	0
Toshkent	54,1	16,2	24,3	2,7	2,7
Farg‘ona	67,9	19,6	7,1	3,6	1,8
Xorazm	60,7	28,6	10,7	0	0
Qoraqalpog‘iston	42,9	38,1	19,0	0	0
Toshkent shahri	40,0	20,0	35,0	2,5	2,5

Biz adolatli, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurmoqchi ekanmiz, jamoatchilikning ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirishimiz, loqaydlikni bartaraf qilishimiz zarur.

Sobiq Ittifoq davrida hamma sohalarning markazlashgan tarzda davlat tomonidan berilgan buyruq va ko‘rsatmalar orqali boshqarilishi jamiyatda beparvolik, mas’uliyatsizlik kabi salbiy illatlar shakllanishiga sabab bo‘ldi. Bu kabi salbiy illatlarni yo‘qotmay, o‘z fikriga ega bo‘lgan, erkin fikrlovchi yoshlarni tarbiyalamay turib maqsadga va taraqqiyotga erisha olmaymiz. Shu sababli hozirgi kunda iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlashga, ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga davlatimiz tomonidan katta e’tibor berilmoqda.

Bo‘lib o‘tgan saylovlarda, xususan, 1999 yil 5 dekabrda Oliy Majlisga va 2000 yil 9 yanvarda O‘zbekiston Prezidentini saylashda, shuningdek, 2002 yil 27 yanvarda o‘takilgan referendumda ikki palatali parlament tuzish g‘oyasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitusiyaviy vakolat muddatini 7 yillik qilib belgilash jarayonida keng jamoatchilikning faol ishtirok etishi, mamlakatning kelajagi kimlarning qo‘liga topshirilishini anglagan holda o‘z nomzodlarini ko‘rsatishlari Mustaqil O‘zbekistonning bo‘lg‘usidagi taraqqiyoti, jamiyat a’zolari manfaatlarining

⁷² Шарифходжаев М., Ахунова Г. Махалля как институт местного самоуправления. Тошкент-2005. стр-143.

nechog'lik qondirilishi, huquqiy davlatchilik asoslarining yaratilishi ana shunga va yana bir bor jamoatchilikning ongli ishtirokiga bog'liq.

Jamoatchilik fikri sosiologiyasi - ijtimoiy guruhlarining mavjud ijtimoiy voqelikka nisbatan baholovchi munosabatining shakllanishi va amal qilish qonuniyatlarini o'rganuvchi fandır.

O'zbekistonda jamoatchilik fikrini o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Mamlakatimizda 1999 yildan boshlab «Ijtimoiy fikr» jamoatchilik fikrini o'rganish markazi faoliyat ko'rsatmoqda. Bu o'z navbatida sosiologik tadqiqot markazlari va xizmatlarini muvofiqlashtirish imkoniyatini tug'dirdi.

«Jamoatchilik fikri» atamasi inglizcha publik hpinihn so'z birikmalaridan olingan bo'lib, u XVII asrda dastalb Angliyada qo'llanilgan, keyinchalik boshqa mamlakatlarga o'tib, XVIII asr oxiridan boshlab keng tarqalgan.

Jamoatchilik fikri o'zi nima? Jamoatchilik fikri - xalq istaydigan narsani bilishning noorganik uslubidir (Gegel), jamoatchilik fikrida hamisha haqiqiy va haqiqiy bo'lmagan narsalar chatishib ketsada, u har bir davrda katta kuchga ega bo'lib kelgan.

Jamoatchilik fikri ijtimoiy ong shakllari, aytaylik, fan yoki mafkuradan noaniqligi bilan farq qiladi. Chunki fikrning o'zida u yoki bu holatga nisbatan taxminiy, ehtimolli bo'lgani uchun ham ko'pincha insonlar ongida vujudga keladigan o'tkinchi, o'zgaruvchan fikr, mulohaza, his - tuyg'ular yig'indisidir. Lekin bu jamoatchilik fikri bilan hisoblashmaslik kerak, degan gap emas. Jamoatchilik fikrini chuqur o'rgangan ispan mutafakkiri Ortega-I-Gasset shunday yozgan edi: «Dunyoni jamoatchilik fikri boshqaradi, bu shunday asosiy kuchki, unda kishilar hamjamiyatidagi hukmronlik kelib chiqadi»⁷³.

Jamoatchilik fikrini sosiologik tadqiq etish predmeti – bu, jamoatchilik fikrining ijtimoiy mohiyati, uning jamiyat hayotining turli tomonlariga ta'siri, shakllanishi, ifodalanishi va amal qilishi mexanizmlari masalalaridir. Jamoatchilik fikri - kishilar ongi va xatti-harakatining o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, u ijtimoiy ongning barcha shakllari (axloq, huquq, din, fan va h.k.) bilan bog'liq kundalik va nazariy ong birikmasi hisoblanadi. Jamoatchilik fikri doimo kishilar tomonidan u yoki bu hodisa jarayonini baholashlari bilan bog'liq. Bunday ijtimoiy baholash ijtimoiy guruh va qatlamlarning ijtimoiy vaziyati, jamiyatda tutgan o'rnini o'zida aks ettiradi. Demak, jamoatchilik fikri ijtimoiy xususiyatga ega, shu jihatdan jamoatchilik fikri kishilarning ijtimoiy voqelikning biror bir sohasidagi fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini jamlashga, jamiyat hayotiga baho berishga va shu asosda ijtimoiy reallikning tegishli tomonini o'zgartirishga (yoki saqlashga) ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, tub ijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'lishidan oldin aynan jamoatchilik fikrida ulkan siljish, o'zgarishlar yuz bermog'i kerak.

Jamoatchilik fikri bilan bevosita shug'ulanuvchi mutaxassislar bu ijtimoiy hodisaning murakkabligini ta'kidlashadi. Darhaqiqat, jamoatchilik fikrini tasvirlash, aniqlash mushkul, uni o'lchab bo'lmaydi. Lekin u hamma joyda mavjud, uning ta'sirini alohida shaxs xatti-harakatida ham, omma xulq-atvor faoliyatida ham ko'rsa bo'ladi.

⁷³ Қаранг: Умумий социология. Т.: ТошДУ, 1999, 104-бет.

Jamoatchilik fikrining strukturasi tahlil qilishda birinchi navbatda uning ob'ekti va sub'ekti masalalariga e'tiborni qaratish zarur. Jamoatchilik fikrining ob'ektini aniqlashda, dastavval ikkita muammo e'tiborga molikdir.

1) Jamoatchilik fikrini unda aks ettirayotgan voqelikning o'ziga xosligi nuqtai nazaridan tahlil etish. Boshqacha qilib aytganda, jamoatchilik fikri dunyodagi hamma narsa to'g'risida fikr qila olishi mumkinmi yoki uning mulohaza doirasi chegaralanganmi?

2) U yoki bu hodisa, jamoatchilik fikrining ob'ektiga aylanishining mezolarini aniqlash, boshqacha aytganda, jamoatchilik fikrini uyg'otadigan ob'ekt qanday sifatlari, xususiyatlari bilan farqlanadi?

Birinchi savolga javob tariqasida avvalo shuni qayd etish kerakki, jamoatchilik fikrining ob'ekti ham ob'ektiv voqelik, ham sub'ektiv reallik faktlari hisoblanishi mumkin. Shu bilan birga jamoatchilik fikri ma'lum darajada chegaralangandir, muayyan bir holatlarga jamoatchilik mulohazalarining ob'ekti bo'la oladi. Bular: a) voqea va hodisalarning haqqoniy mavjudligi; b) voqea-hodisalar o'rtasidagi munosabatlar; v) voqea-hodisalarning kishilar ongida aks etishi. Ushbu holatlar jamoatchilik fikri sosiologiyasida «aniqlik chegarasi» deyiladi. Bu «chegaradan» tashqarida bo'lgan narsalar to'g'risida jamoatchilik fikri mulohazaga ega bo'la olmaydi.

Endi jamoatchilik fikrining ob'ektiv tanlash mezonlariga to'xtalamiz. Duch kelgan har bir narsa, hodisa, voqea, jarayon yoki fakt ham birvarakayiga jamoatchilik fikri ob'ekti bo'lavermaydi. Jamoatchilik fikrini uyg'otishning birinchi omili ijtimoiy manfaat bo'lib, bevosita manfaat tug'diradigan dolzarb hodisa yoki narsalarga mulohazaga sabab bo'ladi. Chunki bunday holatlar kishilardan baholovchi munosabatni bildirishini talab etadi. Omma fikrining shakllanishi asosida «umumiy ish» yotadi.

Jamoatchilik fikriga sabab bo'ladigan ikkinchi omil, bu - munozaralilikdir. Boshqacha aytganda, u yoki bu darajada munozarali, bahsli holatga ega bo'lgan hodisalarga jamoatchilik fikri predmetiga aylanishi mumkin. Jamoatchilik fikri doimo hali hal bo'lmagan masalalar bo'yicha shakllanadi va hech qachon so'zsiz, aniq masalalar bo'yicha tug'ilmaydi.

Nihoyat, jamoatchilik fikrini uyg'otadigan uchunchi omil - malakalilikdir. Bu shuni anglatadiki, jamoatchilik bilishi va tushunishi mumkin bo'lgan hodisalarga jamoatchilikning ob'ekti bo'lishi mumkin.

Jamoatchilik fikri sub'ekti deganda, avvalo jamoatchilik doirasida fikr uyg'ota olish qobiliyatiga ega bo'lgan fikr egasi va ifodalovchisi tushuniladi. Shu o'rinda sub'ekt sifatida alohida individ, kichik guruhlar, jamoa, millat, sinf va hatto jamiyat hisoblanishi mumkin.

Jamoatchilik fikrining bilish imkoniyati muayyan - tarixiy xususiyatga ega, ya'ni u jamiyatda mavjud madaniyat, texnik imkoniyatlar, muloqot vositalarining rivojlanganlik darajasi va boshqa omillarga bog'liq. Shu bilan birga jamoatchilik fikri ijtimoiy ong shakllari (fan, mafkura, din, san'at, axloq, huquq, siyosat va b.), darajalari (individual, jamoa, milliy, sinfiy ong) va sohalari bilan bog'liq holda rivojlanadi. Aytish mumkinki, jamoatchilik fikri - ijtimoiy ongning tez o'zgaruvchan, dinamik holatidir.

Jamoatchilik fikri turli daraja-a ham ega bo'lib, bu individual, jamoa fikri va ijtimoiy fikr ko'rinishida bo'ladi va ular o'rtasida doimiy va mustahkam bog'liqlik mavjud.

Jamoatchilik fikri ko'p jihatli hodisadir. Uning rasional - aqliy (bilimlar), psixologik (ijtimoiy-ruhiy) kechinmalar, aksiologik (qadriyatlar) va boshqa jihatlari bo'lib, birgalikda jamoatchilik fikrining tez tarqaluvchanlik va ekstensiv xususiyatini ta'minlaydi.

Jamoatchilik fikrining real ijtimoiy hayotda amal qilishi uning ifodalanishi va u bajaradigan vazifalar bilan xarakterlanadi.

Avvalo, jamoatchilik fikrining uch xil ifodalanishini kuzatsa bo'ladi:

1. jamoatchilik fikrining stixiyali ifodalanishi;
2. siyosiy institutlar tashabbusiga ko'ra biror bir qonunni muhokama qilish yoki chora-tadbir (referendum, umumxalq muhokamasi va b.) o'tkazish jarayonida jamoatchilik fikrining bildirilishi;
3. maxsus sosiologik tatqiqotlar, ya'ni so'rovlar paytida jamoatchilik fikrining aniqlanishi.

Jamoatchilik fikrining tadrijiy shakllanish jarayoni quyidagi tartibda amalga oshadi: **Birinchi bosqichda**: ijtimoiy hayot, fakt, hodisa ta'sirida alohida shaxslar ongida individual fikr-tasavvurlarning yuzaga kelishi. **Ikkinchi bosqichda**: alohida shaxslar fikrlarining suhbat, bahs, muhokama, yig'in va mitinglar vositasida jamoa fikriga aylanishi. **Uchinchi bosqichda** esa, jamoalar fikrining aylanishini ifodalovchi nuqtai nazarlar uyg'unlashuvi va birlashuvi jarayonlaridir.

Bozor munosabatiga o'tish sharoitida jamoatchilik fikrining eski tuzum muammolaridan yangi masalalarga ko'chishi yuz beromoqda. Ammo jamoatchilik fikrining qayta yo'nalishi murukkab jarayon bo'lib, u oldin shakllangan xulq-atvor jabhalarining, tafakkur va xatti-harakat qoliplarining (stereotiplarning), ba'zi an'analarning o'zgarishini o'z ichiga oladi. Gap shundaki, aytib o'tilgan ko'pgina elementlar (eskicha tafakkur qoliplari, odatlar va h.k.)ni jamoatchilik fikri o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, bu uning konservativ tomonidir. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'layotgan, ammo kishilar ongida chuqur o'rnashgan, aynan jamoatchilik fikrining qaysi jihatini o'zgartirish mumkinligini aniq tasavvur eta bilish zarur. Ammo odamlar fikrini o'zgartirishdan ko'ra, ularda yangi muammolarga nisbatan munosabat, fikr-mulohazani shakllantirish osonroq. Demak, masala jamoatchilik fikrining kuchini oshirish, uni ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish omiliga aylantirish uchun tabiiy tarzda, ammo zarur yo'nalishda, ongli ravishda shakllantira bilishdadir. Bu jamiyat hayotida jamoatchilik fikri ahamiyatining oshib borishi bilan bog'liq bo'lib, u quyidagi shart - sharoitlarni talab etadi: a) davlat organlari, jamoat tashkilotlari, ilmiy markazlar tomonidan jamoatchilik fikrining muntazam o'rganib turilishi; b) barcha fuqorolarning turli shakllarda (referendumlar, manifestasiyalar, so'rovlar va h.k.) jamiyat hayotining har xil muammolari yuzasidan o'z fikrlari, baholari, nuqtai nazarlarini erkin bildirishlari; v) fuqorolarning jamoaviy (kollektiv) fikrlarini bildirishlari vositalari va shakllarini kengaytirish, oshkoralik; g) davlat organlari va jamoat tashkilotlari tomonidan jamoatchilik fikridan doimiy foydalanish.

Jamoatchilik fikriga maqsadli ta'sir qilish ikki xil yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin:

xaspo'shlash (manipulyasiya qilish);
ilmiy shakllantirish.

Jamoatchilik fikrini xaspo'shlash – bu, dolzarb muammolar bo'yicha aholi ongiga nisbatan biror-bir fikrni zo'rlab singdirish. Xaspo'shlash yolg'iz hukimron siyosiy guruh, toifa, elitaning manfaatlarini ifodalaydi va uning iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy hukmronligini saqlab qolishiga qaratilgan bo'ladi. Xaspo'shlashning asosiy vositasi dezinformasiya (sohta axborot) hisoblanadi. Xaspo'shlash asosan totalitar jamiyatga xosdir.

Jamoatchilik fikrini erkin shakllantirish - jamoatchilik fikrini shakllantirish jarayoniga maqsadli ta'sir ko'rsatishdir. Bunda ko'rsatilgan asosiy maqsad jamiyatda axborot maydonini tabiiy ravishda hosil qilish bo'ladi. Jamoatchilik fikrini shakllantirishda stixiyali va ongli omillar, uning shakllanishining ob'ektiv jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan ichki va boshqaruv organlari tomonidan kishilar ongiga chetdan ongli ravishda ta'sir qilishda ifodalanadigan tashqi mexanizmlar birligini ham ta'minlash zarur. Jamoatchilik fikri muhim institut bo'lib, faol amal qilish uning funksiyalari (vazifalari) bilan bog'liq. Bu funksiyalar jamoatchilik fikri jamiyat hayotining turli sohalarida (aytaylik, taqsimot munosabatlarida) «qo'llanishiga» qarab turli shakllarda namoyon bo'ladi. Jamoatchilik fikri funksiyalari uning u yoki bu ijtimoiy institutlarga ta'siriga qarab, bildirilayotgan fikrning mazmuniga ko'ra va bu fikrning shakliga qarab belgilanadi.

«O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi» da fikr erkinligi qonun yo'li bilan asoslangan. Jamiyat mamlakatda bo'layotgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy o'zgarishlarga nisbatan o'z fikrini erkin ifoda etishi va ularda faol ishtirok etishi zarur. Aks holda taraqqiyot bir joyda to'xtab qolishi, hatto orqaga ketishi ham mumkin.

Demokratiya deganda, eng avvalo har bir fuqaro o'z fikrini erkin bayon eta olishi, matbuot erkinligi, e'tiqod erkinligi va shu kabilar tushuniladi. har qanday jamiyatda demokratiya qay darajada ekanligini belgilovchi asosiy uchta me'zon bor. Bular - xalqning qarorlar qabul qilish jarayonidan qanchalik xabardorligi, hukumat qarorlari - xalq tomonidan qanchalik nazorat qilinishi, oddiy fuqarolarning davlatni boshqarishda qanchalik ishtirok etishidir.

Mana shu prinsiplar hayotimizdan mustahkam o'rin olgan taqdirdagina har xil suiste'molliklarga qarshi samarali va izchil kurash olib borish mumkin.

Hozirda jamiyatimizda shakllangan ko'ppartiyaviylik muhitidan tezroq ob'ektiv ravishda foydalanish zarur. Chunki bular keng jamoatchilikning ijtimoiy hayotidagi ta'sirini, o'rni va vakolatini, huquqini kuchaytirish, uning chinakam mustahkamligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Tepadan turib, maxsus farmon yoki dekret bilan jamiyatda adolat va demokratiya o'rnatib bo'lmaydi. Bu barchaning birdek ishtiroki, peshqadam ziyolilar, turli siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari namoyondalarining, ma'sul xizmatchilarimizning g'ayrati, aql-zakovati bilan ro'yobga chiqadigan murakkab ishdir.

Jamiyat a'zolari o'z fikrini erkin ifoda eta bilishi, so'z erkinligini himoya qilish, shu huquqlarning amalda ta'minlanishi uchun kafolat yaratish- bugungi eng muhim vazifamiz bo'lishi zarur. Odamlarning erkin fikrini ifoda etuvchi ommaviy axborot vositalari jamiyatda o'zining mustahkam o'rni va mavqeini egallashi zarur.

O'zbekistonning kelajagi ko'p jihatdan o'sib kelayotgan yosh avlodlarga bog'liq. Ular qanchalik erkin fikrlovchi, mustahkam irodali, keng dunyoqarashli va ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy faol bo'lsa, O'zbekistonning kelajagi shunchalik porloq bo'ladi. Ularni amalga oshirish uchun, butun xalqimiz jamoatchilikning kuch va sa'y-harakatlarini birlashtirishi zarur.

Birinchi galda sog'lom fikrlovchi, shu aziz Vatan qismatini o'z shaxsiy qismati deb biladigan, mamlakatning ertasi uchun bor ma'suliyatini zimmasiga olishga qodir, jafokash xalqimiz uchun, demokratiya va adolat uchun o'zini baxshida etadigan, fidoyi, izlanuvchan yosh avlodning boshini qovushtirish, uning maqsad va intilishlariga qanot berish zarur.

Jamiyatni rivojlantirishda keng jamoatchilik fikriga suyanish katta tarixiy tajribaga suyanishni talab etadi.

Qadim davlatchilik tarixidan kelib chiqib, xalqimiz jamoatchilik fikri quyidagi funksiyalarni bajarib kelganligining shohidi bo'lishgan.

Direktiv, ya'ni qarorlar qabul qilishda jamoatchilikning keng ishtiroki.

Konsultativ - qarorlarni hayotga tatbiq etishda, hukm chiqarishda keng jamoatchilik bilan maslahatlashishi.

Turli davlatlar va nodavlat tashkilotlar ishi ustidan nazorat o'rnatishda.

Ekspressiv (nazorat) - ya'ni favqulodda hodisalarning oldini olish va ularni bartaraf etishda va hokazo funksiyalarni bajaradi.

Konstruktiv funksiyasi. Bu sub'ektlarning ijtimoiy munosabatlari va jarayonlarni o'ziga xos dasturlashtirishdir.

Regulyativ (boshqaruv) funksiyasi.

Baholash funksiyasi.

Pozitiv (ijobiy) funksiya.

Negativ (salbiy) funksiyalarni bajaradi.

Umuman, jamoatchilik fikri funksiyalarini 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Jamoatchilik fikrining mohiyati va mazmunini ifoda etuvchi funksiyalar: a) gneseologik; b) baholash.

2. Jamoatchilik fikrining ijtimoiy ahamiyatini ifoda etuvchi funksiyalar: a) tarbiyalash; b) rag'batlantirish; v) nazorat qilish; g) maslahat.

3. Jamoatchilik fikrining kishilarga ta'sirini ifoda etuvchi funksiyalar.

Nihoyat, ifodalanish shakliga ko'ra, jamoatchilik fikri ikki xil - pozitiv (ijobiy) va negativ (salbiy) funksiyalarni bajaradi.

Darhaqiqat, jamoatchilik o'z fikrini doimo qo'llab-quvvatlash va aksincha, inkor etish, qoralash ko'rinishida bildirishi mumkin. Sub'ekt ijtimoiy jarayonlarda ongli ishtirok etishga tayyorligini bildirgan taqdirda jamoatchilik fikri pozitiv, agar sub'ekt norozilik bildirib, hech bir harakatni sodir qilmagan taqdirda negativ vazifani bajaradi.

12.2. Jamoatchilik fikrining hozirgi konsepsiyalari.

Mamlakatning rivojlanishi, dunyoda o'z o'rnini va mavqega ega bo'lishi uchun jamoatchilik fikrining islohotlarga munosabati, ularning boshqaruvdagi ishtiroki, hukumat qarorlarini nazorat qilib borishi juda muhimdir.

Biz davlat idoralari ustidan jamoatchilikning nazoratini o'rnatishga erisha olmasak, poraxo'rlik, qonunbuzarlik, o'z mansabini suiiste'mol qilish kabi illatlarni tag-tomiri bilan tugatishning imkoni bo'lmaydi. Bunga erishish uchun eng avvalo jamoatchilik vakillarining siyosiy, ijtimoiy saviyasini o'stirish kerak. Har bir fuqaro o'z huquqini yaxshi bilishi va uni himoya qila olishi zarur. Odamlarni huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy bilimlar bilan qurollantirish asosiy vazifalardan biri bo'lishi shart. Toki, jamiyatning har qaysi a'zosi o'z huquqi, o'z burchi va ma'suliyatini puxta bilmas ekan, uni hayotiy ehtiyoj sifatida anglamas ekan, bizning islohot, yangilanish haqidagi barcha sa'y-harakatlarimiz besamar ketaveradi.

Hayotimizda qonun talablari buzilishiga asosiy sabab - ijtimoiy tashkilotlar, nodavlat tashkilotlar, mahalla, ayollar, yoshlar va boshqa jamoat birlashmalarining hayotimizga ta'siri va o'rnini yetarli darajada shakllanmagani bilan izohlash mumkin.

Huquqiy, nodavlat tashkilotlari ustidan nazorat o'rnatishda, jamoatchilik va ijtimoiy tashkilotlar bilan birga, avvalambor fuqarolar va jamoatchilik erkin fikrini ifoda etuvchi ommaviy axborot vositalari ish olib borishi, haqiqat va adolat uchun kurashga qattiq bel bog'lashi lozim.

Jamoatchilik nazoratining tub mohiyati shundaki, jamoatchilik amalga oshirayotgan islohotlar sur'atini, ularning sifatini, islohotlar boshida turgan rahbarlarning g'ayratini, layoqatini xolisona o'rganib, yutuqlarini e'tirof qilib, kamchiligini ro'y-rost ochib tashlashimiz kerak.

Hozirdanoq davlat organlarining ayrim vakolatlarini bosqichma-bosqich, asta-sekinlik bilan nodavlat tashkilotlarga, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga berib borish lozimligini hayotning o'zi yaqqol ko'rsatmoqda.

Bevosita jamoatchilik fikri asosida amalga oshadigan jarayonlardan biri saylovlardir. Xalq saylovda ilg'or, yetuk va o'zida taassurot qoldirgan rahbarni, liderni tanlab olishiga imkon tug'iladi. Saylovlar xalqni boshqara olmaydigan, loqayd rahbarlardan voz kechishga, har tomonlama yetuk, ilg'or g'oyalarni olg'a suruvchi, jamiyatning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shuvchi rahbarlarni qo'llab-kuvvatlashga katta yordam beradi.

Iqtisodiyotning rivojlanishida, jamiyatda adolat va demokratiya qaror topishida turli xil jamoatchilik tashkilotlarining o'rnini juda katta. Agar nodavlat tashkilotlar, ijtimoiy tashkilotlar, yoshlar va boshqa jamoat birlashmalarining hayotimizga ta'siri qanchalik kuchli bo'lsa va ular o'z o'rniga ega bo'lsa, demokratik, har tomonlama rivojlangan davlatning qaror topishi shunchalik tezlashadi.

Masalan, sobiq SSSRning tarqalishi yoki uni saqlab qolish masalasi keng jamoatchilik fikri asosida - referendum natijalariga binoan hal qilindi.

Xuddi shuningdek, O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning Prezidentlik vakolat muddati Oliy Majlis deputatlari ishi bilan muvofiqlashtirish masalasi ham referendum orqali jamoatchilik fikrini o'rgangan holda hal etiladi: uning vakolati 2000 yilga qadar uzaytirildi.

Konstitutsiya va boshqa qonunlarning qabul qilinish jarayonlari ham jamoatchilik muhokamasidan so'ng o'zgartirishlar kiritilgan holda amalga oshirilmoqda.

Sud jarayonlarida ham hamisha jamoatchilik vakili sud maslahatchisi sifatida ishtirok etib kelmoqda.

Jamoatchilik fikri monitoringi

Asosiy tushunchalar

Munisipal boshqaruv, bo'sh vaqt, «ijtimoiy fikr», konstruktiv funksiya, baholash funksiyasi, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, «Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari», mahalla sub'ekti, mahalliy boshqaruvning Shimoliy Yevropa modeli, «fala qilib davolash».

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Jamoatchilik fikri deganda nimani tushinasiz va uning qanday turlarini bilasiz?
2. Jamoatchilik fikri qanday vazifalarni bajaradi?
3. O'zbekistonda jamoatchilik fikrini o'rganish sohasida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?
4. Referendum nima?
5. 2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan referendumga qanday savollar kiritilgan?
6. Jamoatchilik fikri tushunchasi va uning nazariy asoslari nimalardan iborat?
7. Jamoatchilik fikrining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lishini izohlab bering?
8. Jamoatchilik fikri funksiyalari nimalardan iborat?
9. O'zbekistonda «Ijtimoiy» jamoatchilik fikrini o'rganish markazi faoliyati haqida nima bilasiz?

Izohli lug'at

Mahalla – arabcha so'z bo'lib, joy, o'rin, makon, mahalla. **Mahalliychilik** – urug'-aymoqchilik, qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan odamlarning birligi. Munisipalistlar mahalliy va umumdavlat ahamiyatida bo'lgan keng idora vazafilarini hal qiluvchi shaxs. **Jamoatchilik fikri** – ijtimoiy ongining o'ziga xos dinamik namoyon bo'lishi. **Dezinformasiya** – soxta axborot.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.- T.: "O'zbekiston",2008.-40 b.
2. I.A.Karimov Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir. - T.: O'zbekiston, 2005, 44 b.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. T.: "O'zbekiston", 2007, 57-bet.
4. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: «Ma'naviyat», 2008., 176 b.
5. Islom Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston

sharoitida uni bartaraf etishning yoʻllari va choralari. T.: “O‘zbekiston”, 2009. – 56 b.

6. B.Aliev., G‘.Rafiqov., T.Sultonov., M.Mullajonova., B.Rahmonov va boshqalar. Sosiologiya. (O‘quv qo‘llanma). –T.: TDYuI nashriyoti . 2006. -289 bet. 211-236 – betlar .
7. Murad Sharifxodjaev, Gulchexra Axunova. Maxallya kak institut mestnogo samoupravleniya. T., 2005, 1-201 str.
8. Qirg‘izboev Muqimjon. Fuqarolik jamiyati : nazariya va xorijiy tajriba (monografiya) - T.: «Yangi asr avlodi», 2006. - 204 b. (131-185 -betlar)

Internet materiallari

1. Batigin G.S. “virtualnie soobshestva i kommunikasiya v sosialnix naukax”. www.NIR.ru. socia . scipub.
2. Zdravomislova S.A., Temkina A.A.. sosiologiya gendernix otnosheniy i genderniy podxod v sosiologii. Prometeus nsc.ru.
3. Leksii po sosiologii. Sosiologiya. Otrasleye sosiologicheskie teorii. Ekonomiki, sem’i, goroda..... sociorex narod.ru.
4. Rossiyskaya Set Informacionnogo Obshchestva – Sosiologiya. Sosiologiya. Obshchaya sosiologiya. www.Isn.ru/sociologu.shtml.
5. Sosiologiya v ensiklopediyax. Sosiologiya. Socionet narod.ru.
6. Ekonomicheskaya sosiologiya. www.isras.ru. Jurnal. Ekonomicheskaya sosiologiya.
7. Elektronnaya biblioteka – sosiologiya, psixologiya i upravlenie. Soc.lib.ru
8. Sentr sosiologicheskogo obrazovaniya. – sociologu RU-Novosti. www.sociologu.ru.